

Universiteit
Leiden
The Netherlands

In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)

Kielman, R.H.

Citation

Kielman, R. H. (2017, April 13). *In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)*. Academische Uitgeverij Eburon, Delft. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/47898>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/47898>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/47898> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kielman, R.H.

Title: In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)

Issue Date: 2017-04-13

9. Op weg naar het einde (1850-1880) II

9.1 Nieuwe chiliastische groeperingen

9.1.1 Crisisbesef en buitenkerkelijkheid

Na het in kaart brengen van de verschillende actoren die vanaf het midden van de negentiende eeuw werkzaam waren op het gebied van de eindtijdevangelisatie, zal nu aandacht worden besteed aan de receptie van dat alles, de reikwijdte ervan en invloed op de samenleving, met name op het vlak van tijds- en toekomstbeleving, en op het handelen van mensen. Dat het christelijke cultuurpessimisme een diepe weerzin opriep bij vrijzinnigen en liberalen, is al aan de orde geweest. De vraag is nu: hoe werkte dat eschatologische alarmisme door in de rest van de samenleving?

Bij een beschouwing van de tijdsbeleving tussen grofweg 1850 en 1870 wordt al snel duidelijk dat het optimisme van liberale tijdschriften als *De Gids* en *De Nederlandsche Spectator* maar beperkt weerklank vond. Ook bij gematigd-vrijzinnige kerkelijke stromingen als de Groninger School leefde de overtuiging dat de protestants-christelijke wereld in een crisis verkeerde, bedreigd door zowel de moderne theologie als het rooms-katholicisme. Krachtiger nog leefde het crisisbesef in orthodox-christelijke kring. Met name bij afgescheidenen die weigerden erkenning aan de overheid te vragen – de Kruisgezinden – had het ondergangsdenken diep wortel geschoten, getuige de preken van Cornelis van den Oever (1802-1877), een van hun meest gezichtsbepalende voorgangers. Overtuigd in het laatste der dagen te leven, verkondigde hij onvermoeibaar het oordeel dat over het afvallige Neerland Israël zou komen, en zo verschrikkelijk zou het er dan aan toegaan, dat hij in 1851 zijn gemeenteleden toewenste dat zij mochten sterven “vóór de dag des kwaads, zodat uw ogen al dat kwaad niet zullen zien, dat God over Nederland brengen zal”. Iets soortgelijks valt te beluisteren in de tijdsbeschouwing *Eene stem aan Nederland tot schuldbelijdenis en bekeering* (1853) waarin de anonieme auteur zijn lezers opriep zich te verootmoedigen: “Zie, de tijd is kort, Zijne oordeelen naderen”.¹

Werd het ondergangsdenken van de orthodoxie in 1853 vooral gevoed door de Aprilbeweging, in de loop van dat jaar groeide in orthodoxe kring ook verzet tegen de benoeming van vrijzinnige predikanten als J.C. Zaalberg en L.S.P. Meijboom, een onrust die zich nog verdiepte door de aankondiging van een nieuwe bijbelvertaling. Die vrijzinnige bijbel zou de ongelovigen nieuwe wapens in handen geven en de gevreesde Afval gevaarlijk dichterbij brengen. Of zoals Hermanus Gerardus Hartman, gemeentesecretaris van Lekkerkerk het verwoordde: “Onze tijd is een tijd van vernietiging! Alles wat sedert eeuwen der menschheid lief, dierbaar en heilig was, wordt verwoest en aan den geest der ontbinding en *des onderzoeks* onderworpen”. De conclusie was onontkoombaar: “De teekenen des tijds, die de Christen niet onopgemerkt mag voorbijzien, doen het ten duidelijkste kennen, dat *de ure zijns oordeels* nakende is”. Ook het tijdschrift *De Wachter op Sions muur* stond bol van apocalyptische tijdsbeschouwingen, en werd daarmee de spreekbuis voor een brede verzetsbeweging, die in 1854 zou resulteren in de oprichting van de invloedrijke Vereniging

¹ A. Sardinoux, ‘Een blik op den tegenwoordigen toestand van Europa’, *WiL* 17 (1853) 172-183; C. van den Oever, ‘De lastdragende en wenende Sioniet over de zonde en goddeloosheid van een beweldadigd volk (...) (1851)’, in: Idem, *Zeven predikaties* II (Ermelo 2001) 101; Bos, *Kruisdominees*, 98-99; *Eene stem aan Nederland tot schuldbelijdenis en bekeering* (Amsterdam 1853) 27.

ter handhaving en verdediging van de leer en de regten der Nederduitsche Hervormde Kerk (landelijk georganiseerd in de Vrienden der Waarheid).²

Dit alles was natuurlijk niet nieuw – soortgelijke geluiden werden al in de jaren dertig en veertig in orthodoxe kring geventileerd. Maar anders dan in de decennia ervoor hebben zich in de jaren vijftig geen rondreizende doempropheten gemanifesteerd, noch uitbraken van ondergangsvrees, zoals die zich eerder in Bunschoten en Dwingeloo hadden voorgedaan. Exemplarisch voor het veranderde klimaat was de lauwe respons op een voorspelling die in heel Europa de gemoederen in beroering bracht, de voorspelling namelijk dat op 13 juni 1857 de aarde in botsing zou komen met een komeet, met de ondergang van de wereld als gevolg. Voortbordurend op berichten van gerenommeerde astronomen dat in 1857 de ‘grootte komeet’ van 1556 zou terugkeren (die volgens de overlevering Karel V tot troonsafstand had bewogen), hadden enkele onheilspropheten voorspeld dat de staart van de komeet het aardoppervlak in lichterlaaie zetten. De kranten en tijdschriften stonden er wekenlang vol van, men sprak neerbuigend over de “dwaze vrees” voor de ondergang van de wereld die onder de boerenbevolking in met name Frankrijk, Duitsland en Ierland om zich heen zou grijpen – de Haagse boekhandel Gebroeders Belinfante bracht zelfs een spotprent op de markt.³

Nadat op 13 juni de botsing was uitgebleven, werd meesmuilend bericht over paniekuitbraken in Berlijn, Kopenhagen en Krakau, maar over eventuele onrust in Nederland ontbrak ieder woord. Niet omdat dergelijke verhalen het nationale zelfbeeld van een bedaard en niet-bijgelovig volk onderuit zouden halen (toen enkele jaren later ondergangspaniek uitbrak in Middelburg en Enkhuizen werd daar wel degelijk over bericht), maar omdat men in Nederland klaarblijkelijk voor kometenangst betrekkelijk immuun was geworden. Toen in de nazomer van 1858 een bijzonder vurige komeet aan het firmament verscheen, trok dat volgens het dagblad *De Tijd* iedere avond veel bekijks van het Amsterdamse publiek, maar van enige angst was geen sprake: “De tijden zijn verdwenen dat het volk, bij de verschijning van een komeet, door angst en huivering werd aangegrepen, en die aanzag voor een jammerprofeet, welke de nadering van kommervolle en bloedige dagen voorspelde”.⁴

Maar al was er dan geen sprake van collectieve ondergangspaniek, en vond het crisisbesef dat in orthodoxe kring leefde een uitlaatklep in de oprichting van organisaties die de herkerstening van de samenleving kracht moesten bij zetten – niet alle vormen van verhoogd eschatologisch bewustzijn lieten zich daardoor kanaliseren. Zo kregen buitenlandse eschatologische bewegingen, die vóór 1850 geen noemenswaardige aanhang in Nederland hadden weten te verwerven, na die tijd aanmerkelijk meer respons. Dat kwam niet alleen door de alarmistische tijdgeest, maar ook door de groeiende onvrede met het instituut kerk. De wereldse en in veler ogen afvallige kerk leek niet langer een betrouwbare schakel tussen de gelovigen en het Opperwezen, waardoor het kerkelijke heilsmonopolie – het exclusieve recht de sacramenten (doop en avondmaal) toe te dienen die de gelovige deelgenoot maakte van de gemeente van Christus – onder vuur kwam te liggen. Als gevolg daarvan trachtten deze

² Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 77-79; M.J. Aalders, ‘Een mislukt project. De Synodale vertaling van het Nieuwe Testament uit 1868’, *DNK* 61 (november 2004) 6-7; F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen I* (Middelburg 1890) 337-338; [H.G. Hartman Jzn], *Eenige bezwaren tegen de nieuwe Bijbelvertaling in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, door Geen Convenant (Dordrecht 1854) 19, 41; *De Wachter op Sions muur* 1 (1852-1853) 16, 22-24, 39-40, 55, 298-299; *Ibidem* 2 (1853-1854) 8-9, 165-200; *Ibidem* 3 (1854-1855) 20-22, 51-59, 67, 72, 99, 194-202, 398-400; *Ibidem* 4 (1855-1856) 24-27, 282, 334-335.

³ *AH*, 28 januari 1856 (‘De verwachte grootte komeet’); *DZHG*, 19 maart, 2 oktober 1856; *De Tijd*, 2 februari, 5 maart, 20 maart 1857; *Bredasche Courant (BC)*, 1 maart 1857 (‘Frankrijk’), 5 maart 1857; *NRC*, 30 maart 1857; *AH*, 6 april, 11 april, 15 juni 1857; ‘Gebroeders Belinfante ontvingen uit Parijs: eene caricatuurplaat voorstellende De ondergang der wereld op den 13 Junij aanstaande’: *DZHG*, 22 april 1857.

⁴ *AH*, 16 en 20 juni 1857; *NRC*, 18 juni 1857; *POZC*, 19 juni 1857; *De Curaçaosche Courant*, 1 augustus 1857; *De Tijd*, 9 oktober 1858.

gelovigen eigen toegangskanalen tot de heilsorde te creëren, bijvoorbeeld door de introductie van de volwassenendoop, in navolging van de zestiende-eeuwse dopers die zich op die manier hadden onttrokken aan het automatische lidmaatschap van de bestaande kerk. In hun ogen viel de gemeente van Christus niet langer samen met de kerk, maar bestond die gemeente uitsluitend uit christenen die een wedergeboorte hadden doorgemaakt, en zich pas daarna, als gelovigen, hadden laten dopen. De nieuwe gezindten die rond 1850 ontstonden, werden gekenmerkt door een fundamentalistische bijbelopvatting en een sterke gerichtheid op het Profetisch Woord, een alarmisme bovendien met charismatische trekken, geïnspireerd op de voorspelling dat zich in de eindtijd een uitstorting van de Heilige Geest zou voordoen, waardoor de uitverkorenen de charismata (de geestesgaven) zouden verwerven.⁵

De eersten die in Nederland de gelovigendoop introduceerden – in 1845 – waren de baptisten rond de al genoemde dominee J.E. Feisser. Hoewel zij in de doperse traditie stonden, voelden zij zich niet verwant aan de bestaande, in hun ogen verwereldlijkte, doopsgezinde kerken. Om het contrast te benadrukken, introduceerden deze neo-baptisten deoop door onderdompeling, die als een geestesdoop werd opgevat, omdat die de gelovige zou vervullen van de Heilige Geest. De Liefde helde op verschillende momenten van zijn leven sterk tot het neo-baptisme over, maar koos uiteindelijk voor zijn eigen Vrije Evangelische Gemeente, waar vooral werd ingezet op het ‘vrije’ karakter van de gemeenschap, los van kerkelijke besturen of de staat – alleen dan zou het zuivere karakter van de geloofsgemeenschap bewaard kunnen blijven. De scheidslijn met het baptisme was echter dun, met name omdat bij de Vrije Evangelische gemeenten de gelovigendoop was toegestaan voor diegenen die daaraan hechtten. De grootste Vrije Evangelische gemeente bevond zich te Amsterdam en omvatte op het hoogtepunt (eind jaren vijftig) bijna tweehonderd leden, voornamelijk hervormden die de hoop op kerkherstel hadden opgegeven en zich bij De Liefde hadden gevoegd. Na zijn vertrek naar Engeland, begin jaren zestig, zou het enthousiasme en daarmee het ledental sterk teruglopen. Hetzelfde lot trof de overige Vrije Evangelische gemeenten, opgericht door leerlingen van De Liefde. Een aantal daarvan zou uiteindelijk overstappen naar het baptisme.⁶

Stond bij de baptisten het doopsacrament centraal, de darbisten richtten hun pijlen op de kerkelijke ambten. Zij waren van mening dat de kerk in verval was geraakt, doordat men de bediening van sacramenten als doop en avondmaal aan speciale ambtsdragers was gaan opdragen – in plaats daarvan predikten zij het priesterschap van alle gelovigen. Hun inspiratiebron was John Nelson Darby (1800-1882), die rond 1830 in Engeland eenvoudige vergaderingen van gelovigen had ingesteld, waar de Broeders iedere week zonder voorgangers de bijbel bespraken en met elkaar het Avondmaal deelden. Zo kon de Heilige Geest ongehinderd zijn werk doen. Zij meenden dat de Wederkomst ophanden was, en dat de Broeders dan door Christus van de aarde zouden worden weggenomen, om zo aan de Verdrukking en de Antichrist te ontkomen.⁷

Waar de darbisten de ambten afwezen, werden die door de katholieke-apostolischen juist omarmd. Met het instituut kerk hadden zij geen probleem, wel met het feit dat er geen apostelen meer waren, wat tot gevolg had gehad dat het contact met de Heilige Geest verloren was gegaan, en de oorspronkelijke algemene (ofwel ‘katholieke’) kerk in elkaar bestrijdende geloofsgemeenschappen uiteen was gevallen. Dat nu zou in het laatste der dagen hersteld worden. God had in Zijn lankmoedigheid de mens nog een laatste kans gegund op verlossing,

⁵ A.C. Underwood, *A history of the English Baptists* (Londen 1956²) 15-23; Rowdon, *Origins of the Brethren*, 101, 111-113; Dekker, *Gereformeerd en evangelisch*, 225; Carwardine, *Trans-atlantic revivalism*, 166-169.

⁶ Wumkes, *Opkomst baptisme*, 18-22, 49-52, 78-79, 116-122; Coolsma, *De Liefde*, 167-168, 205-207; O.H. de Vries, *Gelovig gedoopt: 400 jaar baptisme, 150 jaar in Nederland* (Kampen 2009) 106.

⁷ Ouweneel, *Gij zijt allen broeders*, 12-13, 37; Mink, *Tweede plan*, 43.

door een openbaring van de Heilige Geest in het Engelse Albury, waar twaalf nieuwe Apostelen waren aangewezen en aan het hoofd gesteld van de herstelde Katholieke Kerk. Behalve de Apostelen speelden ook andere ambtsdragers een belangrijke rol, de Profeten met name, die als doorgeefluik van de Heilige Geest fungeerden, en de Apostelen adviseerden bij het bepalen van hun beleid. Wel was het zo dat men tot deze ambten ‘geroepen’ werd door de Heilige Geest, die zich kenbaar maakte bij de betrokkene zelf, of via een van de al beroepen priesters. Ook de katholiek-apostolischen meenden dat zij de exclusieve gemeente Gods uitmaakten, en daarom vóór de verschijning van de Antichrist zouden worden opgenomen in de hemel, om zo aan de Verdrukking te ontkomen.⁸

Tenslotte de mormonen, ofwel de Heiligen der Laatste Dagen, die zich baseerden op een openbaring van hun Amerikaanse oprichter Joseph Smith (1805-1844) in de jaren twintig van de negentiende eeuw. Ook Smith meende dat de christelijke kerk in vervallen staat verkeerde, maar sloeg een geheel nieuwe richting in met zijn bewering dat de oorspronkelijke leer naar Noord-Amerika was overgebracht, daar vastgelegd op ‘gouden tafelen’ door nazaten van Joodse migranten (het Boek van Mormon, hun laatste profeet), om in de eindtijd bekend te worden gemaakt door Joseph Smith. Een en ander zou hem geopenbaard zijn door de engel Moroni, de zoon van Mormon, die ook de vindplaats van de tafelen zou hebben onthuld. Terwijl de Joden zouden worden teruggeroepen naar Jeruzalem – het Zion van de Oude Wereld – was het de taak van Smith om de christenen te leiden naar het Zion van de Nieuwe Wereld, dat in Noord-Amerika zou worden opgebouwd, door herinvoering van de oorspronkelijke structuur en gebruiken van de vroegchristelijke kerk. Behalve de dompeldoop had de Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen de polygamie omarmd (de aartsvaders hadden immers ook meerdere vrouwen) en was men – net als de Katholieke Apostolische Kerk – teruggekeerd tot de bijbelse ambtsordening van Apostelen, Evangelisten en Profeten. Via handoplegging door deze priesters werden de dopelingen begiftigd met de gaven van de Heilige Geest.⁹

De invoering van de polygamie bleek echter een breekpunt: Joseph Smith werd in 1844 gearresteerd en vervolgens door een woedende menigte vermoord; het dwong de overgebleven mormonen te vluchten naar het desolate Zoutmeer in Utah, waar zij voorlopig met rust werden gelaten, en een grootschalige zendingsmissie naar Europa konden opzetten die zeer succesvol zou blijken. Want niet alleen was de toegang tot het Amerikaanse Zion laagdrempelig (iedereen die in de openbaringen van Christus en Joseph Smith geloofde en de dompeldoop had ondergaan was welkom), daarnaast was het Godsrijk dat de Heiligen aan aspirantleden voorspiegelde opmerkelijk werelds, zelfs materialistisch van karakter. Eenmaal ontkomen aan de rampen die het goddeloze Babylon voorafgaand aan de Wederkomst zouden treffen, zou men in de nieuwe heilsorde toegang krijgen tot de geneugten van de technologische vooruitgang, en de daaruit voortvloeiende maatschappelijke welvaart.¹⁰

⁸ Tang, *Het Apostolische Werk in Nederland*, 35-37, 40-41, 97-106; Flegg, *Gathered under Apostles*, 40-44.

⁹ L.J. Arrington en D. Bitton, *The Mormon experience: a history of the Latter-day Saints* (Londen- Boston-Sidney 1979) 8-36, 114; *Encyclopedia of Mormonism* II, ed. D.H. Ludlow (New York 1992) s.v. ‘Apostle’, ‘Elder’, ‘Jesus Christ: second coming’, ‘New Jerusalem’, ‘Proclamations of the First Presidency and the Quorum of the Twelve apostles’; *Historical Dictionary of Mormonism*, ed. D. Bitton (Lanham 2000²) s.v. ‘Articles of faith’, ‘Baptism’, ‘Confirmation’, ‘Millennium’, ‘Polygamy’; G. Underwood, *The millenarian world of early Mormonism* (Urbana-Chicago 1993) 26-40, 50-53, 69-70.

¹⁰ Arrington en Bitton, *Mormon experience*, 36-43, 81-82, 129-136; *Encyclopedia of Mormonism* II, ed. D.H. Ludlow (New York 1992) s.v. ‘Economic history of the church’, ‘Millennial Star’; ‘Labour to make Israel the Head’, *The Latter-day Saints’ Millennial Star (LSMS)* 20 (1858) 15 mei; ‘The earth the future abode of the righteous’, *LSMS* 24 (1862) 21 juni; ‘A word to the Saints: how to increase in temporal and spiritual blessing’, *Ibidem*, 26 juli; ‘The former and latter dispensations’, *Ibidem*, 8 november.

9.1.2 Baptisten

Al deze alarmistische stromingen zouden in Nederland in meer of mindere mate weerklink vinden. Het baptisme – er werd al eerder aan gerefereerd – kreeg als eerste voet aan de grond, met de herdoop van de afgezette predikant Feisser van Gasselternijveen en enkele van zijn aanhangers door de Duitse baptistenleiders Oncken en Köbner in mei 1845. Diezelfde maand nog volgde de herdoop van enkele sympathisanten in Amsterdam, de kring die zich rond Hendrik Gerardus Tekelenburg en Johannes van Wijk Czn had gevormd. De Zutphense groep rond De Pinto tenslotte voltrok het doopritueel in eigen kring. In de loop van de jaren vijftig zouden baptistengemeenten ontstaan in de veenkoloniën in het noorden des lands, onder meer in Stadskanaal en Nieuw-Weerdinge, veelal met een evangelist van De Liefde als voorganger. Van twee van hen (Eduard Gerdes en Jacob Witmond) is bekend dat het fervente chiliasten waren, maar of dat ook voor de baptistische gemeenten *an sich* gold is niet duidelijk. Het is heel wel mogelijk dat zij de lijn volgden van de Duitse baptisten die deze gemeenten hadden geïnstitueerd en die niets van het chiliasme moesten hebben – voor De Liefde was dat zelfs de belangrijkste reden om zich van Oncken en Köbner af te keren. Dat Feisser wel met hen in zee ging, doet vermoeden dat het chiliasme bij hem een minder prominente rol vervulde, maar uit de overgeleverde bronnen valt dat niet met zekerheid op te maken. In later jaren zou Feisser zich losmaken van de Hamburgse baptisten, en zich meer ging oriënteren op de Engelse baptist (en verklaard chiliast) Charles Haddon Spurgeon (1834-1892). Kennelijk groeide met de jaren zijn belangstelling voor de eindtijthematiek, maar alweer, zeker is dat niet.¹¹

Meer duidelijkheid bestaat er over de Zutphense baptistenleider Jacob Benjamin de Pinto, net als De Liefde een uitgesproken chiliast, getuige het boekje dat hij begin 1847 publiceerde onder de titel *De godsdienstige hervorming der Nederlandsche Israëlieten*. Daarin riep hij de Joden op zich tot het christendom te bekeren en verkondigde hij het einde van de bestaande bedeling. Alleen de gemeenschap der heiligen – christenen die de gelovigendoop hadden ondergaan – zou deel uitmaken van de nieuwe heilsorde. De Pinto keerde in 1848 echter terug naar zijn familie in Den Haag, en speelde bij de opbouw van het baptisme verder geen rol meer. De kring in Zutphen bleef bestaan, al dunde de groep sterk uit door emigratie naar Noord-Amerika rond 1850. De kleine groep die overbleef, bouwde via onderlinge huwelijken nauwe banden op met de Amsterdamse kring.¹²

Leider van de Amsterdamse baptisten was en bleef gedurende enkele decennia Hendrik Gerardus Tekelenburg (1805-1881), werkzaam als boekhouder bij een rederij. Over zijn alarmistische eindtijdverwachting is meer bekend, want hij toonde zich een liefhebber van het werk van Cumming, met name van diens *De groote verdrukking* (1861), waar hij in zijn bijbellezingen begin jaren zestig regelmatig naar verwees. Maar of die verwachting door de overige leden van zijn kring werd gedeeld, is ook hier niet duidelijk. In 1849 sloot De Liefde zich korte tijd bij hen aan. Zijn gloedvolle preken trokken aanvankelijk veel nieuw publiek, maar al snel kwam het tot een breuk, omdat de Liefde van de doopkwestie geen heet hangijzer wilde maken, en zich liever op zijn christelijk-filantropische werk concentreerde. Vervolgens raakte een aantal Amsterdamse baptisten in de ban van Darby, die in 1854 Amsterdam bezocht, waarop ze, na ook nog eens bewerkt te zijn door de darbistische

¹¹ Wumkes, *Opkomst baptisme*, 26-38, 75-78, 138; Van Dijk, *Rijk van duizend jaren*, 125-126.

¹² Wumkes, *Opkomst baptisme*, 70-73; [J.B. de Pinto], *De godsdienstige hervorming der Nederlandsche Israëlieten*, overwogen door een Nederlandsch Israëliet (Zutphen 1847) 66-69; tot de Amsterdamse baptisten behoorden leden van de families Stargardt en Kreijenbroek (Wumkes, *Opkomst baptisme*, 89): huwelijksakte Jacobus Stargardt (31) geboren te Amsterdam, en Willemina Mulder (37) geboren te Zutphen (SAA, RBS Amsterdam, 31 oktober 1860); huwelijksakte J.E. Kreijenbroek (27) geboren te Amsterdam, en Jenneken van der Worp (22) geboren te Zutphen (Gelders Archief, RBS Zutphen, 25 april 1867).

evangelist J.C.A. Eberstadt, overstapten naar de Vergadering der Gelovigen. Was dat omdat men de eindtijdverwachting in baptistische kring uiteindelijk toch te vaag en onbevredigend vond, en men daarom onderdak zocht bij een meer expliciet-chiliasische stroming als het darbisme? Het feit dat ook een aantal Zutphense baptisten die overstap zou maken, lijkt die veronderstelling te ondersteunen.¹³

9.1.3 De Vergadering der Gelovigen

Iets later dan het baptisme deed in Nederland het darbisme zijn intrede, een term overigens die de Broeders zelf niet gebruiken, omdat die hun ontstaan expliciet koppelt aan een religieus leider en niet aan een universele waarheid – zelf spreken zij bij voorkeur van Vergadering der Gelovigen. Niettemin was het door de prediking van John Nelson Darby dat vanaf het einde van de jaren dertig in Frankrijk en Zwitserland gemeenschappen ontstonden, waar men in afwachting van de Wederkomst (en hun opname door Christus vóór de grote Verdrukking) wekelijks met elkaar het brood brak tijdens eenvoudige diensten. Daarin ontbrak een vaste voorganger – de Broeders erkenden alleen Christus als hun hoofd en gaven ieder die zich daartoe geroepen voelde (uitgezonderd vrouwen) het recht het woord te voeren. Een der eerste Nederlanders die met Darby in contact kwamen, was in 1838 de afgescheiden predikant Hendrik Pieter Scholte, die – eenmaal in Amerika – in de jaren vijftig zijn gemeente in darbistische zin organiseerde, al zou hij nooit, in tegenstelling tot zijn vrouw en enkele van zijn kinderen, formeel tot de Vergadering der Gelovigen toetreden. Bij de Christelijke Vrienden, strevend naar kerkherstel, was de afkeer van het antikerkelijke darbisme diepgeworteld en de ontsteltenis groot, wanneer een van hen tot de Broeders overging. Dat had niet alleen te maken met de antikerkelijke houding van de Broeders, maar ook met hun afkeer van het herkersteningsoffensief dat juist in deze jaren door de Christelijke vrienden in gang werd gezet. Darby wond er namelijk geen doekjes om dat de wereld onstuitbaar op de ondergang afstevende, alle initiatieven op het gebied van in- en uitwendige zending ten spijt. Het enige dat restte, was de verbreiding van de leer der Broeders, zodat nog zoveel mogelijk mensen voor de Gemeente van Christus gewonnen konden worden – de rest zou onherroepelijk verloren gaan. Van politiek en christelijk-sociaal activisme hielden darbisten zich dus verre, het oog was gericht op de volgende bedeling – het Duizendjarige Rijk.¹⁴

De eerste van de Christelijke Vrienden die tot het darbisme overging, was de gefortuneerde doopsgezinde koopman Gerrit Willink van Bennebroek (1814-1876). Hij werd in 1846 voor de nieuwe leer gewonnen tijdens een langdurig verblijf in het Zwitserse Vevey, waar inmiddels een invloedrijke afdeling van de Vergadering van Gelovigen bestond. Na terugkeer in Nederland probeerde hij Da Costa van zijn nieuwe inzichten te overtuigen, maar die hield hem beleefd op afstand. Willink op zijn beurt uitte kritiek op de eschatologische opvattingen van Da Costa, die in zijn optiek aan de Joden een te grote rol toebedeelde en daarbij geen oog had voor het onderscheid tussen het aardse en het hemelse Jeruzalem. Een van Darby's hoofdstellingen was namelijk dat de Joden weliswaar zouden terugkeren naar Israël en een bijzondere positie bekleden tijdens het Duizendjarige Rijk, maar niettemin

¹³ Wumkes, *Opkomst baptisme*, 73-78, 87-88; J. van Dam, *Geschiedenis van het Baptisme in Nederland* (Arnhem 1970) 53; verslag H.G. Tekelenburg over ontstaan Amsterdamse baptistenkring (september 1878): Groninger Archieven (GA), Verzameling Feisser-Tekelenburg 1844-1890, inv.nr. 2; Ouweneel, *Gij zijt allen broeders*, 122.

¹⁴ W.J. Ouweneel, *De Vergadering van Gelovigen* (Kampen 2002) 14; Idem, *Gij zijt allen broeders*, 73-78; Oostendorp, *H.P. Scholte*, 178-182; F. Lion Cachet, *Twee jaren in Holland: brieven aan een vriend* (Kaapstad 1877) 132-133; W.B. Neatby, *A history of the Plymouth Brethren* (Londen 1902) 40, 270-272; H.J. Habermehl, *Geroepen gelovigen: achtergronden en ontstaan van de Vergadering van Gelovigen te Alphen aan den Rijn* (Alphen aan den Rijn 1986) 55; H.C. Voorhoeve, *De brieven aan de zeven gemeenten in Klein Azië* (Den Haag 1876) 18-23; 'Het duizendjarig rijk', www.bodedesheils.nl (jaargang 10/1867).

ondergeschikt bleven aan de ware gelovigen onder de christenen – de exclusieve Gemeente des Heeren. Slechts zij zouden, door hun Opname in het Hemelse Jeruzalem, bewaard blijven voor de grote Verdrukking die over de aarde zou komen. Om die visie in Nederland ingang te doen vinden, vertaalde Willink verschillende werkjes van vooraanstaande broeders, waaronder *De heerlijke toekomst en het persoonlijk Koninkrijk van onzen Heere Jezus Christus* (1853), en begon hij in 1855 met de serie *Getuigenissen van de discipelen des Woords*, een bundeling van artikelen over de Wederkomst, vertaald uit het Engels en Frans. Ook hield hij vergaderingen met geestverwanten in zijn huizen in Haarlem, Bennebroek, Oegstgeest en Amsterdam.¹⁵

Kwam Willink in Zwitserland met de Vergadering in aanraking – voor de Rotterdamse patriciersfamilie Voorhoeve lag de bakermat in het Zuid-Franse Pau, waar Hein Voorhoeve, een jongere broer van de Rotterdamse Réveilman Jacob Voorhoeve, midden jaren vijftig met vrouw en enkele familieleden genezing zocht voor zijn longkwaal. In 1856 in Nederland teruggekeerd, stichtten hij en zijn zwager Christiaan van Oordt een Vergadering in Rotterdam, waarvan zijn neef Hermanus Cornelis Voorhoeve Jzn (1837-1901) de grote voorman werd. Behalve deze oudste zoon van Jacob Voorhoeve maakten ook de echtgenote en overige kinderen van de oude Réveilman de overstap, en uiteindelijk ook Jacob Voorhoeve zelf. H.C. Voorhoeve Jzn hield door heel Nederland lezingen om de leer der Vergadering en de naderende Wederkomst te verkondigen. Over die verwachting schreef hij in 1860: “Jezus komt, welk een kostelijke toekomst! Dit is een beter en heerlijker vooruitzicht dan een lang leven op aarde; – heerlijker voorzeker dan een gelukkig leven hier beneden, al is men omringd door al wat ons harte dierbaar en lief is, en al wat ons oog verlangt”.¹⁶

Tijdens een zendingsreis naar Duitsland sloot H.C. Voorhoeve vriendschap met de Duitse darbist Carl Brockhaus, een contact dat zich zou verdiepen door het huwelijk van diens zoon en dochter met een zuster en broer van Voorhoeve. Aanwinsten voor de Rotterdamse Vergadering waren verder nog de leraar Duits Johannes Mieg, en Adrianus van den Briel, onderwijzer aan een christelijke school. Van den Briel zou zich na zijn bekering tot boekdrukker van de Broederkring ontpoppen, en niet alleen het werk uitgeven van Darby en diens geestverwanten, maar ook werk van Nederlandse Broeders als H.C. Voorhoeve en Gerrit Willink, waaronder de periodieken *Bode des Heils* en *Getuigenis van de discipelen des Woords*. Eind jaren zestig, toen Van den Briel terugkeerde naar het onderwijs, zou H.C. Voorhoeve die activiteiten overnemen en de uitgeverij in 1876 verplaatsen naar Den Haag. Daar werd hij de spil van een invloedrijke Vergadering.¹⁷

Niet alleen Voorhoeve toerde als evangelist door het land om het Broederleer te verbreiden, eerder al was in de jaren vijftig J.C.A. Eberstadt (1829-1908) actief. Hij was afkomstig uit Duitsland, waar hij net als Brockhaus werkte voor een Elberfeldse zendingsvereniging, tot de twee mannen in 1852 naar het darbisme overstapten en vervolgens werden ontslagen. In 1854 vestigde Eberstadt zich met zijn gezin in Winterswijk, zijn uitvalsbasis voor evangelisatietochten in den lande, waar hij op lezingen de Broedergedachte uitdroeg, gebruikmakend van het zich in deze jaren sterk uitbreidende netwerk van

¹⁵ Ouweneel, *Gij zijt allen broeders*, 95-110; Rowdon, *Origins of the Brethren*, 207-208; *BLGNP VI* (Kampen 2006) s.v. ‘Willink van Bennebroek’.

¹⁶ W.J Ouweneel, ‘Eén is uw Meester’: hoofdstukken uit de geschiedenis van de ‘broeders’ (Vaassen 1985) 71-85; Idem, *Gij zijt allen broeders*, 213-214 (citaat); ‘Evangelie-verkondiging’ door H.C. Voorhoeve Jzn: *DZHG* 6 oktober 1863, 11 februari 1865, *POZC* 17 juni 1868.

¹⁷ E. Eylenstein, ‘Carl Brockhaus . Ein Beitrag zur Geschichte der Entstehung des Darbysmus in Deutschland’, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 46 (1927) 279-283; Ouweneel, *Gij zijt allen broeders*, 201-211; Idem, *Vergadering van Gelovigen*, 57; *NRC*, 1 juni 1856 (hoofdonderwijzer A. van den Briel); A. van den Briel opent een boekhandel te Rotterdam: *NvdB* (1860) 93 (17 mei 1860); *NRC*, 26 augustus 1869 (A. van den Briel biedt zich aan als onderwijzer); *SAR*, Adresboek 1884 (onderwijzer A. van den Briel).

evangelisatielokalen. Anders dan Darby – die samen met een minderheid in de internationale gemeenschap van Broeders vasthield aan de kinderdoop – benadrukte Eberstadt het belang van de gelovigendoop, en slaagde er eind jaren vijftig in die opvatting over te dragen op Voorhoeve en de zijnen.¹⁸

Maar ook elders had Eberstadt succes. In Amsterdam wist hij een aantal baptisten los te weken van Tekelenburg, onder wie Johannes van Wijk (naast Tekelenburg medeoprichter van de baptistische kring) en transformeerde dit groepje tot een kring met meer expliciet-darbistische kenmerken, al bleef de scheidslijn met het baptisme aanvankelijk vaag. Zo sprak Antonius van der Linde, die midden jaren vijftig het sektewezen in de hoofdstad bestudeerde, nadrukkelijk van het “darbistiesch-baptisme”, een richting die zich van de baptisten alleen onderscheidde in hun propageren van het priesterschap van alle gelovigen. Aantrekkingskracht oefenden deze darbistische kring ook uit op leerlingen van het Schots Seminarie, meldde Abraham Capadose in 1858 aan Da Costa. Hij noemde geen namen, sprak slechts van “onkruid” dat zich daar genesteld had, maar vermoedelijk doelde hij op Theodore Adolphus Eggenstein en Teunis Meijster, twee seminaristen die in juli 1858 te Amsterdam als getuigen optraden bij het huwelijk van de darbist Arie van Vliet.¹⁹

Zijn grootste succes boekte Eberstadt echter in Alphen aan de Rijn. Daar was de christelijke onderwijzer Huibertus Johannes Lemkes actief, in nauwe samenwerking met Joannes van Rijn, oprichter van de plaatselijke zondagsschool en voorzitter van de aldaar bestaande afdeling van tot Heil des Volks. Volgens Willem Hendrik de Ruiter, de eveneens in Alphen gestationeerde evangelist van de Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging, bezocht een in Winterswijk woonachtige Duitse evangelist (Eberstadt kortom) de kring rond Lemkes gedurende 1857 meerdere malen, en werd daar met toenemend enthousiasme onthaald. De Ruiter was bij een bijeenkomst tegenwoordig geweest en kon zo rapporteren dat Eberstadt hamerde op het onderscheid tussen de kerk en de gemeente van Christus, tussen de oude en nieuwe bedeling, op de noodzaak van een gelovigendoop en op de verplichting zich te beperken tot eenvoudige broedervergaderingen in afwachting van de Wederkomst. Die boodschap sloeg inderdaad aan, want in de loop van 1857 zegde een tiental leden van het godsdienstig gezelschap hun lidmaatschap op van zowel de hervormde kerk als Tot Heil des Volks, en vormde in Alphen aan de Rijn een Vergadering van Gelovigen. Rond diezelfde tijd ontstonden ook Vergaderingen in Delft en Zaandam, en ook hier waren het bestuurders van plaatselijke afdelingen van Tot Heil des Volks die het voortouw namen.²⁰ Opmerkelijk, want wat had de wereldverzakende eschatologie van de Broeders nu te bieden aan representanten van het christelijke beschavingsoffensief van Tot Heil des Volks?

De verklaring ligt waarschijnlijk bij de alarmistische eindtijdverwachting die bij Tot Heil des Volks de overhand had gekregen, met name de pretribulationistische variant die door De Liefde was omarmd. Zo benadrukte de Rotterdamse onderwijzer Abraham Meijer op de jaarvergadering van Tot Heil des Volks in 1858, dat men alles in het werk moest stellen om nog zo veel mogelijk mensen tot geloof te brengen, want: “Is de wereld dan niet inderdaad

¹⁸ Evangelie-verkondiging door C.A. Eberstadt: *DZHG* 19 januari 1864, *POZC* 12 oktober 1868; Ouweneel, *Eén is uw Meester*, 120, 132-139; *BLGNP* VI (Kampen 2006) s.v. ‘H.C. Voorhoeve Jzn’.

¹⁹ Ouweneel, *Eén is uw Meester*, 141-144; Wumkes, *Opkomst baptisme*, 76, 83-86; verslag H.G. Tekelenburg over ontstaan Amsterdamse baptistenkring (september 1878): GA, Verzameling Feisser-Tekelenburg, inv.nr. 2; Van der Linde, ‘Sektewezen’, 290-291; Johannes van Wijk Czn was op 25 juni 1874 samen met de darbisten H.J. Lemkes, Arie van Rijn en en A. J. Bronkhorst getuige bij het huwelijk van de darbist Cornelis van Rijn: SAA, RBS Amsterdam; A. Capadose aan I. da Costa, 17 september 1858: UBA, RA, Verz. Da Costa (H); huwelijksakte Arie van Rijn en H.C. Clockener Brousan, 8 juli 1858: SAA, RBS Amsterdam.

²⁰ ‘Mededeeling van den evangelist De Ruiter’, *Vijfde jaarverslag NEPV* (1857) 97-101: UBA, RA, Archief NEPV, inv.nr. 23/53; Ouweneel, *Eén is uw Meester*, 141-142, 154; Dubois en De Jong, *De minste van Mijn broeders*, 79-80.

verloren en gaan wij den grooten vuurbrand niet tegemoet?” Tijdens een vergadering van de Amsterdamse afdeling van Tot Heil des Volks werd in oktober 1861 de ophanden zijnde wederkomst van Christus en de oprichting van het Duizendjarige Rijk belicht. In later jaren zou deze verwachting bij tot Heil des Volks met verve worden uitgedragen door Carl Richard Frowein, christelijk onderwijzer en zwager van De Liefde.²¹

Het pretribulationistische alarmisme stond echter op gespannen voet met het herkersteningsoffensief dat door Tot Heil des Volks was ingezet. Had het nog wel zin zich voor de samenleving in te spannen als de wereld onherroepelijk ten onder zou gaan? Was dat niet veeleer een illustratie van menselijke hoogmoed, die met het oog op de Opname rampzalig zou kunnen uitpakken? Het is vermoedelijk deze vrees geweest die de ontvankelijkheid bij Tot Heil des Volks voor het wereldmijdende alarmisme van de Broeders heeft gevoed. Als alleen die gelovigen gered zouden worden die zich van kerk en staat hadden losgemaakt, dan kon men zich ook maar beter distantiëren van een ‘wereldse’ organisatie als Tot Heil des Volks, lijkt de onderliggende gedachte te zijn geweest. Een organisatie bovendien die nauw verbonden was met de Vrije Evangelische Gemeente, die – hoe vrij ook – toch een ‘kerk’ was. Verontrust over deze ontwikkeling zag De Liefde zich in 1858 genooddaakt tegen de Broeders te waarschuwen, zonder veel succes echter, want ook in later jaren zouden afdelingen van Tot Heil des Volks (Gouda en Rotterdam) gevoelig blijken voor de roepstem van het darbisme.²²

Behalve evangelisatiekringen van Tot Heil des Volks raakten ook evangelisten van de Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging in de ban van Eberstadt. In 1858 bezocht hij Almelo, waar sinds 1855 namens de vereniging Arie Jacques actief was. Jacques, die zowel lessen aan het Schots Seminarie als op Bethanië bij Jan de Liefde had gevolgd, was diep van Eberstadts boodschap onder de indruk. Overtuigd van een ophanden zijnde Wederkomst transformeerde Jacques zijn evangelisatiekring tot een Vergadering van Gelovigen, en stelde daar vervolgens de Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging van op de hoogte. Ondanks waarschuwingen van secretaris Abraham Capadose dat ontslag dreigde als hij niet tot inkeer kwam, bleef Jacques bij zijn standpunt en werd daarop inderdaad ontslagen. Hij verhuisde naar Winterswijk (waar hij bij Eberstadt introk), trouwde met een geloofsgenote en vestigde zich met haar als evangelist in Duitsland.²³

Voor de Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging was het een gevoelig verlies, maar daarbij zou het niet blijven, want kort daarop viel ook evangelist Johan Arnold Strickling (1827-1901) ten prooi aan de “tuimelgeest” der onkerkelijkheid, zoals Capadose het noemde, en volgde ook voor hem ontslag. Strickling vestigde zich in Winterswijk, onder invloed vermoedelijk van Arie Jacques, die samen met hem op Bethanië en het Schots Seminarie had gezeten. Begin jaren zestig verhuisde Strickling naar de Haarlemmermeer, waar hij belastingambtenaar werd. Mogelijk had Willink – door zijn bezittingen in Bennebroek en Heemstede invloedrijk in deze contreien – daar de hand in gehad. Strickling sloot zich aan bij de Vergadering die in Heemstede rond Willink was ontstaan, en introduceerde daar ook de darbistische zendingsagent Gerardus Johannes Schreuder, die net als Arie Jacques in Almelo door Eberstadt was bekeerd. Tot de Heemsteedse Vergadering

²¹ Archief THdV, *Verslag van de vierde algemeene openbare vergadering der Vereeniging tot Heil des Volks* (Rotterdam 18-19 september 1858) 1, 27; Ibidem, afdeling Amsterdam, notulen 8 oktober 1861, 12 juni 1866, 8 oktober 1867, 12 september 1870.

²² M. Wiegand, ‘Herdenkingsrede bij het 25-jarig bestaan van Tot Heil des Volks’, *Zes en twintigste verslag van werkzaamheden der Vereeniging tot Heil des Volks afdeling Amsterdam* (1881) 3-15: Archief THdV; Wumkes, *Opkomst baptisme*, 82-83; Dubois en De Jong, *De minste van Mijn broeders*, 81-82.

²³ Mink, *Tweede plan*, 230-241; Ouweneel, *Gij zijt allen broeders*, 176-193.

behoorde verder de huisschilder Arie van Vliet, broer van de Alphense darbisten Cornelis en Jasper Gerardus van Vliet.²⁴

Aldus had zich rond 1860 een hecht netwerk van Vergaderingen gevormd in Amsterdam, Rotterdam, Alphen, Zaandam, Heemstede en Winterswijk, waarvan de leden onderling nauw contact hadden. Men trouwde in eigen kring of verscheen op elkaars bruiloften als getuige. Eberstadt bijvoorbeeld was in 1866 getuige bij het huwelijk van een Broeder en Zuster uit respectievelijk Zaandam en Aarlanderveen. George Pieter Bronkhorst, de voorman van de Zaandamse Vergadering, huwde in 1876 een zuster van H.C. Voorhoeve, en vestigde zich met haar te Heemstede, waar hij zich aansloot bij de bestaande Vergadering rond Arie van Vliet. In 1879 voegde de familie Mieg uit Rotterdam zich bij hen. Doorgaans nam Bronkhorst Van Vliet mee als getuige bij de geboorteaangifte van zijn kinderen, maar in 1882 was dat niemand minder dan H.J. Lemkes, de prominente Broeder uit Alphen, die na zijn ontslag als onderwijzer bij de christelijke school rondreizend evangelist ('werkend broeder') was geworden.²⁵

Behalve in lezingen droeg Voorhoeve zijn heilsverwachting ook uit in geschriften, die talloze herdrukken zouden beleven. Een daarvan was *De Toekomst onzes Heeren Jezus Christus en de daarmede in verband staande gebeurtenissen* (1869), waarin de Opname van de Gemeente, de rol van de Antichrist, de Wederkomst en het Duizendjarige Rijk werden belicht. Voorhoeve benadrukte dat het moment van de Opname los stond van de tekenen der tijden en pas zou plaatsvinden als de Gemeente compleet was, na toetreding van de laatste uitverkorene. Bij de Opname zouden alle leden een 'verheerlijkt' lichaam krijgen en – onsterfelijk geworden – hun intrek nemen bij Christus in de hemel, terwijl op aarde het kwaad tot grote hoogten zou stijgen. Geholpen door opstanden en revoluties zou in Europa het aloude Romeinse Rijk (het Beest uit de Zee) heropgericht worden en een bondgenootschap aangaan met een Joodse koning in Jeruzalem, die zich als Antichrist zou ontpoppen. Aan diens verdrukking en oorlogszuchtige politiek zou een einde gemaakt worden door de Wederkomst, waarna een Duizendjarig Rijk zou aanvangen onder bestuur van Christus en de leden van de Gemeente. Van tijd tot tijd zouden zij daartoe vanuit de hemel de aarde bezoeken, om vervolgens weer terug te keren naar hemelse contreien, terwijl de lopende zaken zouden worden waargenomen door een (tot het christendom bekeerde) Joodse onderkoning in Jeruzalem. Teruggekeerd naar de zondeloze toestand van het paradijs zou de natuur ongekend vruchtbaar zijn, honger en gebrek verdwijnen, en politieke en economische uitbuiting tot het verleden behoren. Moderne vervoersmiddelen als stoomschepen en stoomtreinen zouden daarentegen een hoge vlucht nemen, zodat grote groepen gelovigen jaarlijks in de gelegenheid zouden zijn Jeruzalem te bezoeken.²⁶

Op welke termijn dit alles verwacht werd, is niet duidelijk – trouw aan het uitgangspunt van Darby dat het moment van de Opname niet op voorhand viel te voorspellen,

²⁴ Dekker, *Gereformeerd en evangelisch*, 341 (noot 54); Ouweneel, *Gij zijt allen broeders*, 178-179; *Zesde jaarverslag NEPV* (1858) 8-11 (citaat: 10); UBA, RA, Archief NEPV, inv.nr. 23/53; huwelijksakte Johan Arnold Strickling (34) hoofdcommies bij de plaatselijke belastingen, woonachtig te Haarlemmermeer, onlangs te Winterswijk, met A.F. van Blokhuijsen; getuigen (o.a.) Arie van Rijn Teuniszn en Gerardus Johannes Schreuders (32) zendingsagent, beiden woonachtig te Heemstede: NHA, RBS Bennebroek, 13 juni 1861; www.christeneninalemelo.nl (geschiedenis); Habermehl, *Geroepen gelovigen*, 33-50.

²⁵ Huwelijksakte van Cornelis Bon (24) schipper, geboren te Zaandam, en Margaretha Wilhelmina van Rijn (24) geboren te Aarlanderveen, getuigen (o.a.) broer Arie van Rijn (Heemstede) en Carl August Eberstadt (Winterswijk): NHA, RBS Zaandam, 11 januari 1866; Ouweneel, *Gij zijt allen broeders*, 115-116, 202; geboorteakte Anna Bronkhorst, dochter G.P. Bronkhorst en A.C. Voorhoeve, getuige H.J. Lemkes (53) uit Aarlanderveen: NHA, RBS Heemstede, 30 januari 1882; Ouweneel, *Vergadering van Gelovigen*, 53-54, 60.

²⁶ H.C. Voorhoeve Jzn, *De toekomst onzes Heeren Jezus Christus en de daarmede in verband staande gebeurtenissen*, derde vermeerde druk (Den Haag 1878) 33-48, 73-99, 133-164.

lieten de Broeders zich daarover zelden uit. Maar heel lang kon het in hun ogen toch niet meer duren, zo valt in hun geschriften tussen de regels door te lezen. Zo werd in *Hoe de geloovigen in onze dagen te vergaderen* (een door Van den Briel in de jaren zestig uitgegeven werkje) uitgeroepen: “Broeders, de tijd is kort! De Heer komt; zijn Woord zegt het ons”. Ook Voorhoeve zelf bleek niet wars van alarmisme, toen hij in 1878 (in het voorwoord bij een nieuwe uitgave van *De toekomst onzes Heeren Jezus Christus*) verwees naar “de heerlijke belofte van Jezus’ spoedige wederkomst”. Ook in de *Geestelijke liederen* – samenzang was een vast onderdeel van de bijeenkomsten – trad het alarmisme soms helder op de voorgrond:

“Daarboven in den hemel,
Ver van ‘t aardsch gewemel,
Is Jezus, onze Heer!
Haast zal Hij aan de zijnen
In heerlijkheid verschijnen;
Ja, Hij komt spoedig weer”²⁷

9.1.4 De Vrije Evangelische Gemeente

De volgende groepering die hier de revue passeert, de Vrije Evangelische Gemeente, opgericht te Amsterdam door Jan de Liefde, detoneert een beetje in het rijtje van nieuwe chiliastische groeperingen. Weliswaar omhelsde men hier het pretribulationisme en was er sprake van uitgesproken alarmisme – een charismatische beweging kan de Vrije Evangelische Gemeente nauwelijks genoemd worden. Hoewel ook voor De Liefde de aanraking door de Heilige Geest het kenmerk was van de ware gelovige, meende hij niet dat rituelen als dompeldoop, handoplegging of verzegeling een noodzakelijke initiatie tot de Gemeenschap der Heiligen vormden. Evenmin liet hij zich uit over de verwachte terugkeer van de charismata. Wie belang hechtte aan de gelovigendoop mocht er wat hem betreft toe overgaan, wie er anders over dacht was hem even welkom, mits de kandidaat blijk gaf van een krachtig geloofsleven. Dat halfslachtige bleek voor veel vrije evangelischen uiteindelijk toch onbevredigend, reden waarom een aantal leerlingen van De Liefde die elders in het land Vrije Evangelische gemeenten hadden opgericht, de overstap zouden maken naar het baptisme, een stap die rond 1880 uiteindelijk ook gezet werd door leden van de Vrije Evangelische Gemeente te Amsterdam. Tot de lidmaten van deze in augustus 1856 opgerichte gezindte behoorden hervormden, lutheranen en afgescheidenen die De Liefde’s voordrachten hadden bijgewoond, eerst in het lokaal Tecum Habita, en vanaf 1854 in zijn eigen kerk Eben Haëzer. Geïnspireerd door zijn sociale engagement sloten zij zich in 1855 aan bij Tot Heil des Volks, maar alleen de echte *diehards* durfden het aan de overstap te maken naar de Vrije Evangelische Gemeente. Een archief is niet bewaard gebleven, wel zijn de namen bekend van de circa zestig lidmaten die zich lieten uitschrijven bij de hervormde kerk. Zij bleken in hoofdzaak te behoren tot de onderling verwante families Kuijper, Jaspers, Hageman en Willems – winkeliers en ambachtslieden die behoorden tot de kleine burgerij.²⁸

De eerste die zijn handtekening onder de afscheidingsbrief zette was Evert Kuijper, een vijfenzeventigjarige winkelier, wiens kleinzoon en naamgenoot eveneens toetrad (een

²⁷ *Hoe de geloovigen in onze dagen te vergaderen, benevens eenige opmerkingen over de bediening des Woords in de wereld en in de gemeente* (Den Haag 1886⁶) 14 (eerste uitgave door A. van den Briel ca. 1865: Wumkes, *Opkomst baptisme*, 206/ noot 21); ‘De opname der Gemeente’, *Bode des Heils in Christus* 9 (1866); Voorhoeve, *Toekomst onzes Heeren*, VI; *Bundel geestelijke liederen: muziek voor vier stemmen* (Den Haag 1879²) 7.

²⁸ Wumkes, *Opkomst baptisme*, 79-80, 110-116; Coolsma, *De Liefde*, 167-169; Veer, Jan de Liefde, 22-24; geloofsbelijdenis Vrije Evangelische Gemeente Amsterdam: *De Heraut*, 6 januari 1865; Dekker, *Gereformeerd en evangelisch*, 511; Evenhuis, *Amsterdam V*, 245.

onderwijzer die verschillende bestuursfuncties zou vervullen bij Tot Heil des Volks). Ook een schoonzoon van Kuijper, de instrumentmaker Jacob Jaspers sloot zich aan, evenals diens nicht Geertruij Jaspers (de Cumming-vertaalster). Opvallend was het grote aantal letterzetters dat zich bij de Vrije Evangelische Gemeente aansloot: de zwagers Tjerk Willem Willems en Johannes Cornelis Hageman, verder Gerrit Hinse, Jurriaan Prins, Lodewijk Langenbach, Hendrik Klijn, Jacobus Paulus Dreckmeier en G.J.G. Sanders. Drie daarvan – Hinse, Hageman en Willems – waren collega's bij de gerenommeerde drukkerij C.A. Spin (uitgever van bijbelvertalingen en het *Algemeen Handelsblad*); Willems zou daar in 1880 zelfs zijn vijftigjarig jubileum als meesterknecht vieren. Mogelijk werkten de overige letterzetters daar ook, maar zekerheid kon daarover niet verkregen worden. Dat Willems geneigd was geloofsgenoten bij zijn werkgever te introduceren, valt evenwel af te leiden uit de memoires van Sierk Coolsma, lid van de Vrije Evangelische Gemeente te Leeuwarden, die in 1861 door Willems werd opgevangen en aan een baantje geholpen bij drukkerij Spin. Naast familieleden van De Liefde (zijn broer Jakob en zwager Carl Richard Frowein) sloten zich bij de Vrije Evangelische Gemeente ook lutheranen aan, eerste- of tweedegeneratiemigranten uit Duitsland. Van hen deed slechts een enkeling – evangelist Eduard Gerdes en de letterzetter Sanders – formeel afstand van zijn lidmaatschap van de Evangelisch-Lutherse kerk, de rest vond dat kennelijk niet nodig. In het archief van de Waalse kerk werd slechts één uitschrijving wegens overgang naar de Vrije Evangelische Gemeente aangetroffen – van Hendrik Simons, die door De Liefde op Bethanië tot evangelist werd opgeleid.²⁹

Een indruk van het in de Vrije Evangelische Gemeente heersende alarmistische klimaat valt te destilleren uit de herderlijke brieven, die Jan de Liefde aan de gemeenteleden stuurde in perioden dat hij in het buitenland verbleef. In juli 1860 verzekerde hij hen vanuit Dublin dat de afscheiding van kerk en staat hun redding zou betekenen bij de naderende Wederkomst. Vóór de door de overheid gesubsidieerde kerkgenootschappen ten prooi zouden vallen aan “het vlammeende vuur Zijner wrake” zouden zij worden weggenomen en met Hem terugkeren naar de gereinigde aarde, om er als koningen te heersen. In april 1861 richtte hij zich tot hen vanuit Clevedon (bij Bristol), waar De Liefde bij een medewerker van de christelijke filantroop George Müller verbleef. Hij had er met geestverwanten over de Wederkomst gesproken en kon hen nu melden: “De broeders alhier, die de profetische Schriften jarenlang beoefend hebben en groote gaven van uitlegging hebben ontvangen, komen allen hierin overeen, dat de komst des Heeren tot Zijne Bruid, de Gemeente, niet ver meer af zijn kan”. De meeste tijdrekenkundigen hielden het op 1866 (dan zou de wereld zesduizend jaar bestaan) en hoewel De Liefde wist dat men in Nederland wat huiverig was voor dergelijke berekeningen sloot hij toch ook niet uit dat ze gelijk hadden, want waarom zou de Schrift anders dergelijke aanwijzingen hebben gegeven? In januari 1862 klonk het jubelend vanuit Londen:

“Wij zien met heilige vreugde naar Jeruzalem. Dáár is de troon Davids. Dáár moet eenmaal onze Jezus als Koning pralen. Dáár moeten wij, Zijne Bruid, Zijne Koningin,

²⁹ Handtekeningen van leden der Vrije Evangelische Gemeente die zich 12 augustus 1856 hebben afgescheiden van de hervormde kerk: SAA, archief van de Hervormde Gemeente (1578-1975), ingekomen stukken Bijzondere Kerkenraad 1855-1857 nr. 1366, inv.nr. 85 (ondertekenaars werden geïdentificeerd m.b.v gegevens RBS en bevolkingsregisters Amsterdam); G. Hinze vijftientwintig jaar in dienst bij drukkerij C.A. Spin: *AH*, 18 september 1879; T.W. Willems vijftig jaar in dienst bij C.A. Spin: *De Tijd*, 6 december 1880; J.C. Hageman vijftig jaar in dienst bij C.A. Spin: *De Tijd*, 16 september 1886; Coolsma, *Terugblik*, 23; E. Gerdes, L. Gerdes-Brepohl en G.J.G. Sanders scheiden zich af van de Evangelisch-Lutherse kerk, 12 februari 1857: SAA, archief van de Evangelisch-Lutherse gemeente te Amsterdam (1588-1956), ingek. St. 1851-1860, inv.nr. 106; ‘Henri Siemons’ op eigen verzoek als lid uitgeschreven 2 februari 1857: SAA, archief Waalsch Hervormde gemeente te Amsterdam (1582-1974), lidmatenregister 1770-1868 (nr. 1496), inv.nr. 73.

zalig en heerlijk aan Zijne zijde gezeten zijn. Welk een heerlijke toekomst! Hoe zullen wij dan al het lijden en den smaad van den tegenwoordigen tijd vergeten! De dood zal nog wel heerschen op aarde, maar niet over ons. De zondaren zullen nog sterven, doch wij zullen geen zonde meer kennen. Vertrouwt elkander met deze woorden! Staat als een vrije, verlost, blijde Koningin Christi in het midden dezer wereld, o dierbare Gemeente! Schudt af alle juk en keten van menschelijke stelsels en filosofie!”³⁰

Niet alleen zelf was Jan de Liefde een onvermoeibaar schrijver, ook zijn evangelisten waren op publicitair terrein bijzonder actief. Eduard Gerdes (1821-1898) en Albert Hardenberg (1832-1880) passeerden in dat verband al eerder de revue, maar ook Jacob Witmond (1832-1899) zou naam maken als christelijk auteur. Hun achtergrond lijkt daarbij een rol te hebben gespeeld: Gerdes en Witmond waren van oorsprong onderwijzer, en Albert Hardenberg was bij een schoolmeester opgegroeid. Zij schreven niet alleen voor een uitgever als Van Hoeve (gelieerd aan Tot Heil des Volks), maar redigeerden daarnaast *Berea*, *tijdschrift ter bevordering van Schriftkennis en vrijheidszin* (1861-1863), en stelden enkele jaren later het *Handboek voor de huiselijke Godsdiens*t samen, dat als leidraad moest dienen voor de diverse evangelisatieposten die inmiddels waren opgericht. Voor een iets breder publiek redigeerde Eduard Gerdes nog het populaire *Christelijk Zondagblad*, waarin naast stichtelijke verhalen ook berichten werden opgenomen over de voortgang van het herkersteningsoffensief.³¹

De rode draad echter werd gevormd door beschouwingen van alarmistische signatuur. Zo werd in de eerste jaargang van *Berea* (1861) verwezen naar “die bazuin van groot geluid”, waarnaar men reikhalzend uitzag, en werd vol vertrouwen verkondigd: “Wij zien of de wolken nog haast niet scheuren, en onze Jezus komt om ons allen tot zich te nemen, en ons het onbewegelijk koninkrijk te doen beërven, ons bereid van de grondlegging der wereld”. Lang kon het niet meer duren: “Nog weinig tijds, en Hij die te komen staat *zal* komen en niet vertoeven”. De volgende jaargang (1862) bevatte een oproep van Eduard Gerdes om zich te distantieëren van de moderne wereld, omdat die ten ondergang gedoemd was: “Hij komt spoedig op de wolken. De veranderde, verachte, geminachte Jezus zal deze wereld oordeelen, en allen die haar gelijkvormig zijn geweest en hare stellingen gevolgd hebben, zullen vervloekt worden. Wees gij bereid! Hij komt!”³² Ook Witmond deed in 1863 een duit in het zakje. Zijn toon was iets grimmiger, want de grote verdrukking der gelovigen kon ieder moment losbarsten: “van voren zullen zij de zee en van achteren den vijand op de breedte der aarde vergaderd zien, met den antichrist aan de spitse”. Dan echter zou Christus ingrijpen en de uitverkorenen wegrukken van de aarde vóór de wereldbrand losbarstte en het oordeel aan de goddelozen werd voltrokken. De Gemeente de Heeren zou “boven allen strijd en schrik verheven, verheerlijkt aan de zijde haars Bruidegoms, op het schriktooneel neerzien en uitbundigen lof uitgalmen over Hem, die haar verlost heeft door Zijn bloed, bewaard door

³⁰ J. de Liefde aan zijn gemeente te Amsterdam, Dublin 1 juli 1860: Coolsma, *Keur van proza en poëzie uit de geschriften van ds. J. de Liefde* II (Nijkerk 1922) 180-193 (citaat: 191); Idem aan zijn gemeente te Amsterdam, Clevedon (bij Bristol) 19 april 1861: *Ibidem*, 201-207 (citaat: 205); Idem aan zijn gemeente te Amsterdam, Londen 31 januari 1862: Coolsma, *De Liefde*, 218 (citaat).

³¹ B.J. Nieland, Eduard Gerdes. Zijn leven en zijn werk (hs. Amsterdam 1940-1943) 1 -10 (met dank aan Krijn de Jong, die het manuscript ter inzage gaf); Albert Hardenberg was de zoon van de gewezen hoofdonderwijzer Egbert Jan Hardenberg; Wumkes, *Opkomst baptisme*, 124-125; zie voor Witmond: Dekker, *gereformeerd en evangelisch*, 341 (noot 54).

³² ‘Onze wetenschap’, *Berea*, *tijdschrift ter bevordering van Schriftkennis en vrijheidszin* (*Berea*) 1 (1861) 75; E. Gerdes, ‘Der wereld ongelijkvormig’, *Ibidem* 2 (1862) 52.

Zijne liefde, en behoed in Zijne eeuwige trouw tegen alle magt des vijands”, was de geruststellende conclusie.³³

Nog explicieter was het *Handboek voor de huiselijke Godsdienst* (1866), een verzameling voordrachten van De Liefde, Gerdes, Hardenberg en Witmond, bedoeld voor de dagelijkse godsdienstoefening in huiselijke kring. Vrijwel iedere voordracht stond in het teken van de naderende Wederkomst. Zo kreeg de lezer op het hart gedrukt standvastig te blijven en zich verre te houden van de wereld, want alleen de kinderen Gods zouden weggenomen worden van de aarde, en een verheerlijkt lichaam krijgen dat hen toegang zou verschaffen tot het Duizendjarige Rijk. Vooral Gerdes was zeer uitgesproken op dit punt:

“Wij naderen aan het zevende duizendtal van het bestaan der schepping. Misschien breekt haastig de dag aan, dat ook wij zullen opgenomen worden den Heere te gemoet in de lucht. Laat dit uitzigt ons gedurig bemoedigen. Zonder dat het ons tot de uitvoering van onzinnige daden of het nalaten van nuttige bezigheden moet voeren, moet het toch onze gedachten gedurig bezig houden. Als eene reine bruid moeten wij altijd bereid zijn onzen Bruidegom te ontmoeten, die gewisselijk zal komen en niet vertoeven”.

Versjes waren toegevoegd om de moed erin te houden:

“Ja, wij zien met sterk verlangen
’t Heerlijk tijdstip te gemoet,
Als ons Jezus zal ontvangen,
Met Zijn heil’gen bruiloftsstoet.
Om door Hem gekroond en vrij
Zijne magt en heerschappij
Eeuwiglijk met Hem te deelen:
Slegts dit uitzigt kan ons streelen”.³⁴

Welke belang aan deze eindtijdverwachting gehecht werd, bleek in 1865, toen men na het vertrek van Albert Hardenberg op zoek moest naar een nieuwe voorganger en daartoe een wervende advertentie in *De Heraut* plaatste. Onder de verplichte leerstellingen die de kandidaat moest onderschrijven, was een prominente plaats ingeruimd voor de overtuiging dat de leden der Vrije Evangelische Gemeente – als “Bruid van Christus” – standvastig moesten blijven tot het einde, opdat zij “met Hem zullen heerschen als Hij wederkomt op de wolke”.³⁵

9.1.5 De Heiligen der Laatste Dagen

Anders dan in Engeland en Scandinavië kregen zendelingen van de Heiligen der Laatste Dagen in Nederland aanvankelijk geen enkele respons. De berichtgeving in de pers over hun bijbel-overstijgende openbaringen en afschuwwekkende polygamie lijkt potentiële bekeerlingen op voorhand kopschuw te hebben gemaakt, en het vooruitzicht om de oversteek te moeten maken naar Salt Lake City in Utah was kennelijk evenmin erg aantrekkelijk. Niettemin zagen de Heiligen het als hun opdracht de boodschap – dat het oude Europa ten ondergang gedoemd was – ook in Nederland te brengen en zo arriveerden in augustus 1861 twee zendelingen in Rotterdam: de Friese ex-kapitein Anne Wiegers van der Woude (1812-

³³ J. Witmond Czn, ‘De veiligheid der geloovigen’, *Berea* 3 (1863) 316-317.

³⁴ E. Gerdes, (met bijdragen van J. de Liefde en anderen), *Handboek voor de huiselijke Godsdienst*, Leiden 1866; G[erdes], ‘Genesis V:24’: *Ibidem*, 15 december; M., Lied (“Wijze: Ps. 42.”): *Ibidem*, 2 november.

³⁵ Geloofsbelijdenis Vrije Evangelische Gemeente Amsterdam: *De Heraut*, 6 januari 1865.

1892), die begin jaren vijftig in Cardiff was bekeerd, en Paul August Schettler (1827-1884), die familie had bij de Evangelische Broedergemeente te Zeist. De mannen richtten zich in eerste instantie op hun verwanten – Schettler vertrok naar Zeist en Van der Woude naar familie in Amsterdam en Friesland – maar beiden stuitten daar op een muur van afwijzing. Ook in de decennia daarna zou Nederland in de rapportages van diverse zendelingen te boek staan als een vrijwel onneembare horde: het bijbelcomformisme blokkeerde de ontvankelijkheid voor een nieuwe openbaring, en de weerzin tegen polygamie deed de rest.³⁶

Inderdaad was de oogst in Nederland in vergelijking met de emigrantenstroom richting Utah vanuit andere delen van Europa opvallend mager. Toch is hier wel een kanttekening op zijn plaats. Dat de zendelingen erin slaagden in de jaren zestig kleine gemeenschappen te stichten in Amsterdam, Leeuwarden, Rotterdam en Gorinchem was geen geringe prestatie. In Amsterdam werd vanaf de kansel en in krantenadvertenties scherp tegen hen gewaarschuwd – één bekeerling werd zelfs op het politiebureau verhoord. Belangrijker nog was dat de zendelingen het merendeel van de overgebleven Nieuwlichters wisten te rekruteren: eind 1863 ondernamen zo'n vijftig Broeders en Zusters (onder wie enkele hoogbejaarden) de ongewisse reis over de oceaan en de Rocky Mountains naar Utah. Een aantal van hen zou de tocht niet overleven – van het zeskoppige gezin Van Dam uit Heukelum stierven zelfs beide ouders onderweg. Maar alles was kennelijk beter dan achter te moeten blijven in het ten ondergang gedoemde land.³⁷

Van der Woude was pas anderhalf jaar na aankomst in Nederland op de Nieuwlichters geattendeerd. Na in Rotterdam voet aan wal te hebben gezet was hij eind augustus 1861 naar twee zussen in Amsterdam gereisd, die hem weliswaar ontvingen, maar van zijn mormonisme weinig moesten hebben. Vervolgens bezocht hij in Amsterdam Carl Schwartz en diens Schotsche Zendingskerk, en een baptische kring, maar toen men in de gaten kreeg met een mormoon van doen te hebben, ving hij ook daar bot. Nadat Schettler, die in Zeist evenmin ingang had kunnen vinden, zich bij hem gevoegd had in Amsterdam, vertrok Van der Woude naar Friesland, waar hij diverse familieleden en in Leeuwarden tot Heil des Volks bezocht. Ook hier was de veelwijverij het struikelblok. In de omgeving van Dokkum hield hij voor belangstellenden bijeenkomsten in boerenschuren en boekte toen zijn eerste succes: in september 1861 werden de eerste drie mormonen in Nederland gedoopt: zijn broer Gerrit van der Woude, diens echtgenote, en Elizabeth Wolters-Monsema. Op de terugreis naar Amsterdam deed Van der Woude opnieuw Leeuwarden aan, waar hij contact legde met de meubelmaker Sybren van Dijk, lid van de Vrije Evangelische Gemeente aldaar. Afsproken werd het contact per brief voort te zetten (anderhalf jaar later zou Van Dijk zich laten dopen en werd hij tot ouderling geordend, hij bracht het uiteindelijk tot zendingsdirecteur van Nederland).³⁸

Terug in Amsterdam bleek ook Schettler een drietal bekeerlingen te hebben gemaakt metselaar Hendrik van Steeter, zilversmid Jan Rinkenbergh Hoffman, en diens vrouw Johanna

³⁶ Arrington en Bitton, *Mormon experience*, 129-136; 'De Mormonen': *Gron.C.*, 22 juli 1855; 'Utah en de Mormonen': *NAHE*, 11 januari 1858; 'De Mormonen': *NRC*, 7 september 1858; Keith C. Warner, *Geschiedenis van de Nederlandse Zending*, uit het Engels vertaald door K.J. Bakker (z.p. [1967]) 1-3; A.A. Vreven, *Predik alle volken: de geschiedenis van De Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen in Nederland (1861-2011)* (Apeldoorn 2011) 14-15, 31.

³⁷ Vreven, *Predik alle volken*, 25; 'Mormonen-bedrog': *AH*, 14 januari 1862; Tobler, Marcois en Van Langendijk, 'De Mormoonse Kerk in Nederland', *Horizon* 1 (juli 1982) 53; Sheeres, 'From the dikes to the desert', 121.

³⁸ Tobler, Marcois en Van Langendijk, 'De Mormoonse Kerk in Nederland', *Horizon* 1 (maart 1982) 49-52; Vreven, *Predik*, 20, 32, 37; Archief Vrije Evangelische Gemeente te Leeuwarden; lidmatenregister 1858-1929, nr. 23: S. van Dijk (lid sinds 5 november 1858), van de gemeente afgesneden 24 mei 1863 vanwege 'Mormonistische gevoelens'.

Hoffman-Negenduizend. Hun doop werd voltrokken in december 1861, waarna Van Steeter en Hoffman meteen uit de Christelijk-Afgescheiden kerk werden gezet. In de eerste maanden van 1862 sloten zich nog acht bekeerlingen aan, onder wie Johanna Maria Ferné (een stiefdochter van Hoffman), haar zwager de scheepstimmerman Johannes Hendrikus Dijkman en een vriend van Dijkman, de kastenmaker Jan Volmer. In mei 1862 kon het veertiende lid worden verwelkomd, maar daarna haperde de toestroom, want in de Amsterdamse gemeente van Heiligen ontstond onenigheid tussen broeder Van Steeter en zuster Ferné, wat resulteerde in twee onverzoenlijke kampen. Slechts een enkeling sloot zich dat jaar nog aan, onder wie een zekere Hendrik Frederik Muller, die naar verluidt later ‘doctor’ zou worden. Hij blaakte van zendingsdrang, bezocht als propagandist onder meer Haarlem, maar wist in het voorjaar van 1863 in Amsterdam ook de aandacht te trekken van de Gorcumse schipper Eelke Jasper, de Nieuwlichter die al eerder ter sprake kwam als sympathisant van de vrijdenkersbeweging De Dageraad. Dat die interesse zijn relatie met de Nieuwlichters niet in de weg had gestaan, blijkt uit het feit dat Jasper in oktober 1862 in Rotterdam als getuige optrad bij het huwelijk van Timotheüs Mets met Lydia Huijsman, een duidelijk signaal dat hij in deze kring nog steeds een prominente rol vervulde. Een half jaar later ontmoette hij de mormoon Muller en werd Jasper een trouw bezoeker van de samenkomsten der Amsterdamse Heiligen. Hij attendeerde Van der Woude op de overige Nieuwlichters, en haalde de zendeling over naar Rotterdam te reizen om eens nader kennis te maken.³⁹

Dat bezoek vond plaats op 4 april 1863, een jaar na het overlijden van Abraham Bosch, de spirituele leider van de Nieuwlichters. Plaats van samenkomst was het huis van Johannes Jakobus Huijsman op de Meent, waar Van der Woude behalve de heer des huizes ook diens vrouw Antje Hammes ontmoette (ooit de ‘vrouw’ van Bosch) en hun dochter Lydia, getrouwd met Timotheüs Mets. Deze zoon van Philippus Mets was samen met twee broers speciaal voor de kennismaking met de mormoon naar het huis van zijn schoonvader gekomen. Wat Van der Woude hen te vertellen had viel in goede aarde en dus werd een volgend bezoek afgesproken waarop ook de oude Heijstek uit Werkendam, de informele opvolger van Bosch, aanwezig kon zijn. Ook hij zag veel verwantschap tussen de ideeën van de Nieuwlichters en de Heiligen. Niet zo verwonderlijk, want beide bewegingen voelden zich geïnspireerd door de vroegchristelijke kerk, en hadden – anders dan de orthodoxe stromingen, in wier ogen de mens verdorven was en de aarde een tranendal – een wereldse opvatting van de toekomstige heilsorde. Zoals de Nieuwlichters hadden gewezen op het belang van ‘trafieken en fabrieken’ bij de inrichting van het Duizendjarige Rijk, zo benadrukten de Heiligen dat Zion eerst opgebouwd moest worden vóór Christus er Zijn intrek kon nemen, en dat wetenschap en technologie daaraan een belangrijke bijdrage konden leveren. Ook de sociale nivellering die de Heiligen propageerden, sloot nauw aan bij het egalitarisme dat ten grondslag had gelegen aan de Nieuwlichter-communes. Bovendien wezen beide groeperingen behalve de erfzonde ook het betaald voorgangerschap af, evenals het gebruik van alcohol en tabak.⁴⁰

³⁹ Warner, *Geschiedenis Nederlandse Zending*, 2-3; notulen kerkenraad, 4 februari 1862: SAA, Gereformeerde kerk A te Amsterdam (1832-1912), inv.nr. 10; Vreven, *Predik*, 20; Tobler, Marcois en Van Langendijk, ‘De Mormoonse Kerk in Nederland’, *Horizon* 1 (juli 1982) 53-55. Muller wordt hier abusievelijk Willem Frederik Muller genoemd, maar dat het om Hendrik Frederik Muller gaat blijkt uit de registratie van zijn doop te Amsterdam op 25 juli 1862: CBG, microfiches ‘Mormonen Files’ (Muller, H.F.). Hij was aanvankelijk kok te Amsterdam, maar rond 1870 inderdaad geneesheer (vroedmeester) te Molenaarsgraaf: huwelijksakte Hendrik Frederik Muller (kok) en Suzanna Johanna Geel (SAA, RBS Amsterdam, 22 december 1853); overlijdensakte Suzanna Johanna Geel, echtgenote van geneesheer Hendrik Frederik Muller (NA, RBS Molenaarsgraaf, 30 mei 1870); huwelijksakte Timotheüs Mets en Lydia Huisman, getuige Eelke Jasper (schipper te Gorinchem): SAR, RBS Rotterdam, 22 oktober 1862.

⁴⁰ Sheeres, ‘From the dikes to the desert’, 118-120.; Tobler, Marcois en Van Langendijk, ‘De Mormoonse Kerk in Nederland’, *Horizon* 1 (september 1982) 51-56; *Historical Dictionary of Mormonism* (Lanham 2000²) s.v.

Toch waren er ook verschillen in inzicht, waarover de komende maanden druk zou worden gediscussieerd. Welke dat waren wordt niet expliciet vermeld, maar te denken valt aan de dompeldoop, een sacrament dat bij de Nieuwlichters niet courant was, aangezien ze alle sacramenten overbodig achtten. Daarnaast zal de polygamie een discussiepunt zijn geweest, al moet daarbij in het oog gehouden worden dat juist deze Nieuwlichters als volgelingen van Abraham Bosch ooit de vrije liefde hadden gepropageerd en een mystieke opvatting van seksualiteit koesterden die door de Heiligen werd gedeeld. In mei 1863 liet Eelke Jasper zich als eerste dopen, twee maanden later gevolgd door Timotheüs Mets en enkele geestverwanten uit Gorinchem. Vermoedelijk betrof het hier Jan van de Pol en Wouter Verheij, twee vrienden van de inmiddels overleden Andries van Tol, die in 1865 het bestuur zouden krijgen over de Gorcumse afdeling der Heiligen. De doop van Timotheüs Mets werd overigens niet voltrokken door Van der Woude (hij was in juni teruggeroepen naar Utah) maar door zendeling Schettler. In oktober 1863 werd hij op zijn beurt vervangen door de Amerikaan John Lyman Smith, die vanwege de taalbarrière was aangewezen op Timotheüs Mets – de voormalige zeeman sprak een woordje Engels en kon zodoende als tolk fungeren. Twee weken later waren de laatste obstakels verdwenen en werd een datum afgesproken voor de doopplechtigheid van de overige Nieuwlichters.⁴¹

Op 1 november 1863 bracht Heijstek op zijn schuit een twintigtal Nieuwlichters naar Rotterdam. Uit Werkendam afkomstig waren zijn zoon Willem, zijn dochters Geertje en Suzanna (met hun echtgenoten Aart Kuijk en Jan Willem Cannegieter), alsmede Bastiaan Keyser. Uit Gorinchem arriveerden de weduwe van Andries van Tol met Dirk Bockholt, haar zoon uit een eerder huwelijk. Uit Heukelum kwamen de bejaarde Nieuwlichter Dirk Exalto en zijn echtgenote over, samen met hun dochter Marrigje en schoonzoon Van Dam, diens ouders, en Pieter Olivier. In Rotterdam tenslotte stapten Johannes Jakobus Huijsman, zijn dochter Johanna Christina, Samuel Mets en diens zuster Anna aan boord, en allen werden vervolgens door Smith op een rustige plek in de rivier gedoopt en aansluitend geconfirméerd (de geestesdoop door handoplegging). Timotheüs Mets werd als hun leider aangesteld. Terwijl Smith naar Engeland vertrok, begon de groep Mets aan de voorbereidingen voor de emigratie naar Utah, die een half jaar in beslag namen. 1 juni 1864 vertrokken ruim vijftig Nieuwlichters (mannen, vrouwen en kinderen) met de SS Hudson vanuit Engeland naar New York, om vandaaruit over land naar Salt Lake City te reizen. Daar kwamen zij eind oktober 1864 aan. Samuel Mets bleef achter en kwam aan het hoofd te staan van de Rotterdamse afdeling der Heiligen.⁴²

De vraag is nu: wat bracht de Nieuwlichters tot deze ingrijpende stap? Had de dood van hun geestelijk leider Abraham Bosch, in januari 1862, hen enigszins stuurloos achtergelaten en waren zij daardoor vatbaar geworden voor een nieuwe openbaring, of werden zij meegevoerd door de alarmistische hausse die begin jaren zestig ook andere Nederlanders in zijn greep kreeg? Duidelijk is in ieder geval dat hun heilsverwachting nog niets aan kracht

‘Articles of Faith’, ‘Clergy’; Arrington en Bitton, *Mormon experience*, 28, 34-35; *Encyclopedia of Mormonism* II, ed. D.H. Ludlow (New York 1992) s.v. ‘Economic history of the church’, ‘Fall of Adam’; ‘The outgathering of the Saints’, *LSMS* 24 (1862) 29 maart.

⁴¹ Arrington en Bitton, *Mormon experience*, 186-187; Vreeken, *Predik*, 25; huwelijksakte Andries van Tol en Anna Valk (weduwe Bockholt), getuigen Wouter Verheij en Jan van der Pol: RAG, RBS Gorinchem, 15 mei 1850; geboorteakte Maria Catharina van Tol, dochter Andries van Tol en Anna Valk, getuigen Wouter Verheij en Jan van der Pol: RAG, RBS Gorinchem 3 september 1850; *Encyclopedic history of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*, ed. A. Jensen (Salt Lake City 1941) s.v. ‘Netherlands Mission’; Tobler, Marcois en Van Langendijk, ‘De Mormoonse Kerk in Nederland’, *Horizon* 1 (september 1982) 55-56.

⁴² Vreven, *Predik*, 19; Tobler, Marcois en Van Langendijk, ‘De Mormoonse Kerk in Nederland’, *Horizon* 1 (september 1982) 55-56; *Latter-day Saint Biographical Encyclopedia* IV, ed. A. Jensen (Salt Lake City 1936) s.v. ‘Samuel Mets’.

had ingeboet. Dat blijkt uit het verslag van dominee Abraham Johannes Oort, die begin jaren zestig van nabij meemaakte hoe in Heukelum de vlam in de pan sloeg, toen Heijstek daar het nieuws over de mormoonse zendeling bracht. Leider van de Heukelumse kring was de bejaarde arbeider Dirk Exalto. In 1834 had hij zich – hij was toen nog aardappelboer – bij de Nieuwlichters aangesloten en zou zelfs korte tijd in Zwijndrecht hebben gewoond. De vrouw van Exalto had de dominee verteld dat de Nieuwlichters het in die tijd met de huwelijksrouw niet zo nauw namen. In Heukelum verzamelde Exalto geestverwanten om zich heen: zijn zwager Huibert van Dam en diens zoon Jan Cornelis, een schipper die getrouwd was met Exalto's dochter Marrigje. Tot de kring behoorden verder nog de families De Heus en Olivier, en een varkensboer met de bijnaam 'Teun de Keu'. Volgens Oort kwam zij dagelijks bijeen, voornamelijk om de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* te lezen, op zoek naar berichten die hun Wederkomstverwachting bevestigden. Zelf noemden deze Nieuwlichters zich de uitverkorenen van het Zevende en laatste Verbond dat God met de mensheid was aangegaan, een geloofsartikel dat inderdaad al voorkwam in het 'Vraagboekje' van Arie Goud uit 1827.⁴³

Probleem was wel dat het Godsrijk zich nog steeds niet had gematerialiseerd. In 1863 daagde plotseling het besef wat daarvan de oorzaak was geweest – niet Nederland maar de Nieuwe Wereld zou er de bakermat van worden. Zoals Exalto het tegenover Oort verwoordde:

“Het loopt hier in deze vervloekte oude wereld op zijn eind. Het geklaag der arbeiders schreeuwt tot Gods troon. De rijken zullen jammeren en schreien, want de maat is hier vol. Maar bij de Heiligen der laatste dagen in Utah komt de zaligheid. Dáár heerscht de gelijkheid, de liefde. Dáár is ieder arbeider”.

Exalto en zijn echtgenote overleefden de overtocht (hun dochter en schoonzoon niet) en bleven tot het eind van hun leven hun nieuwe overtuiging trouw, zoals ook het merendeel van de Nieuwlichters zou doen. Alleen Heijstek en zijn nazaten keerden het mormonisme de rug toe, maar bleven wel in Salt Lake City wonen. Daar hielden zij, zo goed en zo kwaad als dat ging, het gedachtegoed van Abraham Bosch in ere.⁴⁴

Met het vertrek in 1864 van de Nieuwlichters en enkele Amsterdamse mormonen naar Utah bleef de gemeenschap van Heiligen in Nederland sterk uitgedund achter, en dat zou voorlopig zo blijven. Anders dan de mormoonse zendelingen hadden gehoopt, bleek de overgang van de groep Nieuwlichters geen opmaat voor een grootscheepse exodus, maar een eenmalig succes, voornamelijk te herleiden tot het latente alarmisme dat deel uitmaakte van hun belevingswereld. Dat men los van de Nieuwlichters in Amsterdam en Leeuwarden ook enkele bekeerlingen had weten te rekruteren, lag vermoedelijk meer aan de alarmistische hausse van de jaren zestig, dan aan de overredingskracht van de mormoonse zendelingen – niet toevallig was Sybren van Dijk afkomstig uit de Vrije Evangelische Gemeente te Leeuwarden, waar chiliastische noties gemeengoed waren. Met het inzakken van de alarmistische piek – eind jaren zestig – viel de voedingsbodem voor nieuwe bekeerlingssuccessen weg. De gemeenschappen in Rotterdam en Gorinchem waren binnen enkele jaren weer verdwenen, in Amsterdam hield zich – na de emigratie van Dijkman en Van Steeter naar Utah – een kleine gemeenschap staande rond zuster Ferné. Weliswaar ontstonden in Zwolle en Twente nieuwe kringen, maar die waren beperkt van omvang, en zouden in de jaren zeventig verder slinken, toen enkele leden (op kosten van de mormonen) de oversteek

⁴³ Smits, *Afscheiding* II, 333; Dirk Valk aan C.D. Exalto (Heukelum), april 1835: UBA, Handschriften, XXIII B 7/9545, briefnr. 14; Cornelis Dirk Exalto was de halfbroer van Arnolda Adriana Hol, de echtgenote van Huibert van Dam; Quack, 'Godsdienstig communisme', 259-263; A. Goud, *Eenige goddelijke waarheden* (...) (hs. Puttershoek 1827): UBA, Handschriften, XXIII B 6/8614, f. 44, 52.

⁴⁴ Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, 233-234.

naar Salt Lake City waagden. Pas in de jaren tachtig van de negentiende eeuw nam in Nederland de belangstelling voor de Heiligen der Laatste Dagen weer toe.⁴⁵

9.1.6 De Hersteld Apostolische Zendingkerk

Succesvoller dan de Heiligen der Laatste Dagen waren de vertegenwoordigers van de Apostolische Zending, die eind 1863 vanuit Duitsland in Amsterdam neerstreken. Het betrof hier een Duitse afsplitsing van de (irvingiaanse) Katholieke Apostolische Kerk, die in de jaren vijftig was geconfronteerd met een Godsrijk dat zich niet materialiseerde, terwijl de ene na de andere Apostel overleed. Moest men vasthouden aan de in 1836 ingestelde kerkorde, of mocht men overgaan tot aanvulling van de opengevallen plaatsen in het apostolaat? Het kerkelijk bestuur in Albury vond van niet, maar in Duitsland dacht Heinrich Geyer, de Profeet van Berlijn, daar anders over. In 1860 stelde hij na een openbaring dienaangaande twee nieuwe Apostelen aan. Daarover door Albury gekapitteld, legden deze Apostelen hun ambt schielijk weer neer, maar toen was de geest al uit de fles: Geyer en de Opziener van Hamburg, Friedrich Wilhelm Schwartz (1815-1895), negeerden het oordeel van Albury en gingen in januari 1863 zelfstandig verder als *Allgemeine Christliche Apostolische Mission*. Schwartz werd in september 1863 door Geyer ‘geroepen’ tot Apostel van het stamgebied Juda (Westfalen, Nederland, België en Engeland), en reisde nog diezelfde maand af naar Amsterdam, de nieuwe hoofdzetel van het stamgebied, ter vervanging van het zo vijandige Albury. Schwartz moest daar de gelovigen op de hoogte stellen van de naderende Wederkomst, en een gemeente van Heiligen formeren die deelgenoot zou worden van het Duizendjarige Rijk. Een drietal kwartiermakers – de evangelisten Franz Hübner, Heinrich Ahlin en Carl Meyersam – was hem al vooruitgegaan. Samen met zijn echtgenote betrok Schwartz een woning in de Noorderstraat en nam de propaganda voor de “Apostolische Zending” voortvarend ter hand. Hij hield daartoe in een huurzaaltje op de Oudezijds Voorburgwal voordrachten over de Openbaring van Johannes en de tekenen des tijds, waarbij een voormalig student van het Schots Seminarie, Frederik Willem Meng, als tolk fungeerde. Ook zocht Schwartz contact met de Vrije Evangelische Gemeente, waar zijn boodschap in goede aarde viel.⁴⁶

De inmiddels in financieel zwaar weer verkerende Vrije Evangelische Gemeente kwam niet langer bijeen in Eben Haëzer (dat was in 1862 verkocht om aan de schuldeisers tegemoet te komen), maar was teruggekeerd naar de huurzaal in Tecum Habita. Voorganger was ook niet langer Jan de Liefde (hij was met zijn gezin uitgeweken naar het goedkopere Amersfoort), maar diens evangelist Albertus Hardenberg. Die stelde aan Schwartz het lokaal in Tecum Habita als tijdelijk onderkomen ter beschikking, klaarblijkelijk omdat hij diens alarmistische eindtijdverkondiging van harte onderschreef. De samenwerking ging zelfs nog

⁴⁵ Vreven, *Predik*, 33-38; Tobler, Marcois en Van Langendijk, ‘De Mormoonse Kerk in Nederland’, *Horizon* 2 (september 1983) 53-60; J. Spitse ed., *Altijd aan het reizen: brieven van een mormoonse emigrant naar Noord-Amerika, 1877-1913* (Zutphen 2011) 20-30.

⁴⁶ Schwartz schreef zijn naam ook wel als ‘Schwarz’: E. Diersmann, “An ihren Früchten sollt ihr sie erkennen”. *Das Erbe von Friedrich Wilhelm Schwarz: 100 Jahre niederländische apostolische Gemeinschaften, eine geschichtlicher Überblick* (z.p. 2007) 7 (noot 1); B. Brand, *Nieuw licht op oude wegen. De wegen die de apostolische beweging volgde vanaf de oorsprong (circa 1830) tot het Apostolisch Genootschap anno 2011* (Delft 2013) 132-133; Tang, *Het Apostolische Werk*, 49-58; Oswald Eggenberger, *Die neuapostolische Gemeinde: ihre Geschichte und Lehre* (München 1953) 23-25; A.J. Korff, *Beknopte geschiedenis der Apostolische Kerk* (z.p. 1963²) 34; Y. Smit, *Valsche Apostelen en valsche profeten, of oude grieven en nieuwe bewijzen tegen den Apostel F. Schwartz en zijne verzegelde aanhangers*, door Ysbrand Smit, voormalig Diaken bij de Apostolische Zendingsgemeente (Amsterdam 1869) 6; Filofotos, *Leven van Willem Frederik Meng*, 3-7; J. Waerts, ‘Friedrich Wilhelm Schwartz: een Duitse prediker in Nederland’, *DNK* 42 (juni 1995) 57-58; [M. Heijder], *Het venster op F.W. Schwarz. De grondlegger van het Apostolische Werk in Nederland* (Amsterdam [1988]) 15-21; ‘Apostolische Zending’: *AH*, 26 oktober, 21 november, 7 december 1863.

verder. Toen Schwartz in het voorjaar van 1864 een eigen lokaal kon huren in de Haarlemmer Houttuinen werd dat ingericht op kosten van Carl Richard Frowein – zwager van Jan de Liefde en ouderling bij de Vrije Evangelische Gemeente – en Hardenberg werd in mei 1864 zelfs door Schwartz als lidmaat toegelaten, samen met zijn collega-evangelist Jacob Witmond. Wat zich hier precies heeft afgespeeld is niet duidelijk. Bekend is wel dat Hardenberg kort daarvoor als voorganger door de Vrije Evangelische Gemeente was ontslagen, naar eigen zeggen ten gevolge van een misstap waarvoor hij zich diep schaamde (in 1861 weduwnaar geworden, had hij mogelijk ongeoorloofde betrekkingen aangeknoopt met een vrouwelijk lid van de gemeente). De samenwerking tussen beide gezindten was echter van korte duur: Hardenberg zou zich kort daarop van Schwartz distantiëren, en Witmond keerde terug naar zijn baptistengemeente te Stadskanaal, waarna de Vrije Evangelische Gemeente door de Apostel in de ban werd gedaan.⁴⁷

Wel slaagde Schwartz erin Friedrich Wilhelm Menkhoff (1826-1895), voorganger bij de Vrije Evangelische Gemeente te Ouderkerk aan de Amstel, blijvend voor zijn gedachtegoed te interesseren. Hij trad in 1865 toe, werd in 1867 als Evangelist naar het Duitse Bielefeld gezonden en zou in 1872 tot Apostel van van Rijnland-Westfalen worden geroepen. Intussen bouwde Schwartz gestaag verder aan de Apostolische Zending-gemeente te Amsterdam. Formeel los van Albury als gevolg van hun eigenzinnige apostelaanstellingen, hielden de ‘Herstelde apostolischen’ vast aan de ambtsindeling en de sacramenten die courant waren bij de Katholieke Apostolische Kerk. Wel vereenvoudigde Schwartz op instigatie van Menkhoff de kledij die door de voorgangers gedragen werd, omdat het witte priestergewaad voor Nederlandse begrippen te aanstootgevend zou zijn. Naast en onder de Apostel fungeerden Profeten, Herders, Evangelisten, Opzieners en Diakenen, die door de gewone lidmaten werden onderhouden. Lid werd men door waterdoop en ‘verzegeling’, waarbij via handoplegging door de Apostel toegang werd verkregen tot de geestesgaven van de Heilige Geest. Belangrijker nog was dat men door deze verzegeling lid werd van de exclusieve Bruidsgemeente des Heeren, die via de Opname voor de Verdrukking gespaard zou blijven, en in het Duizendjarige Rijk de elite zou vormen. In het uitdragen van deze boodschap werd Schwartz aanvankelijk geassisteerd door de drie uit Duitsland afkomstige evangelisten, later vooral door zijn jonge tolk Meng. Diens vroegere docent aan het Schots Seminarie, Carl Schwartz, plaatste daarop een waarschuwing tegen de Apostolische Zending in *De Heraut*. Ook andere predikanten trokken fel tegen de Apostolische Zending van leer.⁴⁸

Begin 1865 verscheen een bericht in het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* over twee jongemannen die in naam van F.W. Schwartz zending bedreven op het eiland Voorne-Putten. Over de Apostel zelf werd vermeld dat hij in Amsterdam samenkomsten leidde in de Haarlemmer Houttuinen, waarbij hij geesten uitdreef en genas bij handoplegging. De kern van zijn leer zou evenwel bestaan “in het geloof aan de eerlang te verwachten lichamelijke wederkomst van Christus, wanneer het duizendjarige rijk zal aanvangen”. Wellicht gealarmeerd door de negatieve berichtgeving zegde de eigenaar van het pand in de Haarlemmer Houttuinen hen in juli 1865 de huur op, waarna werd uitgeweken naar een schoolgebouw op de Lauriergracht. Dat was weliswaar goedkoop, maar had als nadeel dat het

⁴⁷ Waerts, ‘Schwartz: een Duitse prediker’, 57-58; Tang, *Het Apostolische Werk*, 215 (noot 100); Smit, *Valsche Apostelen*, 7-13; A. Hardenberg aan A.W. Sijthoff (Leiden), Amsterdam 13 maart 1864: UBL, Collectie Sijthoff (Sijt A) 1864/Hardenberg.

⁴⁸ Korff, *Beknopte geschiedenis*, 38; Tang, *Het Apostolische Werk*, 53; B.L. Brand, *De apostolischen* (Kampen 2001) 117-121; ‘Hoor! Hoor!! Hoor!!!’: *AH*, 21 augustus 1869 (credo Apostolische Zending); Heijder, *Venster op Schwarz*, 21-22, 28-29; C. Schwartz, ‘Geen geld geven’, *De Heraut*, 6 mei 1864; ‘Eene nieuwe secte te Amsterdam’: *De Bazuin, gereformeerde stemmen uit de Christelijke Afscheidene Kerk in Nederland (De Bazuin)*, 4 december 1863; ‘Apostolische Zending’: commentaar op ingezonden brief F. Schwartz: *Ibidem*, 11 november 1864.

overdag gebruikt werd, en na iedere godsdienstoefening weer ontruimd diende te worden. In dit gebouw werden de eerste doopplechtigheden voltrokken (pas in 1874 zou men een eigen kerkgebouw krijgen). In februari 1866 zag de eerste publicatie van F.W. Schwartz het licht, getiteld *Apostelen of niet? En wel in onze negentiende eeuw*, met een voorwoord van Johannes Ruijsch Tzn, een van de Amsterdamse aanhangers van het eerste uur. Schwartz betoogde hierin dat de eenheid in de verdeelde kerk op korte termijn hersteld zou worden, dat de Apostelen hierbij een cruciale rol zouden vervullen, en dat alleen die gelovigen, die zich op de Wederkomst hadden voorbereid, door Christus bij de Opname zouden worden verzameld om met Hem het aardrijk te beërven.⁴⁹

Nadere informatie over de ontstaansgeschiedenis van de Hersteld Apostolische gemeente te Amsterdam is verder te vinden in de twee boekjes die in 1869 werden gepubliceerd door een afvallige aanhanger, schoenmaker Ysbrand Smit. Eind 1863 was hij door een vriend meegetroond naar een voordracht van Schwartz over de Openbaring van Johannes. Niet alleen Smit was meteen gegrepen, ook bij veel kennissen viel diens boodschap in vruchtbare aarde. Smit sloot zich aan en bracht het na enkele jaren tot Diaken, een niet al te hoge functie, die wellicht zijn latere ressentiment gevoed heeft. Naar eigen zeggen gingen de geestverrukkingen, waaraan men tijdens de godsdienstoefeningen ten prooi viel, hem gaandeweg steeds meer tegenstaan. Waren dit wel manifestaties van hogerhand, of veeleer “uitbarstingen van den eigen geest”? Was Schwartz inderdaad, zoals hij beweerde, de profeet Elia die volgens de Bijbel vlak voor de Wederkomst op aarde zou verschijnen? Waren de ‘roepingen’ tot de (gesalarieerde) ambten wel authentiek, of wortelden die wellicht in eigenbelang? Van alle genezingen bij handoplegging die hij had bijgewoond, was namelijk niemand blijvend opgeknapt. Ook van de toekomstvoorspellingen was maar weinig uitgekomen en de banvloeken, die over afvalligen en ongelovigen werden uitgesproken, deden weinig christelijk aan. Na enkele jaren was aan de leden bovendien opgedragen ‘tienden’ te betalen waaruit de voorganger en zijn priesters bekostigd werden, gelden die volgens Smit vooral bij Schwartz terechtkwamen. F.W. Menkhoff zou op basis van een schamele onkostenvergoeding als zendeling naar Duitsland zijn vertrokken, terwijl Schwartz de rest van zijn salaris had geïncasseerd.⁵⁰

De boekjes veroorzaakten veel commotie, onder meer omdat Smit beweerde dat de meeste apostolischen het lidmaatschap van hun oorspronkelijke kerkgenootschap continueerden, zodat zij in die kring onbekommerd zending konden bedrijven. Ook werden veel aanhangers met naam en toenaam genoemd, wat hen er weer toe aanzette zich in publieke advertenties tegen de beschuldigingen te verweren. Daardoor kon een groot deel van aanhang van het eerste uur worden geïdentificeerd. Net als bij de Vrije Evangelische Gemeente behoorden de meesten tot de kleine burgerij – ambachtslieden en winkeliers – woonachtig in de Jordaan, met een enkele beter gesitueerde als uitzondering. Daartoe behoorden de apotheker Edzard Willem Ansingh (1826-1910) – vader van de bekende schilderes Lizzy Ansingh – en diens collega-apotheker Johannes Ruijsch (1815-1896), de al genoemde bezorger van de eerste publicatie van Schwartz. Een prominente aanwinst was ook Frederik Lodewijk Anthing (1820-1883), voormalig vicepresident van het hooggerechtshof te Batavia, die zich in 1879 (op verlof in Europa om geld in te zamelen voor de zending) door

⁴⁹ *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad (UPSD)*, 30 januari 1865; Heijder, *Venster op Schwarz*, 29, 39; J. Ruijsch Thzn, ‘Voorwoord’ (februari 1866), in: F.W. Schwartz, *Apostelen of niet? En wel in onze negentiende eeuw*, Amsterdam 1889²; *Ibidem*, 1-10.

⁵⁰ Y. Smit, *Vijf jaren in de gemeente der “Apostolische Zending” te Amsterdam*, door een voormalig Diaken dier gemeente (Amsterdam 1869) 5-16 (citaat: 5); Idem, *Valsche Apostelen*, 12-13, 19-23; Zie voor de geestverrukkingen ook: H. Smeding, ‘Het Irvingisme. Eene historisch-critische proeve’, *SWV* 13 (1876) 504, noot (Smeding was de zwager van Apostel F.W. Menkhoff, gehuwd met Aukje Smeding).

Schwartz liet verzegelen. Benoemd tot Apostel voor Java en Oost-Indië keerde hij in 1881 terug naar deze contreien, samen met zijn kersverse echtgenote, de Amsterdamse profetes Gerbregje Kingma.⁵¹

Een invloedrijke figuur tenslotte was Harmanus Gerardus Henricus Groenewegen (1824-1898), afgestudeerd als arts maar vooral actief als ondernemer, en bekend als tekstdichter van een aantal vaderlandslievende hymnen, die door zijn vriend Richard Hol op muziek waren gezet. Als zoon van de Amsterdamse oud-lutherse predikant Harmanus Groenewegen in een orthodox milieu opgegroeid, was hij in 1869 overgestapt naar de Apostolische Zending, en zou in 1872 het eschatologische hoofdwerk van Schwartz – *Het boek voor onze tijd; de Openbaring van Johannes, leesbaar voor de gemeente* redigeren. De uiteenzetting van de katholiek-apostolische geloofsartikelen en heilsleer was ongetwijfeld aan Schwartz ontleend, maar grote delen van het boek lijken toch rechtstreeks uit de pen van Groenewegen te zijn gevloeid, met name de gedetailleerde beschrijvingen van recente wetenschappelijke ontdekkingen, die Groenewegen op zich toejuichte, maar in het geval van bijbelvijandige implicaties – darwinisme en moderne theologie – als antichristelijk bestempelde. Opmerkelijk was ook de schets van de toekomstige heilsorde, waarin de apostolische verzegelden de bestuurlijke elite zouden vormen en de vrijgekomen bezittingen “in billijkheid onder elkaar” zouden verdelen, daarmee “het ware christelijke communisme” inaugurerend. Bevrijd van antichristelijke elementen zouden wetenschap en kunst tot grote hoogten stijgen, en de wereld terugkeren naar zijn oorspronkelijke paradijselijke staat.⁵²

Verreweg de meeste apostolischen hadden echter een eenvoudiger achtergrond. Pogingen van Schwartz een aantal van hen wat Grieks bij te brengen, zodat zij – mochten zij tot een ambt geroepen worden – het Nieuwe Testament in de grondtaal konden lezen, liepen op niets uit. Belemmerend heeft dat overigens niet gewerkt: ook eenvoudigen van geest konden in principe fungeren als doorgeefluik ‘van boven’, en werden daarom bij de apostolischen serieuzer genomen dan zij in het dagelijks leven gewend waren (zo bouwde de dienstmeid van apotheker Ansingh als profetes een zekere faam op). Aanhanger van het eerste uur was huisschilder Antonie Kroonenburg (1824-1893), bij wie de de Hamburgse zendelingen een kamer hadden gehuurd. Nadat ze hun huisbaas voor het nieuwe geloof hadden gewonnen, rekruteerde hij op zijn beurt Hendrikus Meijnders (1826-1910). Deze timmerman was gehuwd met de lutherse bewaarschoolhoudster Maria Benard, in wier klaslokaal wekelijks een interconfessioneel gezelschap bijeenkwam. Nieuwsgierig geworden besloot men daar Schwartz uit te nodigen, die erin slaagde een aantal van hen te bekeren – het klaslokaal van Maria Meijnders-Benard werd voorlopig hun plaats van samenkomst. Behalve de bewaarschoolhoudster zelf trad ook haar broer toe, metselaar Jan Benard, en haar zwager, scheepstimmerman Jacob Muller. Een andere zwager, Jan Mastenbroek, vormde de link naar schoenmaker Wilhelm Hendrik Gildemeester (1836-1928), gehuwd met diens nichtje

⁵¹ Smit, *Valsche apostelen*, 14, 31; ‘Apostolische Zending’: AH, 27 augustus 1869 (namen van leden Apostolische Zending die protesteren tegen verdachtmakingen); Y. Smit, ‘Hoor! Hoor! Hoor! De laatste stuipreiking der apostolische zending’: *Ibidem*, 30 augustus 1869; E. Dieltjes e.a., *Lizzy Ansingh (1875-1959): de poppenschilderijen van een Amsterdamse Joffer* (Warnsveld 2005) 17; J. Waerts, ‘Apostelen op Java: de arbeid van de Hersteld Apostolische Zendingsgemeente in de eenheid der Apostelen in Nederlands-Indië’, *Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken* 8 (2001) nr. 1, 5-7; huwelijksakte F.L. Anthing (63) en Gerbregje Geertruida Kingma (39), getuigen (o.a.) E.W. Ansingh en Anthonie Kroonenburg: SAA, RBS Amsterdam, 28 juli 1881.

⁵² Heijder, *Venster op Schwarz*, 29, 32; Groenewegen was directeur van de Amsterdamsche Landbouw- en Mestcompagnie (tot uitbaggering van de grachten): *DZHG*, 20 januari 1865; *NNBW IX* (Leiden 1933) s.v. ‘Richard Hol’; [F.W. Schwartz en H.G.H. Groenewegen], *Het boek voor onzen tijd. De Openbaring van Johannes, leesbaar voor de gemeente* (herziene druk, Baarn 1949³) 489-498, 682-691, 755-758, 774 (citaat: 688).

Cornelia Mastenbroek. Een aantal van deze mannen zou decennialang leidende rollen vervullen bij de Hersteld Apostolische Zending-gemeente: Ansingh, Ruijsch en Kroonenburg werden aangesteld tot Profeet, Herder en Evangelist van de stam Juda; Meijnders, Groenewegen en Gildemeester vervulden prominente posities bij de Amsterdamse hoofdgemeente.⁵³

Net als het baptisme, darbisme en mormonisme was de Apostolische Zending-gemeente een charismatische beweging, gericht op het verwerven van de charismata: wonderbaarlijke vermogens als geneeskracht en helderziendheid die aan de werking van de Heilige Geest werden toegeschreven. Maar hoewel ook bij de andere bewegingen een belangrijke rol werd toegekend aan gebedsgenezing, uitgevoerd via handoplegging door een 'charismatische' figuur, lijkt bij Schwartz en de zijnen sprake te zijn geweest van een bovenmatige preoccupatie met dergelijke rituelen. Niet alleen werden gebedsgenezingen met grote regelmaat toegepast, daarnaast werden gebedssessies ingevoerd voor het uitdrijven van de duivel en het vervloeken van afvalligen (het opleggen van 'de plaag'). Volgens Ysbrand Smit werden zelfs pogingen ondernomen middels gebed langdurige droogte te bezweren of overledenen uit de dood op te wekken.⁵⁴

De toegang tot het hiernamaals was in de beleving van de Hersteld Apostolische gemeente sowieso diffuus: gestorven geloofshelden als Maarten Luther en Isaac Da Costa werden door middel van een plaatsvervanger verzegeld en postuum ingelijfd. Opvallend was daarnaast de preoccupatie met doem en ondergang. Smit beschrijft diverse incidenten, waarbij aanhangers tijdens de godsdienstoefening 'de geest' kregen en de verschrikkelijkste rampen schetsten die de niet-verzegelden zouden treffen. Zo profeteerde een vrouwelijk lid, Anna Kreulen, dat tweederde van de Amsterdamse bevolking tijdens de zomer van 1869 aan de pest zou bezwijken. Onder de indruk van deze verhalen zou kort daarop een Enkhuizense evangelisatiekring in de greep raken van een acute ondergangspaniek en tot de hersteld-apostolischen overgaan.⁵⁵

Daarover straks meer, nu eerst aandacht voor de bakermat van de hersteld-apostolische beweging: de Katholieke Apostolische Kerk zelf. Met lede ogen had men in Albury aangezien hoe de afvallige Schwartz succes kreeg waar men zelf tot dan toe bot had gevangen. Begin 1864 besloot men dat het tijd was voor een nieuw zendingsoffensief en vertrok evangelist Pochhammer naar Den Haag. In april van dat jaar ging hij van start.

9.1.7 De Katholieke Apostolische Gemeente

Dat Maximilian von Pochhammer (1821-1895) naar Den Haag ging en niet naar Amsterdam had een praktische reden. In de residentie woonde Abraham Capadose, sinds 1838 contactpersoon voor de katholiek-apostolischen in Nederland, en gastheer van Apostel

⁵³ Smit, *Valsche Apostelen*, 13-16; Idem, *Vijf jaren*, 7; 'Apostolische Zending': AH, 27 augustus 1869 (namen van leden Apostolische Zending die protesteren tegen verdachtmakingen); huwelijksakte Hendrikus Meijnders (zoon Hendricus Meijnders en Pieterella van Sandijk) en Maria Benard (dochter Hendrik Benard en Johanna Eggeraat): SAA, RBS Amsterdam, 22 augustus 1849; huwelijksakte Jacob Muller en Elizabeth Maria Benard (dochter Hendrik Benard en Johanna Eggeraat): SAA, RBS Amsterdam, 31 oktober 1849; huwelijksakte Jan Mastenbroek met Maria Hendrica Meijnders (dochter Hendricus Meijnders en Pieterella van Sandijk): SAA, RBS Amsterdam, 3 november 1847; F.W. Schwartz, 'Mededeeling' (hs. 10 januari 1894): Archief van het Apostolisch Genootschap, verspreide handschriften van F.W. Schwartz, D3; Brand, *Nieuw licht*, 155; N.J. Verkruijsen, *Herinnering 24 september 1863 – 24 september 1913* (Amsterdam 1913) 18-19; Heijder, *Venster op Schwartz*, 32; Waerts, 'Schwartz: een Duitse prediker', 58; Tang, *Het Apostolische Werk*, 56; Korff, *Beknopte geschiedenis*, 43-45.

⁵⁴ Smit, *Vijf jaren*, 6, 12-14; Idem, *Valsche Apostelen*, 12-13, 16, 21; H. Breukink, 'De Apostolische Zending' (gebedsgenezingen): *De Bazuin*, 16 september 1864.

⁵⁵ Brand, *Nieuw licht*, 154-155; Tang, *Het Apostolische Werk*, 105; Smit, *Vijf jaren*, 6.

John Henry King-Church en zijn Evangelist Langford Rowley Symes wanneer zij hun ‘stamgebied’ bezochten. Het was dan ook met een aanbevelingsbrief van King-Church op zak dat Pochhammer in het voorjaar van 1864 bij Capadose arriveerde. Tot dan toe had dit contact de katholiek-apostolischen nog niet veel opgeleverd – daarvoor was de weerzin tegen hun heterodoxe Christologie en controversiële ‘verzegelingen’ te groot. Wel was in 1860 een Nederlandse vertaling uitgebracht van een boekje van Coadjutor (assistent-Apostel) C.J.T. Böhm – *Schaduw en licht in den tegenwoordigen toestand der Kerk* – waarin was benadrukt dat alle inspanningen gericht op herkerstening van de samenleving zinloos waren en alleen de Wederkomst nog uitkomst zou kunnen bieden. Ook dat pleidooi tegen christelijk maatschappelijk engagement zal in Réveilkring weinig enthousiasme hebben gewekt.⁵⁶

Maar deze keer liep het anders: de oude Réveilman bracht Pochhammer in contact met zijn zoon Isaäk Capadose (1834-1920), ambtenaar bij het ministerie van koloniën, redacteur van de antirevolutionaire *Nederlandsche Gedachten*, en bestuurslid van de Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging. Belangrijker nog was dat Isaäk zich niet alleen intensief inzette voor het herkersteningsoffensief dat mede door zijn vader was geïnitieerd, maar ook diens alarmistische eindtijdverwachting ten volle onderschreef, een alarmisme dat hij op zijn beurt weer deelde met zijn studievriend Willem van der Jagt (1832-1911), advocaat te Den Haag en eveneens bestuurslid bij de Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging. Deze jonge Réveilmannen hadden in tegenstelling tot de oudere wel oren naar de boodschap van Pochhammer – dat de Verdrukking aanstaande was en dat men daaraan kon ontkomen door een ‘verzegeling’ door de Heilige Geest. Isaäk Capadose nam hem zelfs als logé in huis, zodat Pochhammer zijn geplande lezingenreeks in Den Haag en Rotterdam in alle rust kon afwerken.⁵⁷

Dat Isaäk Capadose en Van der Jagt ontvankelijk waren voor een beweging met charismatische trekken kwam niet uit de lucht vallen. Al voor de komst van Pochhammer hadden zij zich in woord en geschrift uitgesproken over een noodzakelijke terugkeer van de geestesgaven, omdat het herkersteningsoffensief anders tot mislukken gedoemd leek. Een overtuiging die vermoedelijk terugging op de Angelsaksische heiligingsbeweging, die in deze jaren steeds nadrukkelijker van zich deed spreken. In oktober 1863, tijdens de jaarvergadering van de Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging, hield secretaris Van der Jagt een rede over ‘De belofte der geestelijke gaven’. Ervan uitgaande dat er geen reden was om aan te nemen dat de werking van de Heilige Geest tot het verleden behoorde, verwachtte hij dat evangelisten van deze geestesgaven veel profijt konden hebben in hun strijd tegen het modernisme. Ontvankelijkheid voor de Heilige Geest vond hij voor een evangelist zelfs belangrijker dan een gedegen opleiding, een opvatting die Isaäk Capadose bleek te delen. Zij leken daarmee te sympathiseren met de darbistische leer van het priesterschap van alle gelovigen. Hoe serieus Van der Jagt dit alles nam, was al in het voorjaar van 1863 gebleken, toen de advocaat zich bij de Utrechtsche Zendingsvereniging had aangemeld als zendingsvrijwilliger. De organisatie had niet eerder zo’n hoogopgeleide kandidaat gehad, en besloot hem in maart 1864 naar Bali te sturen, met als opdracht de taal en cultuur van de

⁵⁶ J.N. Köhler, *Het Irvingisme; eene historisch-critische proeve* (Den Haag 1876) 190; ongedateerde brief van I. Capadose aan G. Groen van Prinsterer over de introductiebrief van King-Church voor Pochhammer (ingeboekt achter de brieven van december 1866): NA, Collectie Groen van Prinsterer (2.21.006.43), inv.nr. 124A24; C.J.T. Böhm, *Schaduw en licht in den tegenwoordigen toestand der Kerk: negen verhandelingen over christelijke waarheden voor onzen tijd*, met eene voorrede van W.J. Thiersch, uit het Hoogduitsch (Utrecht 1860) 199-204.

⁵⁷ *Gedenkschrift NEPV*, XVII; I. Capadose aan G. Groen van Prinsterer, 18 april 1864: NA, Collectie Groen van Prinsterer (2.21.006.43), inv.nr. 124A22; aankondiging eerste lezing M. von Pochhammer: *DZHG*, 20 april 1864.

plaatselijke bevolking te bestuderen, om zo het terrein voor toekomstige zendelingen in kaart te brengen.⁵⁸

Aan die plotselinge zendingsdrang lag een alarmistische eindtijdverwachting ten grondslag. Dat valt af te leiden uit de aanval die Van der Jagt in november 1863 in de *Nederlandsche Gedachten* lanceerde op *Het leven van Jezus* van de Franse godsdiensthistoricus Ernest Renan. Door Jezus een bedrieger te noemen, had Renan zich in zijn ogen schuldig gemaakt aan lastering van de Heilige Geest, een doodzonde waarvoor hij gestraft zou worden bij de wederkomst van Christus – “wie weet hoe spoedig”. In die verwachting stond Van der Jagt in de Haagse Réveilkring bovendien niet alleen. Had men rond 1850 nog huiverig gestaan tegenover het alarmisme van de Amsterdamse Réveilkring, inmiddels waren dergelijke noties ook doorgedrongen in Den Haag. Dat was het gevolg van een cultuurpessimistische reactie op de opkomst van de moderne theologie en het natuurwetenschappelijke materialisme, stromingen die in de Réveilkring met de voorspelde Afval in de eindtijd geassocieerd werden. Zo was het Ernst von Bylandt, lijfarts van prins Frederik en intimus van Groen van Prinsterer, die in 1868 in het *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage* protesteerde tegen een aangekondigde lezingenreeks door de darwinist Carl Vogt. Noties die waren aangewakkerd door de vanuit de residentie operende Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging, waarvan alle leden van de Haagse Réveilkring – ook Bylandt – lid waren.⁵⁹

Illustratief voor het bij deze vereniging nog immer heersende alarmistische klimaat is de rede die Abraham Capadose in oktober 1864 afstak op de jaarvergadering, gewijd aan “de blijde verwachting van de wederkomst des Heeren”. Afgaande op de tekenen der tijden was die wederkomst nabij en zou Christus – zoals voorspeld – dan weinig geloof vinden. Toch was het zinvol die boodschap te blijven verkondigen, omdat men daardoor krachten mobiliseerde die onontbeerlijk waren voor de grote strijd die voor hen lag. Tot de leden van de Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging behoorde ook een chiliast als dominee Johannes Hermanus Gunning jr. (in 1861 te Den Haag beroepen), die in zijn preken en artikelen deze thematiek regelmatig aan de orde stelde. Een ingezonden stuk van zijn hand verscheen in mei 1863 in de *Nederlandsche Gedachten*. Gunning stelde daarin dat het Koninkrijk Gods pas op aarde gevestigd zou worden bij de zichtbare wederkomst van Christus en dat daaraan niet een zedelijk vooruitgangsproces, maar juist een uitbarsting van het Kwaad vooraf zou gaan. Daarnaast was er via de Hoogduitse predikant Rudolf Kögel (bij wie de Haagse Réveilmannen kerkten sinds het vertrek van de Waalse predikant Secrétan) een nauw contact ontstaan met de eschatologisch bevlogen Duitse diplomaat K.I.B. von Hodenberg (de gezant van Hannover), en onderhield Groen van Prinsterer sinds 1863 een

⁵⁸ W. van der Jagt, ‘De belofte der geestelijke gaven (met commentaar door I. Capadose)’, *Elfde jaarverslag NEPV* (1863) 43-54; UBA, RA, Archief NEPV, inv.nr. 23/54; I. Capadose aan G. Groen van Prinsterer, 14 maart 1864: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap IV. Briefwisseling III (1848-1866)*, 669-670; M.E. Dieter, *The Holiness Revival of the nineteenth century* (New York-Londen 1980) 81-84, 130-135, 215-216; Carwardine, *Trans-atlantic revivalism*, 186-189; Reenders, *Alternatieve zending*, 322-323; ‘Bali en Ceylon’, *Berigten van de Utrechtsche Zendingsvereniging* 5 (1864) nr. 1, 1-2.

⁵⁹ Aankondiging van de eerste aflevering van E. Renans, *Het leven van Jezus* (vertaald uit het Frans) door de Erven Loosjes te Haarlem: *OHC*, 3 augustus 1863; W. van der Jagt, ‘Het Leven van Jezus door Ernest Renan’, *Nederlandsche Gedachten*, 21 september 1863; Leeuwenburgh, *Darwin in domineesland*, 169; E. Graaf von Bylandt, ‘De afstamming des menschen van den aap; Carl Vogt te 's Gravenhage’: *DZHG*, 10 december 1868; Dr. E. von Bylandt aan G. Groen van Prinsterer, 12 augustus 1866: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap IV. Briefwisseling III (1848-1866)*, 845 (noot 1); *Tiende jaarverslag NEPV* (1862) 8; UBA, RA, Archief NEPV, inv.nr. 23/54.

geregelde briefwisseling met diens geestverwant Moritz August von Bethmann Hollweg, wat de *salonfähigkeit* van dergelijke noties vergrootte.⁶⁰

In welke richting het eschatologisch denken in de Haagse Réveilkring zich had ontwikkeld en welke gevolgen dat had voor het maatschappelijk engagement, valt te reconstrueren aan de hand van een interessante discussie die eind 1863 over deze kwestie werd gevoerd. Aanleiding was een brief van Bethmann Hollweg waarin hij Groen van Prinsterer had gevraagd zijn mening te formuleren over een discussie die sinds kort in Duitsland de gemoederen bezighield. Op eschatologisch terrein stonden daar namelijk twee facties tegenover elkaar: een optimistische en een pessimistische. De eerste – waartoe Bethmann Hollweg behoorde – geloofde nog in een uiteindelijk succes van het herkersteningsoffensief, dat de weg zou plaveien voor het Godsrijk. De tweede groep achtte kerk en staat onherroepelijk verloren, meende dat het Godsrijk alleen zou ontstaan door ingrijpen van bovenaf – bij de persoonlijke wederkomst van Christus – en dat de rechtvaardigen zich in afwachting daarvan van ieder maatschappelijk engagement dienden te onthouden.⁶¹

In oktober 1863 legde Groen van Prinsterer, die zich het meest in de visie van Bethmann Hollweg kon vinden, de zaak voor aan zijn geestverwanten, tijdens de jaarvergadering van de Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereniging. De aanwezigen beloofden de zaak te overdenken en daarvan schriftelijk verslag te doen. Om de reacties te bespreken belegde Groen van Prinsterer een aparte vergadering ten zijnen huize, op 11 februari 1864. Veel vertrouwen in het welslagen van het herkersteningsoffensief bleek er niet te zijn. Dat gold met name voor Isaïc Capadose, die voortgaande Afval voorzag en een afnemende invloed van het christendom op de maatschappij. Toch trok hij daaruit niet de conclusie dat men maar beter de handdoek in de ring kon gooien. De kleine groep van uitverkorenen die straks bij de Opname door Christus verzameld zou worden, en met Hem zou terugkeren na de vernietiging van de Antichrist, kon die status alleen maar behouden door tot de laatste ademtocht te strijden voor een christelijke staat, zodat nog zoveel mogelijk zielen gered konden worden. Het antwoord van Capadose sr. had eenzelfde strekking, en dat gold voor het merendeel van de Haagse Réveilkring. Van der Jagt kon aanvankelijk niet kiezen, maar eenmaal op Bali kwam hij er brieven aan het echtpaar Groen van Prinsterer op terug: “De gedachte aan het duizendjarig rijk moet ons niet werkeloos doen worden”. Daarom was hij zendeling geworden, hoewel de Antichrist – in zijn ogen een politiek dictator – zich elk moment kon manifesteren.⁶²

⁶⁰ A. Capadose, ‘De blijde verwachting van de wederkomst des Heeren’, *Twaalfde jaarverslag NEPV* (1864) 1-16; UBA, RA, Archief NEPV, inv.nr. 23/54; Mink, *Tweede plan*, 88; ingezonden stuk door J.H. Gunning jr., *Nederlandsche Gedachten*, 21 mei 1863; Kuiper, *Zelfbeeld en wereldbeeld*, 82; M.A. von Bethmann Hollweg aan G. Groen van Prinsterer, 21 oktober 1863: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap IV. Briefwisseling III (1848-1866)*, 635.

⁶¹ Bethmann Hollweg aan Groen van Prinsterer, 21 oktober 1863: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap IV. Briefwisseling III (1848-1866)*, 635-638.

⁶² *Elfde jaarverslag NEPV* (1863) 41-43; UBA, RA, Archief NEPV, inv.nr. 23/54; Isaïc Capadose aan G. Groen van Prinsterer, 6 november 1863: NA, Collectie Groen van Prinsterer (2.21.006.43), inv.nr. 124A21; W. van der Jagt aan G. Groen van Prinsterer, 3 februari 1864: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap IV. Briefwisseling III (1848-1866)*, 658 (noot 2); L.J. van Rhijn aan G. Groen van Prinsterer, 9 februari 1864: NA, Collectie Groen van Prinsterer (2.21.006.43), inv.nr. 124A22; K.I.B. von Hodenberg aan G. Groen van Prinsterer, 10 februari 1864: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap IV. Briefwisseling III (1848-1866)*, 658-661; A. Capadose aan G. Groen van Prinsterer, 22 februari 1864: *Ibidem*, 662-663 (zie ook noot 2); G. Groen van Prinsterer aan M.A. von Bethmann Hollweg, 23 februari 1864: *Ibidem*, 663-664; L.J. van Rhijn aan G. Groen van Prinsterer, 10 maart 1864: *Ibidem*, 667-668; M.A. von Bethmann Hollweg aan G. Groen van Prinsterer, 15 maart 1864: *Ibidem*, 669-672; H.J. Koenen aan G. Groen van Prinsterer, 17 maart 1864: *Ibidem*,

Kort nadat Van der Jagt naar Bali was vertrokken, kwam de Haagse Réveilkring in contact met Pochhammer en zijn katholiek-apostolische boodschap. De eerste indrukken waren enthousiast. Gunning verklaarde zich zelfs bereid de Duitstalige evangelist bij het Haagse publiek te introduceren, als inleider bij de lezingenreeks waarmee Pochhammer op 20 april 1864 van start ging in het lokaal van de plaatselijke afdeling Ter Verbreiding der Waarheid, waar ook de Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging regelmatig bijeenkwam. Twee dagen eerder had Isaäc Capadose in een brief aan Groen van Prinsterer melding gemaakt van “die uitnemende Pochhammer”, in wiens geloofsstelsel hij zich wilde verdiepen. Zo rijpten nieuwe inzichten, waarvan Isaäc op de eerstvolgende jaarvergadering van de Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging (oktober 1864) verslag deed. Tijdens een discussie over de werking van de Heilige Geest in de gemeente hield hij een vurig pleidooi voor het belang van de geestesgaven: “Meer dan iemand hebben wij behoefte aan de persoonlijke leiding en leering des Heiligen geestes; meer dan ooit in tijden als deze, waarin de geest des antichrists stouter en overmoediger wordt, waarin de afval toenemende is”. Tot die geestesgaven behoorde ook het inzicht in toekomstige gebeurtenissen als “de blijde verwachting der aanstaande verschijning, de persoonlijke wederkomst van den Zoon des menschen, de opname zijner geloovigen en ter stichting van het duizendjarig rijk”. In afwachting daarvan moest men de vroegere christelijke eenheid herstellen, alle onderlinge strijdpunten begraven en zich richten op “eene, heilige, algemeene Christelijke kerk”. Niet lang meer zou het herstel op zich laten wachten: “reeds gaat het geroep door de straten: ‘ziet, de bruidegom komt’”. Voor de goede verstaander moet het op dat moment duidelijk zijn geweest dat Isaäc Capadose niet ver meer verwijderd was van een overgang naar de Katholieke Apostolische Kerk.⁶³

In het voorjaar van 1865 breidde Pochhammer zijn werkveld uit naar Rotterdam, waar hij in het lokaal Eenheid en Verscheidenheid lezingen hield over de spoedige wederkomst des Heeren, inmiddels in het Nederlands, dat hij zich door zelfstudie en de intensieve omgang met Isaäc Capadose en zijn vrienden zal hebben eigen gemaakt. Bij de bekeerlingen die hij hier wist te maken, behoorden Jakobus Johannes Landsman (1826-1882), hoofdonderwijzer bij de Haveloozen-school te Rotterdam en bestuurslid van Tot Heil des Volks, en Hendrik Joseph Christiaan Crot (1839-1911), evangelist van de Vereeniging tot Evangelisatie onder Zeevarenden. Aangespoord door aanplakbiljetten waarop de wederkomst des Heeren werd aangekondigd, bezocht ook een mosselvisser uit Bruinisse, Willem Albertus van den Berg (1832-1888), de lezingen van Pochhammer te Rotterdam, en ook dat bleef niet zonder gevolg. In het kielzog van Van den Berg raakten talloze leden van de vrije evangelische kring op Schouwen-Duiveland in de ban van het alarmisme, wat enkele jaren later zou uitmonden in de oprichting van de Katholieke Apostolische Gemeente Nieuwerkerk (bij Zierikzee).⁶⁴

674-675; W. van der Jagt aan mevr. B. Groen van Prinsterer, 3-12 maart 1865: NA, Collectie Groen van Prinsterer (2.21.006.43), inv.nr. 124A23; Idem aan G. Groen van Prinsterer, 14 maart 1865: Ibidem.

⁶³ DZHG, 20 april 1864 (lezing Pochhammer); Lokaal Vereeniging ter Verbreiding der Waarheid (Den Haag, Torenstraat 8); Ibidem, 9 september 1863; programma elfde algemeene vergadering NEPV 30 oktober 1863 te Den Haag (Torenstraat 8); *De Bazuin*, 24 oktober 1863; I. Capadose aan G. Groen van Prinsterer, 18 april 1864: NA, Collectie Groen van Prinsterer (2.21.006.43), inv.nr. 124A22; *Twaalfde jaarverslag NEPV* (1864) 67-95: UBA, RA, Archief NEPV, inv.nr. 23/54.

⁶⁴ NRC, 16 april 1865 (voordracht Pochhammer ‘in de hollandsche Taal, over de spoedige wederkomst des Heeren’). Zie voor J.J. Landsman: Archief THdV, *Verslag van de zevende algemeene openbare vergadering der Vereeniging tot Heil des Volks* (Rotterdam 14 september 1862) 1; P. Molenaar jr., *Gedenkboek van de Inrichting voor Havelooze Kinderen bij gelegenheid van haar vijftigjarig bestaan* (Rotterdam 1903) 7; I. Esser aan dochter Mechteld Esser, 22 maart 1867: UBvU, HDC, Familie Esser, inv.nr. 68. Zie voor H.J.C. Crot: *De Morgenster* 27 mei 1864, VCS 21 (1867) 766. Zie voor W.A. van den Berg: M.J. van Gelder e.a., *In Uw gemeente goed: 150 jaar Gereformeerde Gemeenten te Nieuwerkerk (1836-1986)* (Nieuwerkerk 1987) 101; Dekker, *Gereformeerd en evangelisch*, 433-435, 457-458.

Het was echter in Den Haag dat Pochhammer zijn grootste successen zou boeken. In mei 1865 kreeg Abraham Capadose er lucht van dat zijn zoon op het punt stond zich bij de Katholieke Apostolische Kerk te voegen. Hij vroeg hem met klem niet naar Albury af te reizen om zich daar te laten verzegelen, maar toen hij vervolgens hoorde dat er hoog bezoek uit Engeland in aantocht was (Coadjutor Böhm in hoogsteigen persoon) riep Abraham Capadose in vertwijfeling de hulp in van Groen van Prinsterer, in de hoop dat hij Isaäc tot inkeer zou kunnen brengen. Het mocht niet meer baten: Isaäc Capadose sloot zich aan bij de Katholieke Apostolische Kerk, samen met zijn zwager Frederik Hendrik van Kempen (1841-1871) en Cornelis Marinus van Vliet (1836-1904), commies bij de Algemene Rekenkamer. Andere ambtenaren zouden volgen – de samenkomsten van Pochhammer ten huize van Isaäc Capadose werden druk bezocht – en ook Willem van der Jagt, in 1867 vanuit Bali teruggekeerd naar Den Haag, maakte de overgang naar de Katholieke Apostolische Gemeente. Zelfs dominee J.H. Gunning jr. kwam in de verleiding de overstap te maken, maar deed dat uiteindelijk niet.⁶⁵

Kort na zijn bekering, in juni 1865, lanceerde Isaäc Capadose een zendingsoffensief. Hij vertaalde een boekje van Böhm in het Nederlands, en bracht het uit onder de titel *Wat zijn toch de zoogenaamde Irvingianen?* Daarin werd nogmaals uiteengezet dat alleen zij die verzegeld waren door de Heilige Geest en toegetreden tot de oorspronkelijke Katholieke Apostolische Kerk, gered zouden worden bij de ondergang die nakende was. Gunning kwam daarop met een anonieme reactie (*Brief aan een vriend over het Irvingianisme of de zoogenaamde Apostolische Kerk*) in de hoop de groeiende populariteit van de nieuwe beweging af te zwakken. Hij kende veel bekeerlingen persoonlijk en deelde met hen de liefde voor het Profetisch Woord, maar benadrukte dat hun geloof aan zelfbenoemde apostelen niet schriftuurlijk en daarom gevaarlijk was. Isaäc Capadose liet zich echter niet afschrikken en hield in oktober 1865 een lezing voor de Vereniging voor Christelijke Belangen te Leiden over ‘De hoop der uitredding, of Eenige opmerkingen over de tijden van den Antichrist’, die een maand later in druk verscheen. Centraal daarin stond de naderende Verdrukking door een persoonlijke Antichrist, waaraan een einde gemaakt zou worden door de wederkomst van Christus en de vestiging van het Duizendjarige Rijk. Naar de tekenen des tijds te oordelen waren die zware tijden nabij: “Ieder is overtuigd, dat wij door vreesselijke omwentelingen op allerlei gebied worden bedreigd”. Slechts de verzegelden zouden, door de Opname, aan de verdrukking door de Antichrist kunnen ontsnappen. Vandaar dat het zo cruciaal was zich bij die gemeente aan te sluiten.⁶⁶

In november 1865 verkondigde Pochhammer dat de tijd om zich nog te laten verzegelen vrijwel was verlopen. Niet alleen Gunning zag zich daardoor gedwongen nogmaals naar de pen te grijpen; ook een plaatselijke collega, de evangelisch-lutherse predikant Jan Albert Schuurman, deed een poging te voorkomen dat leden van zijn gemeente

⁶⁵ A. Capadose aan G. Groen van Prinsterer, 22 mei 1865: NA, Collectie Groen van Prinsterer (2.21.006.43), inv.nr. 124A23; Köhler, *Irvingisme*, 190; F.H. van Kempen, *Gedachtenis aan Frederik Hendrik van Kempen*, met een inleiding van I. Capadose (Den Haag 1873) 40-46; G.A. Wumkes, *Leven en levenswerk van J. van Dijk Mzn, stichter der Doetinchemse Inrichtingen* (z.p. 1948²) 48; geboorteakte F.A. Landsman, zoon van J.J. Landsman en J. Spaanderman, getuigen F.H. van Kempen en C.M. van Vliet: HGA, RBS Den Haag, 17 april 1868; L.J. van Rhijn aan G. Groen van Prinsterer, 16 augustus 1865: NA, Collectie Groen van Prinsterer (2.21.006.43), inv.nr. 124A23; C.F. Schoch aan G.J.U. Schoch, 10 januari 1866: Familiearchief Schoch, map 55 (envelop 4); J.H. Gunning JHzn, *Prof. Dr. J.H. Gunning: leven en werken II* (Rotterdam 1922) 220-225; *Ibidem* III, 736-737; Idem, *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam 1941²) 52-53.

⁶⁶ Kalmijn, *Capadose*, 105; C.J.T. Böhm, *Wat zijn toch de zoogenaamde Irvingianen?* Naar het Hoogduitsch (Rotterdam 1865) 9-42; NvdB (1865) 105; [J.H. Gunning jr.], *Brief aan een vriend over het Irvingianisme of de zoogenaamde Apostolische Kerk* (Den Haag 1865) 5-7, 18; I. Capadose, *De hoop der uitredding, of Eenige opmerkingen over de tijden van den Antichrist* (Rotterdam 1865) 4-47 (citaat: 24).

zich bij de katholieke-apostolischen zouden aansluiten. Schuurman publiceerde een uit het Duits vertaalde beschouwing over de onschijnbaarheid van de nieuwe apostelen, en vroeg Gunning daar een bijdrage aan toe te voegen, om aan de waarschuwing meer gewicht te geven. Dat deed Gunning op een merkwaardig tweeslachtige manier, mogelijk bevreesd om de bekeerlingen, onder wie enkele leden van de bestuurlijke elite, voor het hoofd te stoten. Waardering had Gunning voor de Wederkomstverwachting der apostolischen, maar niet voor de heilzaamheid waarmee ze opereerden. Velen bleven namelijk lid van de protestantse kerk, kennelijk met de bedoeling zo een makkelijke ingang te vinden voor het verbreiden van de boodschap.⁶⁷

Ook Isaäc Capadose voelde zich aanvankelijk niet gedrongen bestaande banden te verbreken – hij bleef secretaris van de Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging en presenteerde in oktober 1866 nog gewoon het jaarverslag. Wel stak hij hierbij zijn alarmistische verwachting niet onder stoelen of banken. Terugkijkend op het afgelopen jaar, dat uiterst roerig was geweest vanwege een cholera-uitbraak en de oorlog tussen Oostenrijk en Pruisen, noemde hij dat “een voorsmaak van de grote verdrukking die aanstaande is”. Zoals ooit de aarde door water verzwolgen was, zo stond nu een allesomvattende wereldbrand voor de deur. Redding was alleen te vinden bij Christus, en die boodschap uit te dragen was de opdracht van de evangelisten van de Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging. De rest van zijn toespraak – over een noodzakelijke toenadering tot de katholieken om de eenheid der kerk te kunnen herstellen – werd vanwege de controversiële strekking uit het gedrukte jaarverslag weggelaten. Daarmee was een breuk tussen Isaäc Capadose en de Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging onvermijdelijk geworden. Een week later diende hij zijn ontslag als secretaris in. Behalve Isaäc Capadose trad ook Aarnout Klerck als bestuurslid van de vereniging terug. Toch was het vooral diens echtgenote, jonkvrouwe Paulina Henriëtte Maria van der Heim, die geheel in de ban was geraakt van de Katholieke Apostolische Kerk. Zij schreef in maart 1867 aan dominee Jan van Dijk Mzn van Doetinchem (ook een fervent chiliast) ervan overtuigd te zijn dat de Katholieke Apostolische Kerk “het Eliaswerk” was dat aan de wederkomst van Christus vooraf moest gaan. Op dat moment was de oprichting van de Haagse gemeente al een feit. In februari 1867 was daartoe uit Engeland Apostel Francis Valentine Woodhouse naar Den Haag gekomen, die een zestigtal leden had verzegeld, uit wier midden priesters waren geroepen die vervolgens tot Engel, Evangelist, Herder en Profeet waren aangesteld.⁶⁸

Een hoofdrol was daarbij weggelegd voor Isaäc Capadose, benoemd tot Engel-evangelist, en daarmee verantwoordelijk voor het verbreiden van de boodschap. Hij trad daarmee in het voetspoor van Pochhammer en begon in juni 1867 aan een lezingenreeks in Rotterdam. Om zich ongestoord aan zijn nieuwe functie te kunnen wijden, nam hij enkele maanden later ontslag als ambtenaar bij het ministerie van koloniën. De jaren daarna verschenen met grote regelmaat publicaties van zijn hand, met wervende titels als *Zijn hand is niet verkort* (1867) en *De groote verdrukking aanstaande* (1868). Daarin stond niet zozeer de nieuwe heilsorde, alswel de naderende komst van de Antichrist centraal. Capadose sloot daarmee aan bij de toekomstvisie die door Apostel Francis Sitwell was ontvouwd in *The purpose of God in creation and redemption* (1860), waarvan in 1873 een Nederlandse vertaling verscheen (met een voorwoord van Isaäc Capadose). Van het Duizendjarige Rijk werd daarin slechts vermeld dat het bestuur in handen zou komen van de naar Jeruzalem

⁶⁷ *Levensvragen voor de Kerk van Christus I: het kenmerk van een apostel van Jezus Christus en de verhouding van den geloovige tegen over gewaande apostelen*, naar het Hoogduitsch van Dr. Victor Andreae; met een brief van J.H. Gunning jr. aan J.A. Schuurman Johz. (Den Haag 1865) III-IV, 22-24.

⁶⁸ *Veertiende jaarverslag NEPV* (1866) 15-16, 49-51, 54; UBA, RA, Archief NEPV, inv.nr. 23/55; notulen hoofdbestuur NEPV, 12 november 1866: Ibidem, inv.nr. 23/5; Wumkes, *J. van Dijk Mzn*, 48, 78-79 (citaat: 79).

teruggekeerde en tot het christendom bekeerde Joden, die op hun beurt weer aangestuurd zouden worden vanuit het hemelse Jeruzalem, waar Christus met Zijn (katholiek-apostolische) Gemeente zetelde. Op aarde zouden de mensen in vrede leven, geen gebrek meer lijden en een hoge ouderdom bereiken, al zou de dood pas bedwongen zijn na het Laatste Oordeel, en de hernieuwing van hemel en aarde.⁶⁹

Tot Engel (voorganger) van de gemeente werd Jakobus Johannes Landsman aangesteld, zoals gezegd hoofdonderwijzer bij de Haveloozen-school te Rotterdam en bestuurslid van Tot Heil des Volks. Onder invloed van Pochhammer had hij het geloof in het welslagen van het herkersteningsoffensief kennelijk laten varen en al zijn hoop gesteld op de wederkomst van Christus. In Den Haag vestigde hij zich in de De Riemerstraat aan de rand van de stad, waar in deze jaren in rap tempo nieuwbouw verrees. Hier werd een kerkje gebouwd en werden de aangrenzenden panden opgekocht, om te worden doorverkocht dan wel verhuurd aan lidmaten van het nieuwe kerkgenootschap, die het liefst in elkaars nabijheid verbleven. Naast Capadose en Landsman werd in 1867 Frederik Hendrik van Kempen tot priester gewijd, de zwager van Isaïc, eveneens getrouwd met een dochter van Dominicus van Hoytema, secretaris-generaal van financiën. Van Kempen zelf was werkzaam bij het familiebedrijf, de goud-en zilverfabriek van Kempen te Voorschoten. Ook tot priester gewijd werd Cornelis Marinus van Vliet, commies bij de Algemene Rekenkamer (die later eveneens in het huwelijk zou treden met een dochter van Van Hoytema).⁷⁰

Een en ander wekt de indruk dat bestuursposities uitsluitend waren gereserveerd voor de maatschappelijke elite, maar bij nadere beschouwing blijkt dat toch niet het geval. Zo was Engel Landsman als zoon van een onderwijzer van betrekkelijk bescheiden komaf, en dat gold ook voor Johannes van Engelen (1828-1897), een goudsmid die vóór zijn roeping tot priester werkzaam was bij de zilverfabriek van Van Kempen in Voorschoten. Eveneens tot priester gewijd werden visser Christiaan Brunt (1832-1898) en timmerman Jan van der Waals (1837-1919), die als evangelisten het land doorkruisten om de apostolische boodschap uit te dragen. Dat die eenvoudige achtergrond het onderlinge contact niet belemmerde, blijkt wel uit het feit dat Christiaan Brunt als getuige optrad bij de geboorteaangifte van een kind van Isaïc Capadose. Net als de Hersteld Apostolische Zending-gemeente in Amsterdam kan de Katholieke Apostolische Gemeente te Den Haag daarom in haar ontstaansfase gekarakteriseerd worden als een gezindte met egalitaire trekken, waar standsverschillen minder rigide werden toegepast dan in de omringende samenleving, uitgaande van de

⁶⁹ Köhler, *Irvingisme*, 190-192; A. Weber, *Die katholisch-apostolischen Gemeinden: ein Beitrag zur Erforschung ihrer charismatischen Erfahrung und Theologie* (Marburg 1977) 32-33; lezing te Rotterdam over de Wederkomst des Heeren door I. Capadose: NRC, 9 juni 1867; eervol ontslag (op eigen verzoek) van mr. I. Capadose (hoofdcommies ministerie van koloniën): MC, 29 augustus 1867; I. Capadose, *De groote verdrukking aanstaande* (Rotterdam 1868) 28-41; [F. Sitwell], *Het Godsplan in de schepping en verlossing, en de achtereenvolgende stappen tot openbaring daarvan in en door de Kerk*, uit het Engelsch, met een inleidend woord van I. Capadose (Den Haag 1873) 343-372.

⁷⁰ Tang, *Het Apostolische Werk*, 43-44; 'Te Koop aangeboden: twee perceelen bouwgrond vooraan in de De Riemerstraat. Te bevragen bij de Heer J.J. Landsman, in genoemde straat. No. 14': DZHG, 24 april 1868; ook F.H. van Kempen en C.M. van Vliet woonden in 1868 op de De Riemerstraat: HGA, Adresboek Den Haag 1868-1869; Wumkes, *J. van Dijk Mzn*, 48; Van Kempen, *Gedachtenis*, V-VI; C.H. Voorhoeve, *Voorschoten in oude ansichten* (Zaltbommel 1983⁴) 15; huwelijksakte van F.H. van Kempen (22 jaar; fabrikant te Voorschoten, zoon van J.M. van Kempen, fabrikant te Voorschoten, en A.A. Maas) en M.W.J. van Hoytema (23 jaar; dochter van D. van Hoytema, secretaris-generaal van financiën, en G.M.G. van Angelbeek), getuige (o.a.) I. Capadose: HGA, RBS Den Haag, 23 september 1863; huwelijksakte C.M. van Vliet (54 jaar; lid van de Algemene Rekenkamer, en weduwnaar van M.C. Jacobs), en M.E.H. van Hoytema (43 jaar; dochter van D. van Hoytema en M.E. van Oordt): Ibidem, 8 januari 1891.

gedachte dat voor de Heilige Geest niet zozeer sociale afkomst telde, als wel de kracht en zuiverheid van het geloof.⁷¹

Rond 1900 echter bleken beide stromingen zich toch in verschillende richtingen te hebben ontwikkeld. Waar de Katholieke Apostolische Gemeente gedomineerd werd door welgestelde en door onderlinge huwelijken verbonden families als Capadose, Hoytema, Le Poole, Veeren en Faure was bij de hersteld-apostolischen het bestuur in handen gebleven van ambachtslui en winkeliers. En waar Schwartz in Amsterdam de liturgie en het ambtsgewaad had afgestemd op de sobere smaak van zijn gemeente, deed de Katholieke Apostolische Gemeente op dat punt geen concessies, en voerde een eredienst in die veel overeenkomst vertoonde met de katholieke liturgie. Weliswaar werd het gezag van de Paus en het celibaat afgewezen, maar het kruisteken en de Latijnse gebeden werden in ere hersteld.⁷²

Niettemin was de Katholieke Apostolische Gemeente net als de Hersteld Apostolische Zendingkerk vóór alles een chiliastisch-charismatische groepering, met een sterke alarmistische component. Nadat de Wederkomst in 1866 was uitgebleven, werd de datum verschoven naar 14 april 1877, en toen ook dat niet in vervulling ging – waarbij goddelijke lankmoedigheid als verklaring werd opgevoerd – bleef men verkondigen dat het oordeel ieder moment kon losbarsten. Dominee J.H. Gunning jr. zou daarover later opmerken dat die herhaalde onheilsaankondigingen hun geloofwaardigheid op den duur geen goed deden. Zelf bleef men echter onwankelbaar. Isaäc Capadose, in 1876 tot Coadjutor aangesteld over Nederland en Scandinavië en dientengevolge met zijn gezin verhuisd naar Albury, meldde Gunning in 1901 het overlijden van Woodhouse, de laatste Apostel. Voor Capadose was het zonneklaar dat het moment van de Wederkomst ten langen leste was aangebroken:

“O hoe verlangt het hart naar dat oogenblik, wanneer onze aardsche schoolcursus zal zijn afgelopen en we dan tot alle goed werk VOLMAAKTELIJK toegerust, de ons vertrouwde bediening ten volle zullen kunnen uitoefenen. (...) Ik heb een gevoel als iemand, die aan het dagelijksche werk der colleges onttrokken, nu in stilte zit om zich voor het voorlaatsche examen voor te bereiden”.⁷³

Zo werd in 1901 een tijdperk afgesloten. Vanuit Albury werd ‘de tijd van stilte’ ingeluid: vanaf dat moment werden geen nieuwe priesters meer geroepen of verzegelingen

⁷¹ Geboorteakte Henriëtte van Engelen, dochter van Johannes van Engelen (goudsmid) en Jannetje Nije: NA, RBS Voorschoten, 16 november 1859; huwelijksakte Leendert Landsman, zoon van Jakobus Johannes Landsman en Jacoba Spaanderman, getuige Johannes van Engelen (goudsmid): HGA, RBS Den Haag, 11 juli 1877; huwelijksakte P.A. Ritscher met Henriëtte van Engelen, dochter van Johannes van Engelen, ‘priester bij de Apostolische gemeente’, en Jannetje Nije: HGA, RBS Den Haag, 22 mei 1889.

Geboorteakte Hendrik Brunt, zoon van Christiaan Brunt (visser) en Jannetje Roubos: NA, RBS Schiedam, 3 januari 1864; voordracht te Utrecht door de heer Brunt (als invaller voor I. Capadose die door ziekte verhinderd was): *De Standaard*, 20 februari 1873; ‘Evangelische voordracht’ door Chr. Brunt: *LC*, 10 maart 1882. Geboorteakte J.J. van der Waals, dochter Jan van der Waals (timmerman) en L.A.M. Loorij, getuige H.Th.C. Dill: HGA, RBS Den Haag, 1 februari 1875 (H.Th.C. Dill was in 1873 getuige bij de geboorteaangifte van A.E. Capadose, zoon van I. Capadose en A.G. van Hoytema: HGA, RBS Den Haag, 23 augustus 1873); voordrachten door J. van der Waals: *LC* 23 januari, 12 maart, 2 mei, 14 mei, 7 juli, 27 augustus 1883, 11 april, 11 oktober 1884, 31 januari, 17 juli 1885, 13 maart 1886. Geboorteakte M.W.J. Capadose, dochter I. Capadose en A.G. van Hoytema, getuige Christiaan Brunt: HGA, RBS Den Haag, 6 juli 1871.

⁷² Abraham Capadose (1858-1929) was gehuwd met Th.A. Veeren, haar zus M.C.A. Veeren met ds. A.W.F.A. Faure, haar broer W.A.C. Veeren met G.N.A. Faure. Charles en Rudolf le Poole waren gehuwd met M.J.L. Veeren en E.G.F. Faure – allen lid van de Katholiek-Apostolische Gemeente; Tang, *Het Apostolische Werk*, 52-55; Brand, *Apostolischen*, 102-104, 120-121.

⁷³ J.M. Valetton, *Het Irvingisme* (Baarn 1912) 40; Weber, *Die katholisch-apostolischen Gemeinden*, 32-33; Gunning JHzn, *J.H. Gunning II*, 226-227; I. Capadose aan J.H. Gunning jr., Albury 1 april 1901: *Ibidem III*, 836-837.

uitgevoerd, in de overtuiging dat de bedeling ten einde liep. In het verlengde daarvan werd de eredienst sterk vereenvoudigd. Isaïc Capadose overleed te Albury in 1920, zijn zoon Abraham Capadose, aartsdiaken en later Engel te Den Haag, in 1929. Diens opvolger Johannes Landsman jr. overleed op zijn beurt in 1958, als laatst overgebleven priester.⁷⁴

9.2 ‘Het is de laatste ure’

Begin jaren zestig was het dringen geworden aan het eschatologische front. In de nazomer van 1861 had de mormoonse zendeling Van der Woude zijn opwachting gemaakt in Amsterdam, in september 1863 verscheen daar Apostel Schwartz, en een half jaar later arriveerde in Nederland de katholiek-apostolische evangelist Pochhammer, die Den Haag en Rotterdam als werkgebied koos. Daarnaast waren dit de jaren dat uitgever De Hoogh werk op de markt bracht van de eindtijdpublicist Cumming, die in hallucinerende taal vooruitwees naar een kosmische omwenteling rond 1866. En hij was niet de enige – een golf aan eschatologische werkjes werd in deze jaren over het publiek uitgestort, eindtijdcommentatoren roerden zich in de tijdschriften, en evangelisten trokken met hun onheilsboodschap door het land. Het slotoffensief der alarmisten was begonnen.

9.2.1 *Eindtijdcommentatoren: Isaïc Esser en A.M.C. van Asch van Wijck*

Midden jaren zestig drong het alarmisme ook door in de tijdschriftenwereld – de eindtijdcommentator deed zijn intrede. Na zijn terugkeer uit Oost-Timor begon Isaïc Esser in september 1865 in *De Heraut* met de rubriek ‘Staatkundige beschouwingen voor het Volk’. Aanvankelijk bracht hij hierin zijn alarmisme nog terughoudend over het voetlicht: “Elk tijdperk heeft zijne eigenaardige wijze van verzoeking, en zoo ook onze 19de eeuw, waarin welligt, volgens sommigen binnen zeer weinige jaren, het optreden van den Anti-Christ, den Zoon des verderfs, mag worden verwacht”. Maar al snel werd hij meer uitgesproken: de Antichrist was noch de Paus, noch Napoleon III, maar zou voortkomen uit het socialisme. Een grote revolutie stond voor de deur, waarna het Rijk van de Antichrist zou worden opgericht. Of Nederland daartoe zou behoren, was nog geen uitgemaakte zaak, maar kon wellicht nog voorkomen worden door het modernisme en socialisme buiten de deur te houden.⁷⁵

Dat gevoel van urgentie werd ook door de uitgever van *De Heraut* gevoeld. In december 1865 kondigde De Hoogh aan dat het blad voortaan niet een maar twee keer per week zou verschijnen. Als verklaring verwees hij naar de ontwikkelingen op het wereldtoneel die zich in steeds hogere versnelling voltrokken. Een visie die werd onderschreven door een andere eindtijdcommentator die in deze periode actief werd – de Utrechtse Réveilman A.M.C. van Asch van Wijck (1808-1874). Met een vader die burgemeester van Utrecht was geweest en twee broers die naam zouden maken als lid van de Tweede Kamer had een politieke carrière voor de hand gelegen, maar zijn ambities lagen elders. Naast zijn werk als rechter bij de arrondissementsrechtbank te Utrecht publiceerde Van Asch van Wijck artikelen over geschiedkundige onderwerpen, was hij voorzitter van het Historisch Genootschap en maakte hij zich sterk voor de Inwendige Zending. In 1859 weduwnaar geworden, hertrouwde hij in 1860 met een vrouw die de goedkeuring van zijn familie niet kon wegdragen en raakte

⁷⁴ Tang, *Het Apostolische Werk*, 47; B. Brewster, ‘The Capadose family’, in: I. da Costa, B. Brewster en C. Roth, *Noble families among the Sephardic Jews* (Londen 1936) 184; Weber, *Die katholisch-apostolischen Gemeinden*, 94; Gunning JHzn, *Herinneringen*, 53.

⁷⁵ I. E[sser], ‘Staatkundige beschouwingen voor het Volk’ II, VIII, X: *De Heraut*, 15 september, 27 oktober, 10 november 1865.

daardoor zo gedeprimeerd, dat hij enkele maanden werd opgenomen in het Geneeskundig Gesticht voor Krankzinnigen te Utrecht. In 1863 rijpte bij hem het plan een christelijk volksblad uit te geven dat het midden moest houden tussen de politiek geëngageerde *Heraut*, en de piëtistische volksblaadjes van Gerdes en Hardenberg. Dat werd uiteindelijk *De Morgenster*, een weekblad uitgegeven door de Vereniging tot verspreiding van godsdienstige blaadjes – een organisatie die door Van Asch van Wijck werd bestierd – met hemzelf als hoofdredacteur en vanaf 1865 als vaste medewerker Julien Wolbers (1819-1889), die samen met hem de Utrechtse afdeling van de Nederlandsche Zendingsvereniging zou oprichten. Het eerste nummer van *De Morgenster* rolde in januari 1864 van de pers.⁷⁶

Raadpleging van de eerste jaargang leert dat ook Van Asch van Wijck onder invloed was geraakt van de Angelsaksische heiligingsbeweging. Zo besteedde hij aandacht aan het (door hemzelf uit het Engels vertaalde) boek *De Vuurtong of de ware kracht des Christendoms* van William Arthur (1860), waarin de terugkeer van de geestesgaven centraal stond. Daarnaast was er ruimte voor het alarmistische gedicht van de christelijke schoolmeester Evert Jacob Veenendaal, getiteld ‘Bij het ongeloof onzer dagen’:

“*De donkre tijd des afvals schijnt gekomen,
Het zonlicht wijkt, een ijslijk duister naakt.
Een pestvloed komt uit ’s afgronds kolken stroomen,
De gruwbre zelfgodisterij ontwaakt*”.

De ware christen liet zich echter niet ontmoedigen, want:

“*Hoe dikker duisternis ons moog omgeven,
Te sneller wordt verlossing ons bereid*”.

Aandacht was er ook voor de voortgang van het herkersteningsproces. Als trouw bezoeker van zendingsfeesten, bidstonden en evangelisatiebijeenkomsten deed Van Asch van Wijck daarvan in *De Morgenster* verslag. In september 1864 voorspelde hij – in het artikeltje ‘Een heerlijke toekomst’ – dat de hereniging van de bruid met haar bruidegom (lees: de wederkomst van Christus) niet lang meer op zich zou laten wachten.⁷⁷

Begin 1865 riep Van Asch van Wijck de medewerking in van een piëtistische jonge vrouw die hij had leren kennen via zijn Vereniging tot verspreiding van godsdienstige blaadjes. Louise van Haersolte (1840-1918) had zich op kostschool in Brussel niet alleen de

⁷⁶ ‘Tweemaal ’s weeks’: *De Heraut*, 15 december 1865; *NNBW I* (Leiden 1911) s.v. ‘A.M.C. van Asch van Wijck’; *Nederlands Adelsboek* 98 (2013-2014) 123-170; patiëntendossier 1064 (A.M.C. van Asch van Wijck): UA, Archief Willem Arntsz stichting, vóór 1929 geneeskundig gesticht voor krankzinnigen te Utrecht (1840-1954), inv.nr. 591; A. Capadose aan A.M.C. van Asch van Wijck, 22 november 1858: UBA, RA, Verz. Van Asch van Wijck (T); A.M.C. van Asch van Wijck aan een ongenoemde, 30 augustus 1863: *Ibidem*; advertentie voor *De Morgenster*: *De Heraut* 22 januari 1864, *OHC* 21 maart 1864; mededeling over de Vereniging tot verspreiding van godsdienstige blaadjes: *De Standaard*, 31 juli 1872; D. Hartgerink aan A.M.C. van Asch van Wijck, 11 augustus 1871 (verwijst naar ‘uw Vereniging voor godsdienstige blaadjes’): UBA, RA, Verz. Van Asch van Wijck (T); R. Reinsma, ‘Julien Wolbers (1819-1889): de man in de schaduw’, *Antirevolutionaire Staatkunde* 33 (1963) 9-25; ‘Bijeenkomst der leden van de Nederlandsche Zendingsvereniging te Utrecht’: *De Morgenster*, 8 december 1865; J. Wolbers, ‘Iets over mijne medewerking aan *De Morgenster*’: *Ibidem*, 12 januari 1866.

⁷⁷ ‘De belofte van den vuurdoop’: *De Morgenster*, 29 april 1864; W. Arthur *De vuurtong of de ware kracht des Christendoms*, vertaald door A.M.C. van Asch van Wijck, Utrecht 1860; E.J. Veenendaal (Heteren), ‘Bij ’t ongeloof onzer dagen’: *De Morgenster*, 3 juni 1864; vertrek hoofdonderwijzer E.J. Veenendaal van Vuursche naar Heteren: *OHC*, 15 september 1862; E.J. Veenendaal, *Het Heilige Land. Een leesboek voor Christelijke scholen en huisgezinnen*, Amsterdam 1868; ‘Een heerlijke toekomst’: *De Morgenster*, 30 september 1864.

vreemde talen en het Latijn eigen gemaakt, maar ook literaire ambities ontwikkeld, die door haar achtergrond en milieu (haar vader Johan Christiaan van Haersolte van Haerst was lid van de Tweede Kamer en burgemeester van Zwollerkerspel) gedoemd waren te mislukken – meisjes van stand begaven zich nu eenmaal niet op de arbeidsmarkt. Voor het huwelijk leek ze door haar eigenzinnige en weinig vrouwelijke natuur evenmin in de wieg gelegd (familieleden zouden later haar aperte gebrek aan huishoudelijk talent memoreren), en zo dreigde op haar vijfentwintigste het toekomstperspectief van de oude vrijster die haar dagen doorbracht in ledigheid, of als gezelschapsdame van een welgestelde weduwe. Toen dus Van Asch van Wijck haar voorstelde om voor *De Morgenster* vertalingen te verzorgen van werk van bekende Engelse schrijvers van evangelische signatuur greep ze dat aanbod met beide handen aan. Het was het begin van een intensieve briefwisseling, die licht werpt op hun beider ontwikkeling in steeds alarmistischer richting.⁷⁸

Was zijn eerste brief aan haar – in maart 1865 – nog gericht aan de “Hoogwelgeboren Jonkvrouwe”, twee maanden later heette het al “Geliefde zuster in onzen gezegenden Heer en Zaligmaker J.C.”, en in juni achtte Van Asch van Wijck de tijd gekomen om haar op de hoogte te brengen van zijn chiliastische overtuigingen. Hij stuurde haar het boek *Wat zijn toch de zoogenaamde Irvingianen*, geschreven door de katholiek-apostolische Coadjutor C.J.T Böhm en vertaald door “een lieve Christen” (Isaac Capadose, die hem het boekje kennelijk persoonlijk had toegestuurd). Het ging Van Asch van Wijck niet zozeer om de irvingiaanse opvatting van het apostolaat, als wel om de “belangrijke ophelderingen van de leer van de wederkomst van Christus” die Louise in het boekje kon vinden, opvattingen die Van Asch van Wijck volledig onderschreef. Zich ervan bewust dat zij waarschijnlijk afwijzend zou staan tegenover het chiliasme – het onderwerp lag nu eenmaal gevoelig bij de orthodoxie – vroeg hij haar de kwestie met een open geest te onderzoeken. Hij raadde haar in dat verband ter verdere oriëntatie een boekje aan dat een maand eerder bij De Hoogh in Amsterdam was verschenen: het eerste deel van Gärtners *Het morgenlicht van den wereldsabbat en de dingen die vooraf gaan*.⁷⁹

Tot zijn genoegen bleek Louise minder negatief tegenover de kwestie te staan dan hij had gevreesd. Hij kon haar verzekeren dat ook een groeiend aantal rechtzinnige predikanten, onder wie de hoofdredacteur van *De Heraut*, het chiliasme had omhelsd. Van Asch van Wijck noemde geen namen, maar doelde onmiskenbaar op de chiliast Gerrit Barger, die in september 1864 het stokje had overgenomen van de naar Londen vertrokken Carl Schwartz. Hij sprak de vurige hoop uit dat Louise tot hetzelfde inzicht mocht komen:

“...opdat ook gij met zoovele lieve broeders en zusters die in die verwachting leven, de grote verdrukking moogt ontgaan die over alle vleesch zal komen en die alle begrip zal te boven gaan, van wege haare onbegrijpelijke hevigheid. Ik voor mij, ofschoon reeds vrij gevorderd van leeftijd, leef vrij in de hoop om Christus tegemoet opgenomen te worden in de wolken, indien de Heer mij namentlijk mijn levensdagen verlengen wil”.

⁷⁸ NNBW VIII (Leiden 1930) s.v. ‘J.C. Haersolte van Haerst’; *Nederlands Adelsboek* 84 (1994) 68-70; M. Hansen, ‘Een hartelijke geliefde echtgenote en zorgdragende moeder: Geertruid Agnes barones van Haersolte, 1813-1874’, *Zwols Historisch Tijdschrift* 24 (2007) 51; J.C. van Haersolte aan dochter Louise (op kostschool in Brussel), 22 januari, 21 november 1858: HCO, Familiearchief Van Haersolte van Haerst, den Doorn en Zuthem, inv.nr.182; vragenlijst m.b.t. Louise van Haersolte, 17 maart 1882 (ingevuld door familieleden): UA, Archief Willem Arntsz stichting, patientendossier nr. 3463 (L.C.E.F. baronesse van Haersolte van Haerst), inv.nr. 623; A.M.C. van Asch van Wijck aan Louise van Haersolte, maart 1854 (eerste brief): HCO, Familiearchief Haersolte, inv.nr.183c.

⁷⁹ A.M.C. van Asch van Wijck aan Louise van Haersolte, 23 mei, 19 juni 1865: HCO, Familiearchief Van Haersolte, inv.nr. 183c.

Zijn bekeringsoffensief had effect – enkele weken later liet Louise haar bedenkingen tegen het chiliasma varen.⁸⁰

In de zomer van 1865 vatte Van Asch van Wijck ook het plan op om een Nederlandse editie uit te brengen van een chiliastisch werk dat grote indruk op hem had gemaakt: Michael Baxters *Louis Napoleon, the destined monarch of the world, and future personal antichrist* (1861) – hijzelf zou voor de vertaling zorgdragen. “Ik ben het in alles met de schrijver eens”, schreef hij Louise:

“... en heb door zijne beschouwing het zelfde helder licht in de profetiën van Daniël en de Openbaring door Gods Genade ontvangen, en kan niet anders geloven of de opneming des wijze maagden, de 144.000 verzegelden, zal plaats hebben 1866-68 en het te niet gaan des Antichrist in den krijg van Armageddon 1871-1873. De 3 ½ jarige laatste groote verdrukking zal ontzettend bloedig zijn. O dat de Heere de zijnen vóór dien tijd opneme!”

Michael Paget Baxter (1834-1910), een anglicaanse predikant die korte tijd lid was geweest van de Katholieke Apostolische Kerk, had inderdaad een opmerkelijk boek gepubliceerd. In een uitvoerig overzicht van wat er in de Angelsaksische landen de afgelopen decennia op eschatologisch gebied was verschenen, kwam hij – al resumerend – tot de slotsom dat de grote omwenteling zeven jaar in beslag zou nemen en al op korte termijn, in 1866 of 1867, zou beginnen. Halverwege zou de Antichrist zijn opwachting maken, en alles wees erop dat keizer Napoleon III zich als zodanig zou ontpoppen. Dat had Baxter niet verzonnen, haastte hij zich te verklaren, daarop was al gewezen door de befaamde eindtijtpublicist G.S. Faber in zijn *Revival of French emperorship* uit 1853.⁸¹

Daarnaast – en geheel in lijn met de heersende historicistische hermeneutiek – ging ook Baxter ervan uit dat het Vierde Dier uit Daniël (het Beest met de tien hoorns) identiek was aan het Zevenkoppige Beest uit de Openbaring van Johannes, dat eveneens tien hoorns had. Dit Beest was de grote tegenstrever van Christus, en verwees niet naar de pauselijke macht (zoals lange tijd was aangenomen) maar naar het Franse keizerrijk, dat de Paus in Rome in het zadel hield. De tien hoorns verwezen naar tien eigentijdse vorsten, waartussen ‘de kleine hoorn’ zou opkomen, die de tien aanvankelijke bondgenoten uiteen zou drijven en uiteindelijk overheersen. Dat was de Antichrist, ofwel Napoleon III, het laatste hoofd van het zevenkoppige Beest en dus de laatste keizer van het Franse Rijk (in een bijgevoegde prent van het Zevenkoppige Beest was zijn gezicht op een van de hoofden ingetekend).⁸²

Opmerkelijk genoeg was Baxter geen exponent van het Angelsakstische superioriteitsdenken. Hij meende namelijk dat Engeland wel degelijk tot het Romeinse Rijk had behoord en dus een van de tien landen zou zijn die aan de Antichrist ten prooi zou vallen. Hoe dat in zijn werk zou gaan, deed hij nauwgezet uit de doeken. Rond 1864 zou Napoleon III een verdrag met de Joden sluiten, die daarop in groten getale naar Palestina zouden terugkeren. Voor de ware gelovigen zou dat het teken zijn dat zij zich gereed moesten houden

⁸⁰ A.M.C. van Asch van Wijck aan Louise van Haersolte, 30 juni, 21 juli 1865: HCO, Familiearchief Van Haersolte, inv.nr. 183c; G. Barger de nieuwe hoofdredacteur: *De Heraut*, 12 augustus 1864; zie voor Barger: hoofdstuk 8, noot 114.

⁸¹ A.M.C. van Asch van Wijck aan Louise van Haersolte, 13 juli 1865: HCO, Familiearchief Van Haersolte, inv.nr. 183c; J. Robinson, *Divine Healing. The formative years, 1830-1890: theological roots in the transatlantic world* (Eugene 2011) 208; M. Baxter, *Lodewijk Napoleon, de voorspelde overste der wereld, en toekomstige persoonlijke antichrist* (...) (Utrecht 1865) 8-15, 62-71.

⁸² Baxter, *Lodewijk Napoleon*, 16-37.

voor de Opname (uitsluitend voorbehouden aan chiliasten) die drie en een half jaar later op het program zou staan, rond de tijd dat Napoleon III een grote aanval op het Heilige Land zou inzetten. Met de nederlaag van iedere tegenstander zou de macht van deze Antichrist groeien, en pas vernietigd worden bij de Wederkomst. Enigszins geruststellend voor de achterblijvers was dat Baxter daarbij geen wereldbrand voorzag (die zou pas bij het Laatste Oordeel plaatsvinden) maar een reeks van aardbevingen die alle grote steden zou vernietigen. Daarna zou er een uitstorting van de Heilige Geest plaatsvinden, waardoor het zedelijk peil van de mensheid sterk zou toenemen.⁸³

In het Duizendjarige Rijk dat dan op aarde gevestigd zou worden, kwam het bestuur in handen te liggen van Jezus en Zijn heiligen (de bij de Opname verdwenen gelovigen), die de hemel als vaste woonplaats zouden houden, maar zich ook nu en dan aan den volke zouden tonen. Hun onderdanen (de mensen die de grote natuurrampen hadden overleefd) zouden hun leven in grote lijnen voortzetten zoals zij gewend waren, zonder leger evenwel, omdat zonde en misdaad nauwelijks meer zouden voorkomen. Ook zou men de vruchten kunnen plukken van de technologische vooruitgang:

“De geheele aarde zal vermoedelijk met een netwerk van spoorwegen en telegraphen overdekt en de oppervlakte der zee onophoudelijk door tallooze schepen bedekt worden, om de gemeenschap tusschen alle staten des aardbodems te onderhouden. Engeland en Noord-Amerika, verlost uit de heerschappij van den antichrist, zullen ongetwijfeld naast Israël een hoogen rang bekleeden onder de herborene natien.”

Met een uitvoerige verdediging van de pretribulationistische Opname besloot Baxter zijn boek.⁸⁴

Van Asch van Wijck voltooide de vertaling binnen enkele weken, en bracht het boek uit bij een kleine christelijke uitgever in Utrecht, er zorg voor dragend dat de anonimiteit van de vertaler bewaard bleef. Eind juli lanceerde hij in *De Morgenster* de rubriek ‘Tekenen des tijds’ waarmee hij Baxters visie op de nabije toekomst een extra podium gaf. Zo wees hij erop dat het Suezkanaal (waarmee in 1860 was begonnen) Napoleon III in staat zou stellen een wereldrijk te vestigen dat Oost en West zou omspannen, zoals ooit het Romeinse Rijk had gedaan. Ook wees hij op de onderhandelingen tussen Napoleon III en de Joodse bankier James Mayer de Rothschild over eventuele Franse steun bij de wederopbouw van Palestina, die hij als opmaat beschouwde naar een Joodse restauratie in het Beloofde Land. Daarnaast benadrukte Van Asch van Wijck de relatief unieke positie van Nederland, dat volgens Baxter geen deel had uitgemaakt van het Romeinse Rijk – net zomin als Ierland, Hannover, Bohemen en Galicië – en daarom niet geannexeerd zou worden door de Antichrist. Op korte termijn, voorspelde hij, zou Ierland zich van Engeland losmaken, juist om aan dat lot te ontsnappen.⁸⁵

In de rubriek ‘Zondagsoverdenkingen’ droeg Van Asch van Wijck zijn alarmistische chiliasme nog explicieter uit, waarbij hij en passant iets onthulde over zijn inspiratiebronnen. Die bleken vooral van Engelse origine te zijn – behalve Baxter las hij ook het maandblad *The Rainbow* van de chiliast William Leask. Uit de briefwisseling met Louise blijkt dat hij daarnaast geabonneerd was op *The Quarterly Journal of Prophecy* en *The Prophetic Times*. Hij hoopte op samenwerking met zijn Engelse geestverwanten en dacht erover een paar artikelen van eigen hand aan hen op te sturen, op voorwaarde dat Louise ze voor hem zou

⁸³ *Ibidem*, 39-43, 80-176.

⁸⁴ *Ibidem*, 177-261 (citaat: 180-181).

⁸⁵ A.M.C van Asch van Wijck aan Louise van Haersolte, augustus 1865: HCO, Familiearchief Van Haersolte, inv.nr.183c; ‘Teeken des tijds’: *De Morgenster*, 28 juli, 4 augustus, 29 september 1865.

redigeren. Dat vond ze geen probleem, maar de artikelen werden tot zijn teleurstelling niet geplaatst. Een briefwisseling met Baxter kwam daarentegen wel van de grond.⁸⁶

Grootse plannen had Van Asch van Wijck ook voor *De Morgenster* zelf. Eind 1865 gaf hij aan het blad in navolging van *De Heraut* in groot formaat te willen uitgeven. De tijd drong, en daarom moest alles aangegrepen worden om een zo groot mogelijk publiek te bereiken. Gezien het teruglopende aantal abonnees zag de uitgever daar echter niets in – de chiliastische boodschap werd toch minder goed ontvangen dan Van Asch van Wijck had gehoopt. Maar, hield hij zich voor, ook dat was voorspeld – het ongeloof zou in de eindtijd immers sterk aan kracht winnen. En dus ging hij maar op de oude voet door, tegen beter weten in. Ook Louise werkte stug door aan haar vertalingen van Engelse eindtijdpoezie. Soms kreeg zo'n gedicht (vertaald door 'Christine' - haar pseudoniem) een plek in *De Morgenster*:

“De Heer komt! Als Henoch zoo zullen de vromen
Dan plotsling verdwijnen van d'aard',
Te vergeefs zoekt men hen, die de Heer heeft genomen,
Ook in 't graf dat hun stof heeft bewaard:
Want levenden, dooden, te zamen gevloden
Ontmoeten den Heer in de lucht,
Zij zullen omringen, in juichende kringen,
Dien Heer, voor de spotters geducht”.⁸⁷

Eind 1866 zag Van Asch van Wijck zich genoodzaakt de uitgave van *De Morgenster* te staken – de belangstelling was te gering. “Welk een afkeer heeft men toch van de leer der wederkomst. Ik zie de ondergang van ons dierbaar vaderland spoedig tegemoet en over ons land zeer zware oordeelen aanstaande”, schreef hij Louise. In de antirevolutionaire politiek van Groen van Prinsterer geloofde hij niet meer, sterker nog, hij verklaarde zich in navolging van Baxter tegen iedere vorm van politiek, want alles zou uiteindelijk toch uitlopen op de vestiging van het Antichristelijke Rijk. Die passieve opstelling kwam hem op een scherpe aanval te staan van het antirevolutionaire *Christelijk Weekblad*. Eind december 1866 nam hij in het laatste nummer van *De Morgenster* afscheid van zijn lezers met de verzekering: “Dat wij thans leven in de laatste tijden en de Heere Christus weldra komen zal op de wolken, gelijk Hij beloofd heeft”. Van Asch van Wijck concentreerde zich daarna op de diverse christelijke organisaties waarbij hij was betrokken, zegde uit onvrede met de Nederlandse Hervormde Kerk in 1870 zijn lidmaatschap op, overwoog nog even over te stappen naar de Vrije Evangelische Gemeente te Amsterdam, maar heeft die stap uiteindelijk niet gezet. Hij overleed in december 1874 op zesenzestigjarige leeftijd.⁸⁸

⁸⁶ ‘Zondagsoverdenking’: *De Morgenster*, 4 augustus 1865; A.M.C. van Asch van Wijck aan Louise van Haersolte, 23 augustus, 5 december 1865, 14 maart 1866: HCO, Familiearchief Haersolte, inv.nr.183c; M. Spence, *Heaven on earth. Reimagining Time and Eternity in Nineteenth-century British Evangelicalism* (Eugene 2015) 60, 158; M. Baxter aan A.M.C. van Asch van Wijck, 14 december [1865]: UBA, RA, Verz. Van Asch van Wijck (T).

⁸⁷ A.M.C. van Asch van Wijck aan Louise van Haersolte, 30 oktober, 7 november 1865, 18 januari, 20 maart 1866: HCO, Familiearchief Van Haersolte, inv.nr. 183c; ‘Belangrijk bericht aan de lezers’: *De Morgenster*, 10 november, 15 december 1865; ‘Bericht aan de lezers’: *Ibidem*, 5 januari 1866; ‘De Heere komt (naar 't Engelsch door C.)’, *Ibidem*, 20 april 1866; A. de Lange, *J.H. Gunning jr. (1829-1905): een leven in zelfverloochening I* (Kampen 1995) 271.

⁸⁸ A.M.C. van Asch van Wijck aan Louise van Haersolte, 14 november 1866, 30 januari 1867: HCO, Familiearchief Haersolte, inv.nr. 183c; ‘Gedachten en vragen’: *De Morgenster*, 7 december 1866; ‘Onvoorzichtige raad’: *Ibidem*, 14 december 1866; ‘Afscheidswoord’: *Ibidem*, 28 december 1866; A.M.C. van Asch van Wijck, *Waarom door mij het lidmaatschap van het Hervormd Kerkgenootschap opgezegd?*, Utrecht 1870; A. Capadose aan A.M.C. van Asch van Wijck, 3 juni 1871 (bijgevoegd: T.W. Willems, ouderling van de

Ook voor Louise zou het chiliasme geen tijdelijke bevlieging blijken te zijn. Regelmatig in Den Haag verblijvend als logée bij welgestelde kennissen raakte ze daar in de ban van de Katholieke Apostolische Kerk, zeer tegen de zin van Van Asch van Wijck. Toen het contact tussen hen verwaterde, werd de rector van het Haagse gymnasium, Laurens Rijnhart Beijnen, haar mentor. Hij stimuleerde haar door te gaan met vertaalwerk en christelijke poëzie, en deelde tot op zekere hoogte haar alarmistische verwachtingen. Daarnaast raakte ze bevriend met dominee Carel Steven Adama van Scheltema, en werd in navolging van hem actief in de drankbestrijding. In tijdschriften als *De Christelijke Familiekring* en *De Zaaier* verschenen in de jaren zeventig regelmatig bijdragen van haar hand, veelal uit het Engels vertaalde gedichten met een alarmistische strekking. Nauw bevriend raakte ze ook met dominee J.H. Gunning jr., al zou hij bij tijd en wijle waarschuwen tegen al te onbesuisd alarmisme. Zo had ze hem in de herfst van 1873 geschreven de Wederkomst te verwachten op 13 november van dat jaar. Zij baseerde dat op een goddelijke openbaring (niet helemaal duidelijk is of zij die zelf had gekregen of daarover gehoord had in een katholiek-apostolische dienst), die volgens Gunning geen ingeving van hogerhand was, maar slechts een “strik van eigen gedachten”. Cynischer was de reactie van haar broer Willem, die haar kort na het verstrijken van de bewuste datum gelukwensde met haar verjaardag. Hij wist niet goed of hij haar moest “feliciteeren met de gelukkige vermeerdering uwer jaren, dan wel condoleeren met het slecht uitkomen uwer profetie of het bedriegelijke uwer visioenen”.⁸⁹

Haar einde was treurig. Tijdens een verblijf bij familie in Zwolle kreeg Louise in 1882 last van hallucinaties, werd afgevoerd naar het Geneeskundig Gesticht voor Krankzinnigen in Utrecht, waarna ze onder curatele kwam te staan van haar broer Willem. Als oorzaak van haar wanen werd door familie gewezen op haar obsessieve studiedrang (ze zat van ’s ochtends vroeg tot ’s avonds laat achter haar bureau), maar ook op familiale belasting. Toen in later jaren een neef (de zoon van Willem) in het gesticht werd opgenomen, werd daarbij vermeld dat twee tantes en een oom van vaderszijde psychiatrisch patiënt waren. In 1883 werd Louise overgeplaatst naar Meer en Berg in Bloemendaal, dat over een speciale afdeling voor welgestelde patiënten beschikte. In de jaren negentig verschenen nog enkele door ‘Christine’ vertaalde godsdienstige werken, maar wie daarachter schuilging kon niet vastgesteld worden. Louise van Haersolte overleed in februari 1918 op zevenenzeventigjarige leeftijd in de kliniek van de zenuwarts Emile Adriaan Keuchenius te Den Haag.⁹⁰

Vrije Evangelische Gemeente Amsterdam, aan A.M.C. van Wijck, 15 juni 1871): UBA, RA, Verz. Van Asch van Wijck (T); overlijdensakte Jonkheer Mr. A.M.C. van Asch van Wijck (66) lid van de arrondissementsrechtbank te Utrecht, weduwnaar van Jonkvrouw I.Th.M. de Geer, gehuwd met M.B. Nijland, zoon van Jonkheer Mr. H.M.A.J. van Asch van Wijck en Kenau Hasselaer: UA, RBS Utrecht, 4 december 1874.

⁸⁹ G.A. van Haersolte (moeder) aan Louise van Haersolte, 14 december 1871, 7 februari 1873: HCO, Familiearchief Haersolte, inv.nr. 182; Willem van Haersolte (broer) aan Louise van Haersolte, 18 december 1871: Ibidem; A.M.C. van Asch van Wijck aan Louise van Haersolte, 25 januari 1867: Ibidem, inv.nr. 183c; L.R. Beijnen aan Louise van Haersolte, ca. 1868-1869, 19 juli, 24 augustus, 15 november [1870], 23-24 mei [1871]: Ibidem, inv.nr. 183k; C.S. Adama van Scheltema aan Louise van Haersolte, 12 oktober 1871: Ibidem, inv.nr. 183h; ‘Christine’ aan Betsy Perk, ca. 1871 (vraagt haar steun in de drankbestrijding): Ibidem, inv.nr. 183j; Christine, ‘Jozef Livesey’s herinneringen van voor 40 jaar, of het begin van den strijd (naar het Engelsch bewerkt)’, *De Christelijke Familiekring* 6 (1871) 33-35; Christine, ‘Ter nagedachtenis van Willem de Clercq (...) na lezing van zijn Dagboek (1810-1824) en De herinneringen aan hem door I. da Costa’, *Ibidem* 7 (1872) 32; Christine, ‘Het Kerkjaar’, *De Zaaier* 4 (1875-1876) 3-5, 33-35, 65-67, 97-100, 129-131; J.H. Gunning jr. aan Louise van Haersolte, 20 oktober 1873: UBU, Collectie Gunning, 21 F 2; Willem van Haersolte aan Louise van Haersolte, 18 december 1873: HCO, Familiearchief Van Haersolte, inv.nr. 182.

⁹⁰ Opsluiting krankzinnigen 1882 (Haersolte): HCO, Archief arrondissements rechtbank Zwolle (1838-1939), inv.nr. 2147; patiëntendossier nr. 3464 (L.C.E.F. van Haersolte): UA, Archief Willem Arntsz stichting, inv.nr. 623; patiëntendossier nr. 1235 (J.C. van Haersolte): Ibidem, inv.nr. 660; J. Vijselaar, *Krankzinnigen gesticht: psychiatrische inrichtingen in Nederland, 1880-1910* (Utrecht 1992) 30, 68; *Het Nieuwe Testament. Voor*

Terug naar de jaren zestig van negentiende eeuw. Toen Van Asch van Wijck in december 1866 als eindtijdcommentator stopte, werd dat gat onmiddellijk opgevuld door Isaïc Esser, die op 28 december 1866 in *De Heraut* zijn rubriek ‘Teekenen der tijden’ hervatte. Aanleiding was naar eigen zeggen een preek over de aanstaande komst des Heeren die hij recentelijk had bijgewoond, waarin de predikant de hoop had uitgesproken dat zijn gemeenteleden ‘wakende’ bevonden mochten worden als de tijd dáár was. Daarvoor was inzicht in de tekenen der tijden onontbeerlijk, en Esser hoopte dat met zijn rubriek te vergroten. Het afgelopen jaar 1866 was het toneel geweest van oorlog en ziekten, twee geduchte ‘tekens’ die men gevoeglijk kon wegstrepen. Nu zou de Verdrukking niet lang meer op zich laten wachten. Een en ander werd nader uitgewerkt in de volgende nummers. De Verdrukking zou komen van de kant van de godverzakkers, in het zadel geholpen door de moderne theologie en het natuurwetenschappelijk materialisme. Zo zou het Rijk van de Antichrist gevestigd worden, de Rode Republiek der socialisten. In maart 1867 waarschuwde hij “voor zeer nabijzijnde oordeelen”, maar hij sloot niet uit dat God lankmoedig zou zijn en de mensheid nog enig uitstel zou verlenen. Na afronding van de rubriek ‘Teekenen der tijden’ vervolgde Esser zijn werk als eindtijdcommentator van *De Heraut* in stukjes met wervende titels als ‘Het zesde zegel’, ‘De zevende bazuin’, of ‘Het Beest uit de Zee’.⁹¹

9.2.2 Alarmistisch slotoffensief: actie en reactie

Behalve via de kolommen van *De Morgenster* en *De Heraut* werd het eindtijdalarmisme vanaf september 1866 ook uitgedragen door het tijdschrift *De Toekomst*, geredigeerd door de naar Noord-Amerika geëmigreerde predikant H.P. Scholte – in Nederland te bestellen bij een distributeur in Utrecht. Scholte, die zich aanvankelijk met enthousiasme in de Amerikaanse politiek had gestort, bleek inmiddels van ieder geloof in hervormingen genezen en had zijn hoop gesteld op het Duizendjarige Rijk. Grote tegenstrever daarbij was ‘Babylon’ – in de ogen van Scholte niet het katholicisme, maar de kerk in het algemeen, dus ook de protestantse gezindten. Opvattingen die – zoals eerder opgemerkt – dicht tegen het darbisme aanschuurden. Daarnaast kwam zijn visie op de Antichrist in grote lijnen overeenkwam met wat door Cumming, Pae en Gaussen was uitgedragen. Deze toekomstige wereldheerser zou zich meester maken van de Europese staten die ooit deel hadden uitgemaakt van het Romeinse Rijk, vooralsnog versnipperd in kleine vorstendommen, maar bezig te evolueren tot de tien staten die in de eindtijd de handlangers van de Antichrist zouden blijken te zijn.⁹²

Afwijkend van het standaardbetoog was echter Scholte’s opvatting dat de vier Dieren uit Daniël 7 niet verwezen naar de Vier Rijken, maar naar ontwikkelingsfasen van het Vierde

kinderen geschikt gemaakt door Christine, uitgegeven voor rekening van de bewerkster, Haarlem 1892; W. Haslam, “Doch niet ik” of de latere jaren mijner evangeliebediening, uit het Engelsch door Christine, Amsterdam 1892; stukken betreffende de nalatenschap van L.C.E.F. van Haersolte (1918): HCO, Familiearchief Van Haersolte (aanwinst 1985), inv.nr. 10.

⁹¹ I. E[sser], ‘Teekenen der tijden’ I, II, III, V, IX: *De Heraut*, 28 december 1866, 4 januari, 18 januari, 1 februari, 8 maart 1867; I.E[sser], ‘Een wonderbaar boek’: *Ibidem*, 17 mei 1867; I. E[sser], ‘Het eerste zegel’: *Ibidem*, 4 oktober 1867 (vervolg in: *Ibidem*, 11, 18, 25 oktober, 8, 15, 22 november, 13, 27 december 1867, 14 februari 1868); I. E[sser], ‘De eerste bazuin’: *Ibidem*, 19 juni 1868 (vervolg in: *Ibidem*, 3 juli, 14, 28 augustus 1868, 9 april 1869); I. E[sser], ‘Het Beest uit de Zee’: *Ibidem*, 25 juni 1869 (vervolg in: *Ibidem*, 27 augustus 1869).

⁹² Oostendorp, H.P. Scholte, 188-189; aankondiging van *De Toekomst: De Morgenstond*, 5 oktober 1866; abonnementsgeld voor *De Toekomst* te voldoen aan W. Horst te Utrecht: *De Toekomst* (oktober 1866); ‘De groote Hoer of Babylon’: *Ibidem* (januari 1867); ‘De Antichrist’, ‘Het beeld van Nebucadnezar’: *Ibidem* (september 1866); ‘De Main Linie’, ‘Het Beeld van Nebucadnezar (vervolg)’: *Ibidem* (november 1866).

en laatste Rijk. De napoleontische dynastie viel samen met het Derde Dier, de vierkoppige luipaard, wat inhield dat er (anders dan Baxter beweerde) na Napoleon III nog een Napoleon IV zou volgen, en pas daarna het Rijk van de Antichrist, belichaamd in het tienhoornige Vierde Dier. Vóór die gruweltijd aanbrak, zou de Bruid van Christus door de Opname worden weggenomen van de aarde. Dat moment viel volgens Scholte (opnieuw conform Darby) vooraf niet exact te berekenen, en dus kon men maar het beste leven alsof iedere dag de laatste was. Een beschouwing van de politieke ontwikkelingen in Europa gaf in elk geval aan dat de finale omwenteling snel naderbij kwam. Scholte verwees in dat verband – hierin klonk de echo van Cumming door – naar de groeiende internationale communicatiemogelijkheden door het gebruik van elektriciteit en stoom: “alles is als het ware in gereedheid gebracht, om als in een oogenblik de gebeurtenissen in de wereldgeschiedenis tot stand te brengen”. Zo had de overwinning van Pruisen op Oostenrijk in de zomer van 1866 slechts enkele maanden in beslag genomen. Als jaar van de omwenteling leek 1867 hem wat aan de vroege kant, maar zodra Napoleon IV zijn opwachting had gemaakt, zou alles wel eens heel snel kunnen gaan. In het laatste nummer (juli 1868) benadrukte Scholte nogmaals: “In het licht van het profetische woord, op de teekenen der tijden acht gevende, is het onze overtuiging, dat wij zeer nabij zijn aan de laatste wereld tooneelen, die de personeele wederkomst des Heeren, ter vestiging van zijn Koninkrijk over de geheele aarde, zullen voorafgaan”. Een maand later, in augustus 1868, overleed Scholte aan de gevolgen van een hartaanval.⁹³

Behalve via voordrachten en tijdschriftartikelen werd het alarmisme in de jaren zestig ook verspreid via het meer traditionele kanaal van de boekpublicatie. Daar was sprake van een aanzwellende stroom van eindtijdwerkjes, culminerend in een duidelijke piek in de jaren 1865-1866, waarin maar liefst drieëntwintig publicaties het licht zagen.⁹⁴ Drie daarvan konden niet getraceerd worden,⁹⁵ aan een achttal (geschreven door Keith, Gärtner, Böhm, Baxter, Capadose, Auberlen, Cumming en Hebart) wordt hier voorbijgegaan omdat ze al in ander verband besproken zijn,⁹⁶ evenals aan een tweetal dat verderop nog aan bod zal komen.⁹⁷ De resterende elf publicaties passeren nu in volgorde van verschijning de revue.

Een opmerkelijke nieuwkomer op het gebied van de eindtijdpublicistiek was de Muidense predikant Pieter Jan Rudolph Laan (1836-1888), van wie in augustus 1865 bij De Hoogh in Amsterdam *De tweede komst van Christus, de rots der eeuwen: een woord des tijds* verscheen. Al sinds zijn vijftiende had hij zich in het Profetisch Woord verdiept – aangestoken wellicht door zijn grootvader, de eindtijdtheoloog P.J. Laan. In zijn voorwoord

⁹³ ‘De vier dieren van Daniël’: *Ibidem* (november 1866); ‘De vier dieren van Daniël (vervolg)’, ‘De wegneming der gelovigen’, ‘De kring der vier grote wereldregeringen’: *Ibidem* (december 1866); ‘Het eeuwig Koninkrijk’: *Ibidem* (januari 1867) (citaat); ‘1867’: *Ibidem* (februari 1867); ‘Hongersnood in Europa’: *Ibidem* (mei 1867); *Ibidem* (oktober 1867) 29-32; *Ibidem* (december 1867) 59-62; *Ibidem* (juli 1868) 168-172 (citaat: 169); Stellingwerf, *Amsterdamse emigranten*, 305.

⁹⁴ Gebaseerd op aankondigingen in *De Heraut*, *De Morgenster*, *NvdB*, en advertenties in kranten (www.delpher.nl/kranten).

⁹⁵ *De Heraut*, 29 september 1865: boekhandelaar W. Wenk te Rotterdam verkoopt *Wat God geopenbaard heeft omtrent de wederkomst van Christus en het einde der tegenwoordige bedeeeling, Het duizendjarig rijk* (vervolg op het bovenstaande) en *Aanstaande gebeurtenissen, in de Schrift geopenbaard*.

⁹⁶ A. Keith, *De stipte en letterlijke vervulling der Bijbelsche Profetiën*, Amsterdam 1865³; J.M. Gärtner, *Het morgenlicht van den wereldsabbat en de dingen die voorafgaan (...)*, Amsterdam 1866; C.J.T. Böhm, *Wat zijn toech de zoogenaamde Irvingianen?*, Rotterdam 1865; M. Baxter, *Lodewijk Napoleon, de voorspelde overste der wereld, en toekomstige persoonlijke Antichrist (...)*, Utrecht 1865; I. Capadose, *De hoop der uitredding, of Eenige opmerkingen over de tijden van den Antichrist*, Rotterdam 1865; C.A. Auberlen, *De profeet Daniël en de Openbaring van Johannes: onderlinge vergelijking van eenige hunner voorzeggingen*, Amsterdam 1866; J. Cumming, *Ziet, de bruidegom komt; eene stem van waarschuwing en troost*, Amsterdam 1866; J.A.L. Hebart, *De tweede zichtbare toekomst van Christus: eene voorstelling der Bijbelsche eschatologie*, Dordrecht 1866².

⁹⁷ *Beschouwingen over het duizendjarig rijk*, uit het Engelsch met een voorwoord van H.J. Budding, Gorinchem 1866; J.H. Gunning jr., *Blikken in de Openbaring I*, Amsterdam 1866.

gaf Laan aan sterk beïnvloed te zijn door het werk van Cumming, wiens alarmistische Wederkomstverwachting hij deelde, al nam hij afstand van diens al te gedetailleerde tijdrekeningen en opzichtige nationalisme. Voor Laan was het besef in de eindtijd te leven voldoende. Niettemin besteedde hij in zijn boek ruim aandacht aan diverse – vooral aan Cumming ontleende – tijdrekeningen, om zijn stelling te onderbouwen dat de Wederkomst voor de deur stond. Ook het omwentelingsscenario dat hij schetste, week op hoofdlijnen niet af van wat al eerder door Cumming beweerd was. Zo verwachtte hij een eindstrijd tussen Rusland en Engeland om Palestina, gevolgd door grote natuurrampen en een wereldbrand, waaraan de gemeente door de Opname zou ontkomen. Op de gelouterde aarde zou dan een uitstorting van de Heilige Geest plaatsvinden, gevolgd door de vestiging van het Duizendjarige Rijk, met Christus op de troon in Jeruzalem. Erg lang kon het niet meer duren: “De geheele wereld gelijkt een kruidmagazijn, waarin slechts ééne vonk ter ontploffing noodig is”.⁹⁸

Dat acute alarmisme ontbrak in *Blik op de teekenen des tijds* (1865) van predikant C. Fellenberg uit Bern,⁹⁹ vertaald door Laurens van Erpecum (1826-1900), een welgestelde Amsterdammer die als lid van Tot Heil des Volks en de Zendingskerk van Witteveen kennelijk affiniteit had met deze materie (eerder vertaalde hij al een vervolgwerk op *De naderende worsteling* van David Pae). Fellenberg verwachtte de omwenteling niet op zeer korte termijn, aangezien de Joden nog niet naar Palestina waren teruggekeerd, de Paus nog in het zadel zat en de Antichrist zich nog niet had gemanifesteerd. Maar het Turkse Rijk wankelde en de Afval greep allerwegen om zich heen, dus de eerste tekenen van de komende crisis dienden zich al wel aan. Alarmistisch van toon was *De getuigenis van het einde* (1866) door de Zwitserse darbist Jacques Benjamin Rossier, die beweerde dat de Opname elk moment kon plaatsvinden. Eenzelfde strekking had een eveneens in 1866 verschenen (anoniem) werkje, overzichtelijk getiteld *De Toekomst: de wederkomst des Heeren, het optreden van den mensch der zonde – Israël naar zijn Land – Israël in zijn land en het Duizendjarige Rijk – de laatste ure des Satans – de laatste strijd op aarde – het groote strafgericht op de oordeelsdag en de erfenis der Heiligen*. Alarmistisch was ook *De Antichrist, volgens de H. Schrift en de Overlevering, zijne komst en regeering uit de hedendaagsche gebeurtenissen, als niet verre meer verwijderd voorspeld*, geschreven door de Franse priester Guillaume Rougeyron, en in augustus 1866 door de katholieke uitgever Caspar Lambertus van Langenhuijsen te Amsterdam uitgebracht. Nog voor het einde van het jaar beleefde het een zesde druk.¹⁰⁰

⁹⁸ NNBW X (Leiden 1937) s.v. ‘P.J.R. Laan’; P.J.R. Laan, *De tweede komst van Christus, de rots der eeuwen: een woord des tijds* (Amsterdam 1865) 12, 44; *Ibidem*, 3-49 (citaat: 41).

⁹⁹ De voorletter is vermoedelijk een zetfout, want de enige ‘Pfarrer Fellenberg’ die in Bern getraceerd kon worden was E.L. (Ludwig) von Fellenberg (1811-1878), in 1847 geschorst vanwege zijn orthodoxe opvattingen en daarna actief voor de Evangelische Gesellschaft: *Adressbuch der Stadt Bern* (1862) 19, 61, 107; H. Ramser, ‘Die Evangelische Gesellschaft des Kantons Bern im Dienst der Ausbreitung des Reiches Gottes’, in: R. Dellsperger, M. Nägeli en H. Ramser, *Auf dem Wort. Beiträge zur Geschichte und Theologie der Evangelischen Gesellschaft des Kantons Berns im 19. Jahrhunderts* (Bern 1981) 32, 48, 129.

¹⁰⁰ *Blikken binnen het voorhangsel*, door den schrijver van “De naderende worsteling” en “De toekomstige rust”, uit het Engelsch door L. van Erpecum, Amsterdam 1857; *Nederlands Patriciaat* 85 (2003) 82-83; L. van Erpecum als nieuw lid voorgesteld: Archief THdV, afdeling Amsterdam, notulen 9 maart 1858; ‘Liefdegaven’ van L. van Erpecum te Ermelo: *EZ* 6 (1865) 15; C. Fellenberg, *Die Beurtheilung der Zeichen der Zeit, ein bei der Anlass einer Konferenz christlicher Freunde ausgearbeiteter und den Druck übergebener Vortrag des Pfarrers C. Fellenberg in Bern* (Basel 1863) 3-35 (van de Nederlandse editie is geen exemplaar bewaard gebleven); J.B. Rossier, *De getuigenis van het einde*, uit het Fransch (Gorinchem 1866) 40, 52, 75; *De Toekomst: de wederkomst des Heeren, het optreden van den mensch der zonde, Israël in zijn Land, Israël naar zijn land en het Duizendjarige Rijk, de laatste ure des Satans, de laatste strijd op aarde, het groote strafgericht of de oordeelsdag en de erfenis der Heiligen* (Rotterdam 1866) 1-36; G. Rougeyron, *De Antichrist, volgens de H.*

Opvallend aan dit eindtijdgeschrift uit katholieke koker was de antisemitische ondertoon – het Rijk van de Antichrist zou in Palestina gevestigd worden met behulp van rijke Joden, radicale democraten en mohammedanen. Door Satan begiftigd met buitengewone talenten zou deze duistere figuur erin slagen de moderne, materialistische mens achter zich te krijgen, de Paus te ontronen en gedurende drie en een half jaar een wereldrijk te leiden. “Zoo staan wij dan nu aan den vooravond van een der verschrikkelijkste tijdperken der laatste vervolging”, aldus Rougeyron. Dan zou een grote aardbeving de Antichrist in de afgrond storten, gevolgd door de bekering van Joden en heidenen, waarna er een tijd van vrede en gelukzaligheid zou aanbreken. Dat dit antisemitisme geen incident was, maar in katholieke kring een breder draagvlak kende, moge blijken uit de in 1867 in Noord-Brabant uitgegeven *Geschiedenis van den Antichrist, of voorstelling van de zekere en waarschijnlijke gebeurtenissen, die zijn persoon, zijne heerschappij, zijn einde en zijnen tijd betreffen, volgens de H. Schrift en de overlevering*, geschreven door de Franse priester Paschal Huchedé. Daarin werd expliciet beweerd dat de Antichrist een Jood zou zijn, die zijn satanische rijk vanuit Jeruzalem zou besturen. Die antisemitische tendens ontbrak weer in het boekje dat de gewezen monnik M.P.V. Riveaux (1829-1897) na zijn bekering tot het orthodoxe protestantisme publiceerde, getiteld *Beschouwingen over Antichrist in verband met eigen ervaring* (1866). Volgens deze Bilderdijk-adept was de Antichrist latent aanwezig in alle gezindten die de leer der vaderen hadden verworpen (Riveaux zou dan ook aansluiting zoeken bij de ultra-orthodoxe Ledeboerianen).¹⁰¹

Tenslotte de brochures die in de nazomer van 1866 door de evangelisten Anne Coolsma en Eduard Gerdes werden uitgebracht. Die boekjes stonden niet op zichzelf, maar vormden een onderdeel van intensieve campagnes, waarbij via evangelisatiebijeenkomsten en gerichte huisbezoeken getracht werd een zo groot mogelijk publiek te bereiken. Anne Coolsma (1836-1828) deed dat vanuit Meppel, waar hij zich na zijn verblijf te Gorinchem als evangelist had gevestigd. Hoe hij in Meppel zijn onheilsboodschap over het voetlicht bracht, valt op te maken uit de bijdrage die een plaatselijke correspondent in april 1866 naar het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* opstuurde. Kort nadat in Meppel een grote brand had gewoed, kreeg hij onverwacht bezoek:

”Uw berigtgever zat na al ‘t gewoel van den dag hierover na te denken, toen een zoogenaamde ‘Evangelist’ de woning binnentrad en na ‘t gewone gesprek over de gebeurtenis van heden, eensklaps inviel met de frase: ‘Dit was nog maar zoo’n kleine brand en nu reeds zooveel ontsteltenis: wat zal ‘t eenmaal zijn, als de groote brand er wezen zal en alles in vuur en vlam staat!’ Of die man ook een verkondiger was van de blijde boodschap! En zulk een noemt zich: ‘prediker bij de vrije evangelische gemeente’, en hun aantal is groot in ons vaderland en vermeerderd bij den dag, omdat de ‘waarheid’ niet meer verkondigd wordt!”¹⁰²

Schrift en de Overlevering, zijne komst en regeering uit de hedendaagsche gebeurtenissen, als niet verre meer verwijderd voorspeld, Amsterdam 1866; uitkomen zesde druk: *De Tijd*, 13 december 1866.

¹⁰¹ Rougeyron, *De Antichrist*, 13-25, 30-33, 52-73, 90-143, 159 (citaat); P. Huchedé, *Geschiedenis van den Antichrist, of voorstelling van de zekere en waarschijnlijke gebeurtenissen, die zijn persoon, zijne heerschappij, zijn einde en zijnen tijd betreffen, volgens de H. Schrift en de overlevering* (Rosendaal 1867) 8-14, 28-36; M.P.V. Riveaux, *Beschouwingen over Antichrist in verband met eigen ervaring*, door den gewezen monnik M.P.V. Riveaux van Nijmegen (z.p. 1866) 14-21, 62-95; ‘Bericht van M.P.V. Riveaux’ (exemplaren van zijn boek over de Antichrist zijn te bestellen aan zijn adres te Alphen aan de Rijn): *De Wekstem; getuigenissen uit de Christelijke Afscheiden Gereformeerde Kerk in Nederland (De Wekstem)*, 29 december 1866; Smits, *Afscheiding VII*, 509.

¹⁰² UPSD, 16 april 1866.

Coolsma kon zijn werk in Meppel echter ongehinderd voortzetten, want enkele maanden later verzocht hij Van Asch van Wijck om evangelisatiemateriaal te sturen namens diens organisatie ter verspreiding van godsdienstige blaadjes. Zijn dankbrief stond bol van het alarmisme: “Moge de Heer maar krachtig werken met zijnen H. Geest in deze booze dagen, zoo vol van ongerechtigheden en hare gevolgen! Nog een kleine tijd, en Hij, die te komen staat, zal komen en niet vertoeven. Deze verwachting houde ons levend en wakend, opdat wij niet beschaamd mogen worden in zijne toekomst”. In diezelfde geest, “onder den indruk van den ernst der dagen, die wij beleven”, publiceerde hij in juli 1866 zijn brochure *De cholera, een teeken des tijds*. Volgens Coolsma was de ziekte een door God gezonden plaag om nog zoveel mogelijk mensen tot het geloof te brengen vóór het te laat was. Het einde van de bedeling was namelijk nabij: “Reeds is de strijd der volken begonnen, reeds lang woedt de hongersnood in Palestina en elders, reeds is de pestilentie aan menschen en vee uitgebroken; reeds bezwijken veler harten van schrik en angstige verwachting der toekomstige dingen, en benaauwdheid en twijfelmoedigheid worden steeds algemeener”. Coolsma eindigde zijn betoog met de prangende vraag: “Nog eens, mijne lezers, de tijd waarin wij leven is buitengewoon ernstig. De wederkomst van Christus tot opnemning Zijner gemeente is aanstaande. Zijn wij bereid als Hij komt?”¹⁰³

Betrekkelijk geïsoleerd in Meppel kon Coolsma aan het alarmistische front verder weinig uitrichten, maar dat werd ruimschoots goedge maakt door zijn vanuit Haarlem opererende collega's Eduard Gerdes en Jacob Witmond. Op Bethanië opgeleid tot evangelist waren ze door Jan de Liefde uitgezonden naar de veenkoloniën, waar ze bij de baptisten zo'n respons kregen dat ze zich lieten herdopen en voorganger werden bij de baptistengemeente te Stadskanaal. Hun relatieve vrijzinnigheid op leerstellig gebied begon op den duur toch te wringen en zo hadden ze uiteindelijk hun heil elders moeten zoeken. Gerdes (die in 1859 in Stadskanaal nog enige tijd was bijgestaan door Anne Coolsma) was begin 1863 als christelijk publicist in Haarlem terechtgekomen. Zijn opvolger Witmond was tot 1865 gebleven, maar had zich toen ook in Haarlem gevestigd, eveneens als christelijk volksschrijver (hun alarmistische publicaties in deze jaren kwamen eerder al aan bod). Beiden mannen werden actief bij de plaatselijke afdeling van Tot Heil des Volks, waarvan Witmond bovendien de secretaris werd. In juni 1866, tegen de achtergrond van de dreigende oorlog tussen Pruisen en Oostenrijk, organiseerde de vereniging een bidstond. De uitnodiging, gericht aan plaatselijke predikanten en christelijke organisaties, was ongemeen alarmistisch van toon:

“Gewis hebben wij thans wel geene meerdere bewijzen noodig om te weten dat wij in dien tijd leven, welke de apostel ons beschrijft als ‘de laatste ure’. Of vernemen wij niet iederen dag in toenemende mate dat er eene benaauwdheid heerscht onder de volkeren ter oorzaak der geruchten van oorlogen en voorbereidselen tot den krijg? (...) En zijn al deze dingen niet zoovele voorbereidselen van den vorst der duisternis om den mensch der zonde tot openbaring te brengen in al diens kracht en verdervingswoede, welke zich ten doel stelt den eenigen Naam van den Zoon des Allerhoogsten te doen lasteren, Zijne duurgekochte gemeente te verdelgen en den naam des eenigen, heiligen Gods van de aarde uit te roeijen? Wij hebben geene vrijheid nog eenige reden

¹⁰³ Brief van A. Coolsma, evangelist te Meppel: *De Morgenster*, 29 juni 1866; A. Coolsma (evangelist te Meppel), *De cholera, een teeken des tijds* (Gorinchem 1866), 3-23 (citaten: 3, 16, 22)

om onze oogen te sluiten voor de teekenen der tijden. (...) Door alles roept Hij tegenwoordig ons toe: 'WAAKT EN BIDT; WANT DE TIJD IS NABIJ!'"

Volgens het verslag in *De Morgenster* zat het lokaal van Tot Heil des Volks die avond "eivol".¹⁰⁴

Een maand later, in juli 1866, kwam zijn collega Eduard Gerdes in het geweer. Onder het pseudoniem Broeder Jonathan publiceerde hij het eerste deel van een vierdelig werk, getiteld: *Zal in 1866 en 1867 de vestiging der tien koninkrijken plaats hebben? Eene vraag in verband met de wederkomst des Heeren*. Het verscheen in Tiel bij de jonge uitgever David Mijs (1834-1912), die in een advertentie de anonimiteit van de schrijver als volgt motiveerde:

"Het doel dat de Schrijver met deze Brochure beoogt, is, om de aandacht van allen op de hoogst gewichtige dagen, die wij beleven, te vestigen. Hij ziet in den oorlog, die losgebroken is, den aanvang van verschrikkelijke gebeurtenissen, die eerlang Europa teisteren zullen. Het is dus eene politiek-Christelijke beschouwing. De Schrijver zelf is zeer bekend in ons Vaderland, maar heeft het om verschillende redenen goedgevonden zich achter dit pseudoniem te verbergen".¹⁰⁵

Gerdes had vermoedelijk voor anonimiteit gekozen, om niet op voorhand lezers af te schrikken die weinig geneigd waren zich te verdiepen in de hersenspinsels van een evangelist uit de school van De Liefde. Gêne ligt als motief minder voor de hand, want in eerdere publicaties had Gerdes zijn alarmisme onbekommerd geventileerd. Maar waar in zijn bijdragen aan *Berea* en het *Christelijk Zondagsblad* vooral zijn alarmistische pretribulationisme op de voorgrond stond, schetste hij nu gedetailleerd hoe een en ander zich zou voltrekken.

In de eerste brochure (*Zal in 1866 en 1867 de vestiging der tien koninkrijken plaats hebben?*) verklaarde Gerdes zich ervan bewust te zijn, dat velen deze vraag dwaas en voorbarig zouden vinden. Maar dat was hij geenszins – niet voor niets had Jezus Zijn gemeente opgedragen zich in het Profetisch Woord en de tekenen der tijden te verdiepen. Gelukkig namen steeds meer gelovigen die oproep serieus, sterker nog: "dat de gemeente zich thans zoo zeer bezig houdt met de toekomstige dingen, die op aarde en in den hemel geschieden zullen, is een bewijs te meer voor mij, dat de H. Geest zich onledig houdt haar de aan de Apostelen en de eerste Christenen onbekende dingen te leeren". Op grond van aanwijzingen in het bijbelboek Daniël had hij geconcludeerd dat voorafgaand aan de Wederkomst tien koninkrijken zouden ontstaan. Dat dit het proces inmiddels in gang was gezet, bleek wel uit de expansiedrang van Pruisen, die duidelijk ten doel had uit de verbrokkelde vorstendommen een verenigd Duits Rijk te formeren. Hetzelfde was in Italië aan de gang. Gerdes eindigde met een verwijzing naar de versnelling waarmee de veranderingsprocessen zich leken te voltrekken:

"Wij leven in eene stoomeeuw, en God zal gewis de dagen der gebeurtenissen die volgen zullen, verkorten. Zie Mark. 13, vs. 20. 't Hoofd duizelt als men de

¹⁰⁴ De Vries, *Gelovig gedoopt*, 112-114; Coolsma, *Terugblik*, 36; Mink, *Tweede plan*, 260; E. Gerdes afgevaardigd door afdeling Haarlem: Archief THdV, *Verslag van de achtste algemeene openbare vergadering der Vereeniging tot Heil des Volks, Haarlem 8-9 1863*; J. Witmond afgevaardigd door afdeling Haarlem: Ibidem, *Verslag van de elfde algemeene openbare vergadering der Vereeniging tot Heil des Volks, Gouda 9 mei 1866*; Christophorus, 'Is het van den Heere?': *De Morgenster*, 6 juli 1866 (citaat).

¹⁰⁵ *Vermomde Nederlandsche en Vlaamsche schrijvers*, 565 (Gerdes, E); J. Kers, 'D. Mijs 1834-1912. Drukker, uitgever en boekhandelaar', in: T.J.M. Borm en R. de Jongh eds., *Biografisch Woordenboek van Tiel I* (Tiel 2003) 69-71; NRC 12 juli 1866, *De Heraut* 13 juli 1866.

nieuwspapieren van heden vergelijkt met die van twintig jaar geleden. De troonen der tien koninkrijken worden gereed gemaakt, de kaart van het tien-koninkrijk is reeds geteekend --- de Heer komt”.¹⁰⁶

De tweede brochure, *De onzichtbare wederkomst des Heeren en de tien koninkrijken. Eerste antwoord op mijne vraag: “Zal in 1866 en 1867 de vestiging der tien koninkrijken plaats hebben?”*, verscheen nog diezelfde maand. Kennelijk had zijn didactische aanpak een snaar geraakt, want met tevredenheid verwees Gerdes naar “den grooten aftrek, die mijne brochure gehad heeft”. Nu wilde hij uiteenzetten hoe de Wederkomst zich precies zou voltrekken. Eerst zou de Gemeente des Heeren van de aarde worden weggenomen, gevolgd door de oprichting van tien koninkrijken, waarvan vervolgens de Antichrist zich meester zou maken, wiens Rijk op zijn beurt weer vernietigd zou worden bij de wederkomst van Christus. Gerdes was zich ervan bewust dat dit pretribulationistische scenario in Nederland nog weinig ingang had gevonden, maar benadrukte dat de leer geheel schriftuurlijk was en bij de Gemeente des Heeren zelf niet meer ter discussie stond. Aangezien volgens de Amerikaanse tijdrekenkundige H.F. Clinton – zoals gezegd ook voor Cumming een belangrijke bron – de wereld in 1868 precies zesduizend jaar zou bestaan, leek het Gerdes waarschijnlijk dat de omwenteling zich in dat jaar zou voltrekken. De eenwording van Italië verliep bovendien voorspoedig: vóór 1867 moest het Franse leger Rome verlaten hebben, waarna de Paus ten prooi zou vallen aan het Italiaanse nationalisme. De conclusie was duidelijk: “Met de grootste snelheid volgen de gebeurtenissen elkander op”.¹⁰⁷

In september 1866 volgde de derde brochure, ofwel *Tweede antwoord op mijne vraag: “Zal in 1866 en 1867 de vestiging der tien koninkrijken plaats hebben?”*, ditmaal speciaal toegespitst op ‘de tien koninkrijken in hun omvang en ondergang’ (een handzame geografische kaart was ter illustratie bijgevoegd). Drie van de tien rijken bestonden al (Engeland, Spanje en Frankrijk), twee moesten nog geformeerd worden (Duitsland en Italië), en de overige rijken (Hongarije, Bohemen, Wallachië, Griekenland, en Zuid-Rusland) zouden zelfstandig worden als afsplitsingen van Oostenrijk en Rusland. Verder verwachtte Gerdes op korte termijn een oorlog tussen Duitsland en Frankrijk, waarna België en Luxemburg door Frankrijk geannexeerd zouden worden, en het zuidelijk deel van Nederland door Duitsland. Noord-Nederland zou zijn zelfstandigheid behouden, net als het noorden van Duitsland en Rusland (regio’s die nooit deel hadden uitgemaakt van het Romeinse Rijk). De Paus zou naar Engeland vluchten en zich aldaar ontpoppen als de Valse Profeet. Een van de tien koningen zou de Antichrist blijken te zijn – wie, durfde Gerdes nog niet te zeggen. Zeker was wel dat de tien vorsten een vernietigingsoorlog zouden beginnen tegen Palestina. Dat zou vermoedelijk het gevolg zijn van het gereedkomen van het Suezkanaal en de grote bloei die teruggekeerde Joden in deze regio zouden genereren, hetgeen een jaloerse haat bij de Antichrist zou opwekken.¹⁰⁸

In zijn *Derde antwoord* tenslotte, nog diezelfde maand september verschenen, behandelde Gerdes ‘De vernietiging der tien koninkrijken bij de zichtbare komst van Christus en het messiaansche rijk gedurende 1000 jaar’. Ook dit scenario kwam grotendeels overeen met wat door Cumming was geschetst. Als de Antichrist met zijn bondgenoten optrok naar

¹⁰⁶ [E. Gerdes] Broeder Jonathan, *Zal in 1866 en 1867 de vestiging der tien koninkrijken plaats hebben? Eene vraag in verband met de wederkomst des Heeren* (Tiel 1866) 3-16 (citaten: 5, 15).

¹⁰⁷ [E. Gerdes] Broeder Jonathan, *De onzichtbare wederkomst des Heeren en de tien koninkrijken. Eerste antwoord op mijne vraag: “Zal in 1866 en 1867 de vestiging der tien koninkrijken plaats hebben?”* (Tiel 1866) 3-20 (citaten: 3, 20).

¹⁰⁸ [E. Gerdes] Broeder Jonathan, *De tien koninkrijken in hun omvang en ondergang. Tweede antwoord op mijne vraag: “Zal in 1866 en 1867 de vestiging der tien koninkrijken plaats hebben?”* (Tiel 1866) 5-23.

Jeruzalem zou ook Rusland naar Palestina optrekken, hetgeen zou uitmonden in de grote strijd bij Armageddon. Daarop volgde wederkomst van Christus, die gepaard zou gaan met een Uitstorting van de Heilige Geest over geheel Israël, daarmee de aanvang van het Duizendjarige Rijk markerend. Ook in de beschrijving daarvan ging Gerdes opvallend gedetailleerd te werk. Van de omtrekken der aarde zouden de Joden naar Jeruzalem trekken, daartoe in staat gesteld door het bestaande netwerk van stoomboten en spoorwegen, dat juist voor dat doel door de Voorzienigheid was gecreëerd. Nadat de tempel te Jeruzalem was herbouwd, zou Jezus van daaruit de wereld regeren, zowel op aarde als in de hemel. De Bruidsgemeente zou Hem daarin nauw terzijde staan. Israël zou aan het hoofd der volkeren geplaatst worden, maar niet regeren via onderdrukking, want die dagen waren voorbij, zoals ook oorlog, ziekten en kou tot het verleden behoorden. Door het aangename klimaat zou niet alleen de landbouw floreren, de handel bloeien en de welvaart toenemen, maar ook de levensverwachting oplopen tot ver boven de honderd jaar. Met de verzekering dat deze heilsorde binnen enkele jaren een feit zou zijn, besloot Gerdes zijn laatste brochure uit de reeks.¹⁰⁹

De evangelisten van De Liefde waren niet de enigen die zich als eindtijdalarmisten manifesteerden – ook de evangelisten van Witteveen timmerden wat dat betreft ijverig aan de weg, al legden zij de accenten iets anders. Waren de eerstgenoemden primair volksopvoeders en zeer bedreven met de pen, de evangelisten van Witteveen onderscheidden zich vooral als redenaars en actievoerders – geschriften hebben zij nauwelijks nagelaten. Elk voorjaar kwamen deze evangelisten samen op het Zendingsfeest te Ermelo, waar het alarmistisch vuur door redenaars van divers pluimage tot grote hoogten werd opgestookt. Exemplarisch was de opwekkingsrede die Witteveen hield op het Zendingsfeest van 1862, getiteld: ‘Ziet hij komt met de wolken’. Traditiegetrouw werd zo’n Zendingsfeest geopend met een bijeenkomst van de Elfuur Gebedsvereniging, een gezelschap dat speciaal was opgericht “om te leren verstaan wat het zegt, dat het de laatste ure is, en daarin te doen wat onze hand vindt om te doen met alle magt”. Evangelisten als Arend en Adrianus Mooij, Christiaan Willem Jacobs, Willem Hendrik de Ruiters, Jan Hendrik van Paddenburg, Pieter Johannes Israel en Wijnand Vlietstra behoorden tot deze kring, en werden geacht de hier opgedane inspiratie met hernieuwde ijver uit te dragen op de diverse zendingsstations in den lande.¹¹⁰

Dat het voor de evangelisten niet altijd even makkelijk was het alarmistische elan te behouden, blijkt uit het verslag van zo’n Elfuur Gebeds-bijeenkomst uit 1865. De deelnemers was gevraagd te reflecteren op de vraag hoe men gemotiveerd kon blijven voor een Wederkomst waarvan het exacte tijdstip niet bekend was. In reactie daarop drukte Adrianus Mooij zijn collega’s op het hart zich door niets uit het veld te laten slaan:

“Wij moeten de ongelukkige wereld laten zien dat onze verwachting alleen in de toekomst ligt en moeten het geluk en de vreugde altijd kunnen openbaren zoo wel in *tegen* als in *voorspoed*, die eerlang hier op aarde, als Jezus zal zijn gekomen in Zijn Koninkrijk zal worden gemaakt. Wij moeten hier klein willen worden om daar een hoogen rang en heerlijke plaats te kunnen bekleeden. Zoo veel liefde moeten wij voor Jezus hebben dat wij Hem ook in den vuurdoop blijven volgen”.

¹⁰⁹ [E. Gerdes] Broeder Jonathan, *De vernietiging der tien koninkrijken bij de zichtbare komst van Christus en het Messiaansche rijk gedurende 1000 jaar; derde antwoord op mijn vraag: "Zal in 1866 en 1867 de vestiging der tien koninkrijken plaats hebben?"* (Tiel 1866) 4-21.

¹¹⁰ *Verslag van het Ermelo'sch Zendingsfeest 7-12 mei 1862* (Middelburg 1862) 4 (citaat), 8, 14; *EZ* 3 (1862) appendix.

Maar geduld oefenen zonder tekenen van beloning bleek toch moeilijk. Om de moed erin te houden, werd de deelnemers van het Zendingsfeest in 1869 voorgespiegeld: "Hoe langer wij wachten, hoe heerlijker de uitkomsten". Tenslotte was ook geduld oefenen niet meer voldoende, zo bleek op het Zendingsfeest van 1870. Ter verklaring voor het uitblijven van de Wederkomst werd geconcludeerd dat men op de bidstonden kennelijk in gebreke was gebleven: "Jezus komt niet, voor Hij geroepen wordt, en de gemeente heeft leeren bidden: Kom!"¹¹¹

Wat was nu het effect van dit alarmistische slotoffensief? Welke respons kregen de evangelisten, hoe werd er gereageerd op de golf van eindtijdgeschriften? Om met dat laatste te beginnen – afgaande op de receptie in de pers was de respons nogal eenzijdig. Door bladen als *De Heraut* en *De Morgenster* werden dergelijke werkjes enthousiast aangeprezen, maar de liberale pers keurde het genre geen letter waardig, op een enkele sarcastische oprisping na. Zo wijdde Flanor (Carel Vosmaer) in november 1863 in *De Nederlandsche Spectator* een van zijn befaamde Vlugmaren aan Baxters Napoleonboek. In die maand zou namelijk herdacht worden dat Nederland zich vijftig jaar eerder ontworsteld had aan Franse overheersing – een feestdag waarnaar in orangistische kring met grote geestdrift werd uitgekeken. Een kennis van Flanor voelde zich daarom gedrongen die dag de vlag uit te hangen, uit vrees dat hij anders een steen door de ruit zou krijgen. Flanor had hem voorghouden dat dat nog betrekkelijk onschuldig was, vergeleken met de bloedbaden die volgens Baxter zouden plaatsvinden als Napoleon III in 1870 als Antichrist de wereldmacht zou grijpen. Schrale troost was dan wel dat kort daarop het Duizendjarige Rijk zou beginnen. Enkele jaren later, in augustus 1866, wijdde Flanor een Vlugmare aan de in zijn ogen al even onzinnige brochure van Broeder Jonathan over de 'vestiging der tien koninkrijken'. Hij had hem zelf nog niet gelezen, maar zag dat met belangstelling tegemoet, zeker nu Pruisen bezig was de kaart van Duitsland ingrijpend te veranderen. "Oppervlakkig beschouwd zou men twijfelen of de vestiging van die tien koninkrijken zal geschieden. Tot nu toe zijn er meer koninkrijken, en, om aan de letter niet te hechten, vorstendommen afgebroken, dan opgericht", klonk het meesmuilend. Ronduit hilarisch is de fictieve figuur Joachim Drooglever, voorganger bij de Afgescheidenen onder 't Kruis, wiens op Baxter geïnspireerde doempreek een heel hoofdstuk beslaat in het satirische *Schetsen en portretten uit het Amsterdamsche volksleven* (1872).¹¹²

Serieuze reactie was de reactie van kerkelijke zijde. Nog in 1867 publiceerde dominee H.M.C. van Oosterzee – onder het pseudoniem Christianus Sincerus – een doortimmerd tegenschrift om de beweringen van Broeder Jonathan te ontcrachten. Van Oosterzee (een oudere neef van de fameuze kanselprediker) was van de Groninger richting, en bracht tegenover het futurisme van Gerdes de traditionele preteristische hermeneutiek in stelling, wat inhield dat de oudtestamentische profetieën voor het huidige tijdperk geen relevantie meer hadden.¹¹³

Predikanten van orthodoxer signatuur hadden zich tot dan toe wat op de vlakte gehouden, maar toen in 1861 *De groote verdrukking, of de dingen welke op aarde komen zullen* – de eerste uit de Cummingreeks – bij De Hoogh verscheen, kon ook vanuit deze hoek een reactie niet uitblijven. In *De Vereeniging: Christelijke Stemmen* van 1862 verscheen een uitvoerige recensie, afkomstig van de Waalse predikant Louis Gabriël James, die – verklaarde hij in de inleiding – lang gearzeld had om aan het verzoek te voldoen. De oorzaak van die

¹¹¹ EZ 6 (1865) 106-112 (citaat: 111); *Ibidem* 10 (1869) 97; *Ibidem* 11 (1870) 87-88.

¹¹² 'Vlugmaren': *De Nederlandsche Spectator*, 14 november 1863, 25 augustus 1866; Julius van Bergen, *Schetsen en portretten uit het Amsterdamsche volksleven* (Amsterdam 1872) 146-173.

¹¹³ Inhoudsbeschrijving gebaseerd op advertentie: *AH*, 26 november 1867 (van het boek zelf is geen exemplaar bewaard gebleven); H.W.T. 'Levensschets van H.M.C. van Oosterzee', *JMNLL* (1878) 82.

huiver lag in het feit dat ook geleerde uitleggers als Bengel en Gaussen zich hadden laten verleiden tot exacte voorspellingen over tijd en plaats van de Wederkomst, en het aantoonbaar bij het verkeerde eind hadden gehad. Dat dreigde bij Cumming nu weer te gebeuren. Weliswaar was James er net als Cumming van overtuigd dat de eindtijd was aangebroken, gezien de ontzagwekkende gebeurtenissen die hadden plaatsgevonden sinds het uitbreken van de Franse Revolutie, maar het specifieke scenario dat Cumming schetste, deed wel erg willekeurig aan. Niettemin zag hij een vruchtbare discussie tussen wetenschappers over dit onderwerp met belangstelling tegemoet. Ondanks alles had James lof voor Cumming als wetenschapper en schrijver, en durfde het daarom aan “om dit geschrift als eene aangename, heilzame en heiligende lektuur aan te prijzen”, zeker “in onze dagen van afval en ongeloof”. De oplage van duizend exemplaren was in Nederland binnen enkele maanden uitverkocht, dus kennelijk was er publiek voor.¹¹⁴

Aan de volgende Cumming-publicaties besteedde *De Vereeniging: Christelijke Stemmen* wijselijk geen aandacht meer, waarin zich hoogstwaarschijnlijk de invloed deed gevoelen van hoofdredacteur Heldring – zoals gezegd een verklaard vijand van het chiliasme. Ronduit afwijzend was het *Christelijk Weekblad* (een uitgave ten voordele van het Christelijk Nationaal Schoolonderwijs), dat zijn lezers de lectuur van Baxters Napoleonboek nadrukkelijk ontraadde – dergelijke boekjes hielden de mensen maar van het werk. Daarmee vergeleken was de opstelling van *De Boekzaal der Geleerde Wereld* oppervlakkig en nietszeggend. Ooit de spreekbuis van de hervormde kerk had dat tijdschrift door zijn conflictmijdende commentaren sterk aan gezag ingeboet. Ook met betrekking tot Cummings *De duizendjarige rust, of de wereld zooals zij zijn zal* (1863) werd weer getracht de kool en de geit te sparen. Zo vroeg de recensent zich af of nuchtere Nederlanders hiervoor wel te porren waren:

“In ons snel voortgaande leven, waarin onze aandacht voor zooveel en velerlei, elkaâr ras opvolgende verschijnselen verlangd wordt, kan onzes inziens een boek als dat van CUMMING, den chiliastieschen Prediker vol oorspronkelijkheid en diepe schriftkennis, daarbij warm vriend van fantasie en bedeed met een levendig voorstellingsvermogen alleen op een beperkt aantal lezers hopen. Inzonderheid in ons Vaderland”.

Om eventuele liefhebbers niet voor het hoofd te stoten, werd daar wat flauwtjes aan toegevoegd dat er ook “veel origineele opmerkingen” bij Cumming te vinden waren, en werd met instemming de uitspraak van de jong gestorven predikant Abraham des Amorie van der Hoeven jr. aangehaald, “dat tot een gezond en krachtig geloofsleven ‘etwas apokalyptisches’ behoort”.¹¹⁵

9.2.3 Aanzwellend alarmisme bij Afscheiding en Réveil

Toch was de weerklink van Cumming en de zijnen bij het Nederlands publiek groter dan de recensent van de *Boekzaal* veronderstelde. Zo was de beschouwing die de Christelijk-Afgescheiden predikant Anthony Brummelkamp in *De Bazuin* aan Cummings *De groote verdrukking* wijdde opmerkelijk genuanceerd. Brummelkamp vond Cummings conclusies hier en daar voorbarig, maar achtte zijn boodschap troostrijk, en had lof voor zijn oproep werkzaam te blijven tot het moment dáár was. Daarin stond Brummelkamp niet alleen – over de gehele linie begon de blokkade die de Christelijk-Afgescheiden kerk tegen het chiliasme

¹¹⁴ VCS 16 (1862) 544-550 (citaten: 546, 550).

¹¹⁵ ‘Lodewijk Napoleon de Antichrist?': *Christelijk Weekblad*, 29 november 1866; BGW 1863 II, 271-272.

had opgeworpen scheurtjes te vertonen. Deels kwam dat doordat men voorgangers had aangetrokken die op dat punt niet altijd even rechtzinnig waren. Dat gold in het bijzonder voor Pierre Bähler, de vroegere huisonderwijzer van Willem de Clercq, die in de jaren dertig in de Amsterdamse Réveilkring beroering had gewekt met zijn bewering dat de zoon van Napoleon de Antichrist was. Na zijn vertrek bij De Clercq was Bähler van het ene baantje in het andere gerold, tot hij in 1858 door de Christelijk-Afgescheiden gemeente van Hellendoorn als voorganger was beroepen. Zijn ijver voor het chiliasme was niet verflauwd – wel had de zoon van Napoleon als beoogd Antichrist plaats gemaakt voor Napoleon III – dus toen Bähler in 1862 (inmiddels beroepen te Deventer) door dominee Carl Schwartz werd gevraagd een bidstond voor Israël te leiden in de Schotsche Zendingkerk te Amsterdam, koos hij de lichamelijke wederkomst van Christus als thema.¹¹⁶

Dat leidde in de Christelijk-Afgescheiden kerk tot een serieuze kwestie. *Not amused* publiceerde de Amsterdamse kerkenraad een brief op poten in *De Bazuin* waarin Bähler van onrechtzinnigheid werd beticht. Die verklaarde vervolgens per ingezonden brief dat hij de bijbel hoger achtte dan belijdenisgeschriften, en dat hij de bijbelse oproep om de tekenen der tijden te beproeven uiterst serieus nam. Dat antwoord werd onbevredigend gevonden en zo kwam de kwestie in 1863 voor de Christelijk-Afgescheiden synode te Franeker. Daar werd het chiliasme andermaal als onrechtzinnig verworpen, maar zonder slag of stoot ging dat niet. Vier predikanten hielden een pleidooi voor de invoering van een gedoogbeleid op dit punt, een opvatting die zo'n breed draagvlak kreeg, dat hij door de synode van 1866 zou worden overgenomen. In de praktijk hield dat in dat men privé een chiliast mocht zijn, maar die leer niet namens de kerk mocht verspreiden. Een aantal predikanten, onder wie Manus Sipkes en Jan van Andel, hebben zich op basis van deze uitspraak inderdaad als chiliast in de Christelijk-Gereformeerde Kerk kunnen handhaven. Anders liep het af met de afgescheiden dominee Jan van Dijk van Doetinchem, die zich in het verlengde van zijn chiliasme kritisch uitliet over de belijdenisgeschriften en toenadering zocht tot de hervormde kerk. Hij werd in 1869 door de landelijke synode van de Christelijk-Afgescheiden kerk uit zijn ambt gezet.¹¹⁷

Het gedoogbeleid ten aanzien van chiliasme dat in 1866 bij de Christelijk-Afgescheiden gemeente aarzelend van de grond kwam, hing waarschijnlijk samen met het alarmisme dat deze jaren in orthodoxe kring de kop opstak. Zo verscheen in *De Bazuin* een bericht van dominee Jacob Talsma over de tyfusepidemie die begin 1866 een aantal vooraanstaande gereformeerden te Zaandam de dood had ingesleurd. Talsma bracht dat in verband met de zware tijden die volgens de bijbel in het laatste der dagen zouden aanbreken, en riep de gelovigen op zich te verootmoedigen, als voorbereiding op de Toekomst des Heeren. Nog sterker kwam dit alarmisme naar voren in het tijdschrift *De Wekstem*, dat in 1865 door de predikanten Willem Diemer (Alphen aan de Rijn) en Johannes Hendrikus Donner (Leiden) werd gelanceerd. De laatste schreef in het julinumnummer van 1866, op het hoogtepunt van de Oostenrijks-Pruisische oorlog, over 'De drang en spoed der laatste tijden'. Er was Donner namelijk het volgende opgevallen: "Er is aan onzen tijd een zeker dringen, haasten en spoeden eigen, wij allen ontwaren dit. Gelijk de wetenschap de afstanden heeft opgeheven en de uitvoering van bijna alle bedrijven met eene nooit gekende vlugheid bespoedigt", zo volgden de gebeurtenissen elkaar nu op in een tempo dat ongekend was. Donner leidde daaruit af dat de eindtijd was aangebroken. Een week later (28 juli 1866) kwam hij in de beschouwing 'Waartoe rijpen wij?' tot de conclusie: "Wie niet geheel blind is voor de tekenen der tijden, zal erkennen dat wij in dien drang en spoed der laatste tijden leven.

¹¹⁶ *De Bazuin*, 16 mei 1862; Wesseling, *Afscheiding Overijssel II*, 46-54; P.B. Bähler aan H.J. Koenen, 11 augustus 1864: UBA, RA, Verz. Koenen (A).

¹¹⁷ L. Holtrigter, *De Christelijke Gereformeerde Kerk en het Duizendjarig Rijk* (Bodegraven 1930) 5-9, 41-43; Van Dijk, *Rijk van duizend jaren*, 110-114; Wumkes, *J. van Dijk Mzn*, 34-36, 81-85.

Onrecht en zedeloosheid nemen, begunstigd door eene ongeloovige wetenschap en verholen onder de vormen van beschaving en ontwikkeling, in steeds klimmende mate toe". De Toekomst des Heeren, de scheiding van bokken en schapen, stond voor de deur.¹¹⁸

Ook in de Réveilkring, waar men als Christelijke Vrienden op diverse terreinen maatschappelijk actief was, manifesteerde zich midden jaren zestig een groeiende gevoeligheid voor alarmistische noties. De vroegere eenheid stond inmiddels onder zware druk; met name de positie van Groen van Prinsterer was niet langer onomstreden. Ethisch-irenischen als J.H. Gunning jr. en Daniël Chantepie de la Saussaye beschouwden zijn juridisch-confessionele aanpak (gericht op het behoud van bijbel en belijdenis) als te bekrompen en gedateerd om de kerk het elan te geven, dat nodig was in de strijd tegen ongelooft en moderne theologie. Omgekeerd verafschuwden de orthodoxen het 'consciëntialisme' van Chantepie de la Saussaye – de opvatting dat Christus zich vooral kenbaar zou maken in het geweten van individuele gelovigen.¹¹⁹

Maar ook bij de meer orthodoxe stroming van het Réveil hadden tegenstellingen de kop opgestoken, en stond Groen van Prinsterer soms alleen. Hij deelde weliswaar het daar levende cultuurpessimisme, de groeiende vrees voor een antichristelijk Rijk der Duisternis, maar nam met betrekking tot de vraag wie zich als Antichrist zou ontpoppen een eigenzinnig standpunt in. In maart 1860, in zijn laatste brief aan de stervende Da Costa, omschreef hij de Antichrist nog in algemene termen als "De Man die in het middenpunt zich eenmaal wringen kan" (naar een dichtregel uit Da Costa's *Vijf en twintig jaren*).¹²⁰ Anders dan zijn geestverwanten echter associeerde Groen van Prinsterer deze duistere figuur niet vanzelfsprekend met het rooms-katholicisme. Terwijl Da Costa en de zijnen in de successen van Italiaanse revolutionairen tegen katholieke overheden als de Paus en de Oostenrijkse keizer de straffende hand der Voorzienigheid ontwaarden, koos Groen van Prinsterer op basis van zijn antirevolutionaire credo de kant van de gevestigde orde. En waar de meerderheid der Christelijke Vrienden de overwinning van Bismarck op Oostenrijk in 1866 vierde als een overwinning van het protestantisme op het antichristelijke catholicisme, publiceerde Groen van Prinsterer in het voorjaar van 1867 twee brochures, *La Prusse et les Pays-Bas* en *L'Empire prussien et l'Apocalypse*, waarin hij het tegendeel beweerde. In zijn ogen was juist Bismarck een gevaarlijke dictator, die net als Napoleon van revolutionairen gebruikmaakte om zijn macht te vergroten. Dat hij in Pruisen het algemeen kiesrecht had ingevoerd, beloofde voor de toekomst weinig goeds. Het uitbreken van de Frans-Duitse Oorlog in 1870, als gevolg waarvan Napoleon III het veld moest ruimen, bracht Groen van Prinsterer andermaal in een lastig parket. Algemeen werd in christelijke kring Bismarcks overwinning op de Franse keizer – de steunpilaar van het pausdom – als een grote zege voor het protestantisme beschouwd. Groen van Prinsterer probeerde dat triomfalisme te temperen, maar stond daarin grotendeels alleen.¹²¹

¹¹⁸ 'Zware tijden!': *De Bazuin*, 9 februari 1866; J.H. Donner, 'De drang en spoed der laatste tijden': *De Wekstem*, 21 juli 1866; Idem, 'Waartoe rijpen wij?': *Ibidem*, 28 juli 1866.

¹¹⁹ Kuiper, *Voorbeeld*, 163-168; Mink, *Tweede plan*, 34; B.J.L. de Geer aan G. Groen van Prinsterer, 6 februari 1859: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap IV. Briefwisseling III (1848-1866)*, 351-352; H.J. Koenen aan G. Groen van Prinsterer, 23 december 1860: *Ibidem*, 889.

¹²⁰ In 1876, bij de uitgave van zijn briefwisseling met Da Costa, voegde Groen daaraan toe, dat ook Napoleon III slechts een profetische voorafschaduwning was geweest "van den ongeregtige dien de Heer te niet zal maken door de verschijning zijner toekomst": Groen van Prinsterer, *Brieven van Mr. Isaäc da Costa III*, 251 (noot).

¹²¹ Kuiper, 'Isaäc da Costa als historicus', 30; G. Groen van Prinsterer aan I. da Costa, 18 maart 1860: *Brieven van Mr. Isaäc da Costa III*, 249-252; Kuiper, *Voorbeeld*, 173-175, 204; Knetsch, *Groen van Prinsterer over Bismarck*, 114-115, 121-128; G. Groen van Prinsterer, *L'Empire prussien et l'Apocalypse: à mes amis de Berlin* (Amsterdam-Parijs-Genève 1867) 1-3, 30-34; F.R.J. Knetsch, 'Groen van Prinsterer en de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871', in: J. de Bruijn en G. Harinck eds., *Groen van Prinsterer in Europese context* (Hilversum 2004) 132.

Dat Groen van Prinsterer revoluties afwees, betekende niet dat het hem ontbrak aan strijdlust. Juist zijn onverwoestbare geloof in de uiteindelijke overwinning van het Godsrijk sterkte hem in de overtuiging dat men zich onvermoeibaar voor de herkerstening van de samenleving moest blijven inzetten. In augustus 1867 sprak hij in Amsterdam op de vijfde internationale conferentie van de Evangelische Alliantie, waaraan werd deelgenomen door vrijwel alle gevestigde protestantse denominaties. Moderne theologen waren er niet te vinden, maar verder was het een bonte verzameling van leken en predikanten, onder wie ook eschatologisch bevlogen – millennialistisch dan wel chiliastisch georiënteerd. Michael Baxter bijvoorbeeld deelde er exemplaren uit van zijn alarmistische boek over Napoleon III. In zijn rede behandelde Groen van Prinsterer de kwestie die eerder door Bethmann Hollweg aan de orde was gesteld: wat te doen in afwachting van de Wederkomst? Werkeloos toezien hoe het christendom om zeep werd geholpen of eensgezind de strijd met het ongeloof aangaan? Hij koos voor het laatste, en kreeg een daverend applaus.¹²²

Ook bij de meer ethisch-irenisch georiënteerden in de Réveilkring kreeg de tijdsbeleving midden jaren zestig alarmistische trekjes. Aan het eind van het omineuze jaar 1866, toen het stof van de Oostenrijks-Pruisische oorlog een beetje was neergedaald, las Leonardus Johannes van Rhijn (1812-1887), hervormd predikant te Wassenaar, Auberlens *De profeet Daniël en de Openbaring van Johannes*, dat kort daarvoor in het Nederlands was uitgebracht. Aan Groen van Prinsterer schreef hij daarover:

“Inderdaad de gebeurtenissen des tijds moeten ons drijven tot apocalyptische studie. Zoo als Auberlen daarin voorgaat, wekt die tot verhoogde waakzaamheid, beneemt het vele ijdele illusie, geeft ze het gemoed rust bij al het onchristelijke rondom ons, stemt ze tot ‘het geloof en de lijdzaamheid der heiligen’, terwijl daarbij de oplossing te minste van enkele der heilige raadselen en de onthulling van een deel der geheimzinnige prophetische symboliek aan de ziel een onbeschrijfelijk en heiligend genot geeft. Ik begin meer apocalyptisch te worden dan ooit, dat verheft mij boven de duizend kwellingen en teleurstellingen van het heden”.

In december 1866 kwam hij er op terug. Hij had in Rotterdam een drukbezochte lezing gehouden over ‘De zending en de teekenen der tijden’, waarbij hij zijn “apocalyptische gedachten” onbeschroomd over het voetlicht had gebracht. Ook in zijn wekelijkse preek voor zijn Wassenaarse gemeente schuwde hij “de overdenking over de on vervulde bijbelsche profetieën” niet. In de zomer van 1867 bevond mevrouw Groen van Prinsterer zich onder zijn gehoor, die echter allerminst te spraken was over deze nieuwe preoccupatie van Van Rhijn – de duistere taal van de Apocalyps vond zij voor een preek ongepast.¹²³

Ook Van Rhijns vroegere geestverwant bij de ethisch-irenische richting, dominee Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874), was er begin jaren zestig van overtuigd geraakt dat de doorbraak van een nieuwe bedeling voor de deur stond. Op oudejaarsavond 1866 hield hij onder de titel *Nog is het einde niet* een preek over Mattheüs 24: 6c, waarin hij terugkeek op de ondergangsgedachten die in het afgelopen jaar de kop hadden opgestoken:

¹²² M. Cohen Stuart, *Evangelische Alliantie: verslag van de vijfde Algemeene vergadering, gehouden te Amsterdam, 18-27 Augustus 1867* (Rotterdam 1868) 13, 369-380, 497-500, 897-899; P.J. Hoedemaker, ‘De kerk en de secten (adventisten, mormonen enz.)’, in: P.J. Hoedemaker e.a., *Vier lezingen over sectarische stroomingen die den bloei van het gemeentelven dreigen te belemmeren* (z.p. 1906) 142; Cohen Stuart, *Evangelische Alliantie*, 531-538.

¹²³ L.J. van Rhijn aan G. Groen van Prinsterer, 16 november, 7 december 1866: NA, Collectie Groen van Prinsterer (2.21.006.43), inv.nr. 124A24; Idem aan mevrouw B. Groen van Prinsterer, 19 juli 1867: Ibidem, inv.nr. 124A25.

“Zoo verrassend is dit jaar geweest in de vele verschrikkingen, die het gebaard heeft, dat het ons niet verwondert, indien velen, die het woord Gods gelooven en die dus een einde verwachten, in die verrassingen meenen te zien de voortekenen van dat einde, in die verschrikkingen de eerste weeën, die aangekondigd zijn, het eerste geluid der bazuinen des laatsten oordeels”.

Chantepie de la Saussaye zag donkere wolken aan de einder – zo hekelde hij de atheïstische natuurwetenschap in Duitsland en het uitzichtloze bestaan van fabrieksarbeiders – maar meende dat alles zich uiteindelijk nog ten goede zou keren. Het was voorbarig op het Godsplan vooruit te lopen: “Het plan der geschiedenis, zijn verborgen raad, is ons geopenbaard door het woord der profetie, maar het weefsel der draden die in de vervulling te zamen loopen, ontgaat ons”.¹²⁴

Dat het thema hem niet losliet, bleek een paar weken later, toen Chantepie de la Saussaye bekendmaakte een viertal lezingen in Rotterdam te zullen houden over “de Leer der laatste dingen in verband met den tegenwoordig toestand der Kerk en der Maatschappij”. Kennelijk aangemoedigd door de respons bracht hij zijn “eschatologische voorlezingen” ook in Amsterdam en Den Haag aan de man. Hij verwees daarin naar de bij een groeiend publiek bestaande behoefte “om de raadselen der toekomst te ontsluiëren en met dit doel de profetische schrift te onderzoeken”. Helaas gebeurde dat op een verkeerde manier, want veel gelovigen associeerden de Toekomst des Heeren met “eene vernietiging van het bestaande”, alsof alles wat in de loop der eeuwen was opgebouwd een grandioze vergissing was geweest. Dat nu was een gebrek een Godsvertrouwen, waartegen Chantepie in zijn lezingen met kracht wilde waarschuwen. Tegenover de overheersende letterlijke lezing stelde hij de symbolische verklaring van het Profetisch Woord, als metafoor voor de uiteindelijke overwinning van het Rijk van God.¹²⁵

Wat moest men zich daar nu concreet bij voorstellen? In ieder geval niet de bestaande kerk, of een duizendjarig wereldrijk met Christus als koning aan het hoofd, zoals de chiliasten beweerden. Het zou een hogere heilsorde zijn, het resultaat vermoedelijk van het nauwere contact tussen hemel en aarde dat ooit zou ontstaan. Vóór het zover was, zou eerst de terugkeer plaatsvinden van de Joden naar Palestina en het Rijk van de Antichrist worden opgericht. Dat had zich nog niet in volle omvang gemanifesteerd, maar kondigde zich reeds aan in het streven van radicale liberalen om alle vormen van godsdienst uit te bannen. Hij eindigde met de oproep bedacht te zijn op de tekenen der tijden, want daarin was de voorafschaduw van grote gebeurtenissen reeds te bespeuren. Bij het orthodoxe Réveil vond Chantepie de la Saussaye voor deze zienswijze echter nauwelijks gehoor, omdat hij vanwege zijn rekkelijke opvatting van bijbel en belijdenis als een overloper naar het vrijzinnige kamp werd gezien. Gefrustreerd over zijn groeiende isolement schreef hij Groen van Prinsterer in januari 1869: “Juist, omdat ik geloof dat de laatste dingen nabij zijn, kan ik noch aan Kerk-, noch aan staats-herstel gelooven en noem de ongeloofige wetenschap het *begin* van de profetie van den valschen profeet der Openbaring, maar zie ook tevens dat de

¹²⁴ D. Chantepie de la Saussaye, *De roepstemmen van het jaar 1866: zestal leerredenen* (Zeist 1867) 163-182 (citaten: 174, 181-182).

¹²⁵ NRC, 24 januari 1867; AH, 8 maart 1867; DZHG, 1 december 1867; D. Chantepie de la Saussaye, ‘De Toekomst. Vier eschatologische voorlezingen’, in: Idem, *Verzameld werk III (1865-1874): een keuze uit het werk van Daniël Chantepie de la Saussaye*, ed. F.G.M. Broeyer (Zoetermeer 2003) 197-200, 267-269 (citaten: 198).

confessioneele predikanten, in hunne leergerechtigheid en zelfgenoegzaamheid, van dien hoogsten strijd – Christus en Satan – ter nauwer nood eenige voorstelling hebben”.¹²⁶

Ook bij de al genoemde Johannes Hermanus Gunning jr. (1829-1905) trad het alarmisme in de jaren zestig op de voorgrond. Net als Chantepie de la Saussaye hield hij in de jaren vijftig het oog gericht op de ‘Kerk der Toekomst’ – een spirituele verwachting die in zijn geval werd gecombineerd met het geloof in de zichtbare wederkomst van Christus. Volgens Gunning zou het Godsrijk langs wegen van geleidelijkheid ontstaan, op een korte maar ernstige crisis na, waaraan de wederkomst van Christus een einde zou maken. Een doorsnee chiliast was hij dus niet, en in bidstonden van de Vrienden Israëls wilde hij aanvankelijk dan ook niet voorgaan, omdat het daar levende dogmatisme niet strookte met zijn meer vrijzinnige opvattingen. De confrontatie met de door hem verafschuwde moderne theologie dreef hem echter in het behoudende kamp. Eenmaal beroepen in Den Haag (1861) zou hij nauw gaan samenwerken met de Réveilkring aldaar, en bijbellezingen en bidstonden organiseren. In 1865 voelde hij zich aangetrokken tot de Katholieke Apostolische Kerk, omdat hun kerkopvatting leek te corresponderen met zijn universele Kerk der Toekomst, al maakte hij de overstap uiteindelijk niet. Wel bereikte zijn alarmisme gedurende het jaar 1866 grote hoogten. In het artikel ‘De offerande der conversatie’ ging hij in op de vraag van een vooraanstaande Haagse dame of ze zich als christin niet beter uit de salons kon terugtrekken. Nee, had Gunning geantwoord, blijf het Woord uitdragen waar het kan: “Weldra komt de tijd dat wij den Heer zullen zien en in eeuwige heerlijkheid met Hem en al zijne heiligen zullen verkeren”. Begin 1867 verzuchtte hij in zijn brochure *De diepe onzedelijkheid onzer kerkelijke toestanden*: “Zijn toekomst is niet verre, maar Hij kent Zijn tijd en niet wij.”¹²⁷

In deze jaren werkte Gunning ook aan een werk van langer adem – de vierdelige *Blikken in de Openbaring* (1866-1869). Hij verdedigde daarin het openbaringskarakter van de bijbel, al betekende dat niet dat de bijbel onfeilbaar was en kritisch onderzoek uit den boze. Gebeten was hij echter op de moderne theologie, die de weg plaveide voor het ongeloof, en daarmee voor de Antichrist en de Valse Profeet. Gunning hield vast aan het bijbelse geschiedbeeld en constateerde op grond daarvan in de nadagen van het Vierde Rijk te leven, een crisisperiode die zou uitmonden in de verschijning van de Antichrist. Verlichting door de Heilige Geest en gedegen onderzoek zouden het inzicht in de Openbaring van Johannes vergroten:

“Alzoo, ook ons die in de vervulling leven, moet het woord der profetie dierbaar zijn. Wij doen wel zoo wij in deze duisternis der wereld letten op de fakkel van het vaste profetische woord, totdat de dag, de groote Dag van Christus’ toekomst aanbreekt, en de vooruitgaande weërschijn van dat volle zalige Licht, de Morgenster der verwachting, opgaat in onze harten. Immers ook wij leven in verwachting van groote dingen die komen zullen, en de Oud-Testamentische openbaring is ons een fakkel om ons in het heden en de toekomst thuis te vinden”.¹²⁸

¹²⁶ Chantepie de la Saussaye, ‘De Toekomst’, 274-298; D. Chantepie de la Saussaye aan G. Groen van Prinsterer, 8 januari 1869: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap V. Briefwisseling IV (1866-1876)* (Den Haag 1967) 305-306.

¹²⁷ Rasker, *Nederlandse Hervormde Kerk*, 139-149; A. de Lange, ‘De eschatologische heroriëntatie van de theologie door J.H. Gunning jr.’, in: Voolstra en Vree, *Protestants Nederland*, 142-149; J.H. Gunning jr. aan I. da Costa, 6 oktober 1857: Gunning JHzn, *J.H. Gunning III*, 801-804; A. Capadose aan A.M.C. van Asch van Wijck, 13 juni 1866 (bidstonden door Gunning): UBA, RA, Verz. Van Asch van Wijck (T); *DZHG*, 9 september 1863 (16 bijbellezingen door Gunning); J.H. Gunning jr., ‘De offerande der conversatie’ (1866): Gunning JHzn, *Gunning II*, 252-254 (citaat: 254); Idem, ‘De diepe onzedelijkheid onzer kerkelijke toestanden’ (1867): *Ibidem*, 165-169 (citaat: 168).

¹²⁸ J.H. Gunning, *Blikken in de Openbaring I* (Amsterdam 1866) 1-4, 12-13, 73-85, 102-109, 154.

9.2.4 Ondergangspaniek in Zeeland en Enkhuizen

Het alarmisme stak in de jaren zestig niet alleen de kop op bij Afgescheidenen en in kringen van het Réveil – in het onheilszwangere klimaat trokken naast buitenlandse chiliastische bewegingen ook evangelisten en profeten van eigen bodem de aandacht. De gevolgen lieten niet lang op zich wachten: ondergangspaniek, alarmistische *revivals*, zelfs een heuse profetische beweging diende zich aan. Kranten deden daarvan ijverig verslag. Zo plaatste het *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* op 13 februari 1863 het volgende bericht:

“Middelburg, 11 Feb. Wij hebben hier thans een voorbeeld van godsdienstige dweeperij, en wel bij een vijftienjarig meisje, dochter van eenen wagenmaker op het Vlissingsche Wagenplein alhier. Dit meisje zeide een visioen gehad te hebben van het nieuwe Jeruzalem een uitte het verlangen dat ieder tot haar zou worden toegelaten, om door haar bekeerd te worden. De toevloed van nieuwsgierigen, waartegen zij met eene onbegrijpelijke vlugheid predikte, was verbazend. Zij ging hen voor met het zingen van psalmen en gebeden, sprak hen van God, den Hemel en de Engelen en vermaande allen tot boetvaardigheid. Het kind is thans welligt door inspanning ziek en dus een weinig tot rust gekomen, doch het feit verwekt hier algemeene verbazing.”

Wat was hier aan de hand? Sinds 1859 was in Middelburg de Witteveen-evangelist Arend Mooij (1832-1915) gestationeerd. Deze voormalige hulponderwijzer uit Ermelo had zich tijdens de door Witteveen veroorzaakte opwekking bij diens beweging aangesloten, en was – inmiddels overtuigd chiliast – een der eersten die zich in het Zendingshuis had laten omscholen tot evangelist. In Middelburg trad hij in dienst van de plaatselijke vereniging voor binnen- en buitenlandse zending (gelieerd aan de Vrienden der Waarheid), richtte diverse jeugdverenigingen op, en wist al snel zo’n enthousiasme te genereren dat gesproken kon worden van een opwekking, met name door een bekeringsgolf onder jongeren. Aldus kon in maart 1863 worden overgegaan tot de stichting van een Vrije Evangelische Gemeente en een eigen Zendingskerk, met Arend Mooij als voorganger – Witteveen kwam persoonlijk naar Middelburg om hem te ordenen. Bij dit alles speelde de alarmistische tijdsbeleving een belangrijke rol: in de Middelburgse Zendingskerk werden bidstonden georganiseerd voor de uitstorting van de Heilige Geest; collega-evangelisten uit Ermelo en evangelisten van de Vrienden Israëls waren er kind aan huis. Tegen deze achtergrond krijgt het bericht over de “godsdienstige dweeperij” van het vijftienjarige meisje meer reliëf. Hoewel haar naam niet achterhaald kon worden, maakte zij hoogstwaarschijnlijk deel uit van de bekeringsgolf die Mooij onder de Middelburgse jeugd had veroorzaakt, en zijn haar visioenen indicatief voor het alarmisme dat daarmee gepaard ging.¹²⁹

Op Walcheren werkte Mooij nauw samen met de eveneens op zichzelf staande Vrije Gemeente te Goes, opgericht door dominee Huibert Jacobus Budding (1810-1870), die in de jaren vijftig was teruggekeerd van een kortstondig verblijf in Noord-Amerika. In november 1862 had Mooij in Goes de jongelingsvereniging Het Zuurdeeg opgericht, en kreeg in het verlengde daarvan steeds meer invloed op de jeugd. Dat laatste werd Budding gaandeweg een doorn in het oog, vooral omdat hij Mooij’s chiliasme niet deelde. Zijn gemeente in Goes dacht daar echter anders over, zo valt te lezen in de gedenkschriften van Janna Visser, echtgenote

¹²⁹ Dekker, *Gereformeerd en evangelisch*, 225-228, 323-334; D. de Rijcke, ‘De anti-togabeweging te Middelburg voor ruim een halve eeuw: een bladzijde uit Middelburgs kerkelijk verleden’, *Archief: vroegere en latere mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland* (1913) 159-170; bidstond voor Israël in Zendingskerk Middelburg door evangelist J. Schlitt: MC, 1 november 1862.

van Johannes de Jonge, een vooraanstaand ouderling bij Budding. Begin 1863 sloeg de opwekkingsgolf van Middelburg over naar Goes. Onder de prediking van Mooij kwamen twee jongemannen tot bekering die later bekende evangelisten en chiliasten zouden worden: Pieter van Paassen (1840-1916) en Janna's eigen zoon Nicolaas de Jonge (1845-1898). Budding, die het militante alarmisme van Mooij met afschuw bezag, publiceerde als waarschuwing hiertegen in april 1866 *Beschouwingen over het duizendjarig Rijk*, een uit het Engels vertaalde weerlegging van het chiliasme. In het voorwoord wees Budding op de kwalijke invloed van de geschriften van Cumming, Da Costa, Capadose en Carl Schwartz, die tot zijn spijt in godvruchtige kringen een enthousiast onthaal hadden gevonden. Mede daardoor was Walcheren enkele jaren terug – rond 1863-1864 dus – in de ban geraakt van een evangelist die de nabijheid van het Duizendjarige Rijk verkondigde. Hoewel Budding Arend Mooij als instigator van de *revival* niet met name noemde, is men er over het algemeen van uitgegaan dat hij op hem het oog gehad moet hebben.¹³⁰

Zelf heeft Arend Mooij dat in een later geschrift ontkend. Niet hij, maar een van zijn collega-evangelisten zou een en ander veroorzaakt hebben. Dit is wat hij erover zegt:

“Een mijner oude vrienden predikte vroeger, op een plaatsje in Zeeland, op zoodanige wijze over de komst van den Heer Jezus, dat de menschen in die mate van spanning en opwindung geraakten dat zij de deur uitliepen om naar de lucht te zien, of de Heer Jezus er ook aankwam. Ik denk dat de engelen uit medelijden op de kinderen hebben gepast, anders hadden deze in dien tijd wel kunnen omkomen”.

Ook Mooij noemde de naam van de bewuste evangelist niet, maar onder meer uit de gedenkschriften van Janna Visser is bekend dat een drietal evangelisten, afkomstig uit de Zendingsgemeente te Ermelo, in deze jaren het platteland van Walcheren doorkruisten: C.W. Jacobs, P.J. Israel en J.H. van Paddenburg – alle drie leden van de alarmistische Elfuur Gebedsvereniging van Witteveen. Met name van evangelist Van Paddenburg wist zij te melden dat hij preekte “over de toekomst” en daarom door Budding was weggestuurd.¹³¹

Dat wordt bevestigd uit andere bron. Toen Jan Hendrik van Paddenburg (1825-1898) in 1864 door de Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging als evangelist te Meerkerk werd gestationeerd, werd hem op het hart gedrukt het Duizendjarige Rijk in zijn prediking niet te benadrukken. Of hij daaraan gevolg heeft gegeven is niet bekend, wel werd Van Paddenburg het jaar daarop door de vereniging ontslagen, omdat hij ertoe was overgegaan de sacramenten te bedienen, wat de Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging haar evangelisten nadrukkelijk had verboden. Van Paddenburg bleef als zelfstandig evangelist nog enkele jaren in Meerkerk werkzaam en ging in die hoedanigheid ook nog wel eens voor in de Zendingskerk te Middelburg. Daar bleef het alarmisme nog lang nasmeulen, getuige de toespraak van Zuster Milborn, voorzitter van de plaatselijke zustersvereniging voor binnen- en buitenlandse zending, op het jaarfeest in september 1865. Verwijzend naar wat er in het afgelopen jaar allemaal was geschied (beroeringen onder de volken, afval, plagen, de snelheid waarmee Gods woord over de wereld werd verspreid) sprak

¹³⁰ Dekker, *Gereformeerd en evangelisch*, 330-338, 375, 479, 485; *Beschouwingen over het duizendjarig Rijk*, VII-X, 1-21.

¹³¹ A. Mooij, *Uit het Woord; pennevruchten van wijlen ds. Arend Mooij, laatst evangeliédienaar te Ermelo*, met een woord vooraf door M. Mooij (Harderwijk 1916) 36; J. Karelse, *Zijn takken over de muur. Uitgegeven ter gelegenheid van het vijf en zeventig jarig bestaan van de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland, 1881-1956* (Utrecht 1956) 94-95; Dekker, *Gereformeerd en evangelisch*, 347; bidstond voor Israël te Middelburg o.l.v. evangelist J.H. Paddenburg: *MC*, 5 september 1863; J. Visser, *Bladzijden uit het leven van Mejuffrouw J. Visser, als kind en jonge dochter, en als huisvrouw en weduwe van wijlen Johannes de Jonge, getrouw volgeling en ouderling van Ds. H.J. Budding* (Goes 1884) 62-72 (citaat: 63).

zij de verwachting uit dat 1866 wel eens het jaar van de Opname zou kunnen zijn: “Ziet, geliefden! de toekomst des Heeren Jezus genaakt, de Rechter staat voor de deur. God weet of het ons vergund zal zijn nog eenmaal op deze wijze hier te vergaderen”.¹³²

Blijvende resultaten heeft deze *revival* niet gehad. Dat de Wederkomst uitbleef, zal Mooij's geloofwaardigheid geen goed gedaan hebben – in 1870 was zijn gehoor zo geslonken dat hij werd overgeplaatst naar Almelo. Daarna is Arend Mooij nog op verschillende zendingsstations werkzaam geweest, tot hij uiteindelijk voorganger werd in de Zendingkerk van Ermelo, waar hij in 1915 – nog steeds vurig chiliast – de ogen sloot.¹³³

Een grotere impact had de alarmistische *revival* die in 1869 te Enkhuizen ontstond rond de evangelist Gerrit Frederik Lankamp (1836-1918). Anders dan Mooij was deze Amsterdamse timmermanszoon niet opgeleid door Witteveen, maar aan het Schots Seminarie van Da Costa en Schwartz. In 1865 was hij, inmiddels 29 jaar oud, als evangelist werkzaam bij de Enkhuizense afdeling van de vereniging Ter Verbreiding der Waarheid, waar hij bijbellezingen en bidstonden organiseerde, en een jongelingsvereniging had opgericht. Daarnaast ging hij voor in evangelisatielokalen in Hoorn en Purmerend. Begin 1866 deden de eerste geruchten de ronde over vermeende onrechtzinnigheid: Lankamp zou zich onvoldoende aan de geloofsbelijdenis houden en eigenmachtig kinderen hebben gedoopt. In 1868 maakte hij zich met zijn kring los van Ter Verbreiding der Waarheid, overwoog nog even zich aan te sluiten bij de Vrije Gemeente van Budding, maar werd toen door zijn vader Jacob Lankamp, lid van de Apostolische Zending te Amsterdam, op F.W. Schwartz geattendeerd. Hij nodigde hem uit naar Enkhuizen te komen, waar Schwartz zo aanstekelijk de naderende Wederkomst verkondigde, dat zo'n honder zestig leden van de kring zich lieten verzegelen. Een Enkhuizense afdeling van de Apostolische Zending werd opgericht, en kwam onder de bezielende leiding van Lankamp, met als naaste medewerkers de timmerlieden Jakob Kofman en Tjipke Korf, en de barbier Evert Smit.¹³⁴

Gedurende de zomer nam het alarmisme bij deze groep hand over hand toe, compleet met de daarbij behorende taferelen van geestverrukking en spreken in tongen. Volgens de kranten hield men zich tijdens de bijeenkomsten bezig met gebedsgenezing en duivelsuitbanning, en kregen de leden alle ruimte om te profeteren. Bovenal predikten zij de nabijheid van het Duizendjarige Rijk. Hier deed zich vermoedelijk de invloed van de Amsterdamse gemeente gelden, waar juist in deze periode de profetie van Zuster Anna Kreulen de ronde deed, dat nog voor het einde van de zomer tweederde van de Amsterdamse bevolking zou omkomen door de pest. Ook in Enkhuizen (en bij de inmiddels ontstane apostolische kring te Hoorn) deden dergelijke profetieën de ronde – een van hun zienaressen zou hebben voorspeld dat de Wederkomst binnen veertien dagen zou plaatsvinden, en dat daarbij alleen de leden van de apostolische gemeente gespaard zouden blijven. Daarop was een aantal van hen door het publiek gemolesteerd. Dat was het moment dat de Enkhuizense

¹³²Notulen hoofdbestuur NEPV, 23 maart 1864: UBA, RA, Archief NEPV, inv.nr. 23/5; Mink, *Tweede plan*, 249-250; bidstond voor Israël te Middelburg o.l.v. J.H. Paddenburg (evangelist te Meerkerk): *MC*, 11 mei 1867; ‘Berichten uit Gods Koninkrijk’: *De Morgenster*, 20 oktober 1865 (citaat).

¹³³Dekker, *Gereformeerd en evangelisch*, 429-430; M. Mooij, ‘Voorwoord’, in: Mooij, *Uit het Woord*, VIII-XI.

¹³⁴Korff en Van Os, *Gods grote daden aan Israël*, 267; ‘Vereniging ter verbreiding der waarheid te Enkhuizen’ (voorjaar 1865), VCS 19 (1865) 412-414; ‘Correspondentie’ (klacht over Lankamp): *De Morgenster*, 9 februari 1866; A. Pelsma, ‘De oude christelijke school te Enkhuizen’, *Kerkelijk Weekblad (KW)*, 12 juni 1868; Dekker, *Gereformeerd en evangelisch*, 348, 380; huwelijksakte van Gerrit Frederik Lankamp (29) evangeliedienaar, zoon van Jacob Lankamp (timmerman te Amsterdam) en Catharina Christina Huijzer, en Neeltje Visser: NHA, RBS Edam, 8 december 1865; ‘Apostolische Zending’ (o.a. J. Lankamp maakt zich als lidmaat bekend): *AH*, 27 augustus 1869 (blijkens het bevolkingsregister van Amsterdam was Jacob Lankamp de enige J. Lankamp die in aanmerking komt; Waerts, ‘Schwartz: een Duitse prediker’, 60-61; Korff, *Beknopte geschiedenis*, 45.

Zendinggemeente, in nauwe samenwerking met de hoofdgemeente te Amsterdam, besloot het naderende einde wereldkundig te maken. In het *Algemeen Handelsblad* van 21 augustus 1869 verscheen de volgende advertentie:

“HOORT! HOORT!! HOORT!!!

Dat onze Heer JESUS CHRISTUS, God geopenbaard in het vleesch, persoonlijk wederkomt, is in Gods Woord klaar en duidelijk aangewezen (Handel. I); evenzeer dat Hij alsdan de oorspronkelijke inrigting en zijne gaven in de gemeente wil terugvinden (Efez. IV vs 11). Hiervan getuigen al de Brieven der Apostelen en de Openbaring – Dat deze wederkomst **THANS ZEER NABIJ** is, heeft de Heer, sprekende door den Heiligen Geest, in onze vergadering aangezegd, met bevel dit openlijk te verkondigen.

Waakt op, dan! de nacht is voorbij, de morgen der opstanding breekt weldra aan, de zevende bazuin schalt. Redt u nog eer het te laat is; doet afstand van alle ongerechtigheid; gelooft de heilige schriften, neemt aan den doop des Heiligen Geestes, dien gij, op grond van Hand. VIII en XIX, noch door waterdoop, noch door geloof ontvangen hebt. Volgens den eisch des Heeren hebt gij dien tot verzegeling noodig, om tot zijne Bruid te behooren (Openb. VII en XIV). Komt dan daartoe tot een der bestaande Apostelen, opdat JESUS, door *hunne* handoplegging in U de gaven des Heiligen Geestes uitstorte, zooals die volgens 1 Corinth. XII en XIV in de Corinthische Gemeente aanwezig waren en gij die ook in ons midden vindt.

Wanneer gij acht geeft op deze aankondiging des Heeren; aanneemt wat u als gedoopte en geloovige Christenen nog ontbreekt, en wandelt in de vreeze Gods, dan zult gij uit de groote verdrukking (Daniel XII: 1. 2. Matth XXIV: 14 enz.) die aanstaande is gered worden en JESUS tegemoet snellen in de lucht (1 Thess. IV: 15-17).

DE APOSTOLISCHE GEMEENTEN VAN AMSTERDAM EN ENKHUIZEN.

NB. Wij noodigen ieder uit deze aankondiging des Heeren zooveel mogelijk bekend te maken.”

Het bericht werd inderdaad door diverse kranten overgenomen, maar dan vooral “als proeve van geestverbijstering, waartoe dweepzucht leiden kan” (zoals *De Locomotief* het verwoordde). Daarna stokte de berichtgeving. Kennelijk is men, toen het Godsrijk zich niet materialiseerde, overgegaan tot de orde van de dag – Lankamp slaagde er in ieder geval in de gemeente te consolideren, en ook de hoofdgemeente te Amsterdam kwam in rustiger vaarwater terecht.¹³⁵

Dat in de kranten na augustus 1869 geen berichten meer verschenen over de ondergangspaniek te Enkhuizen, betekende niet dat de belangstelling voor dergelijke verschijnselen was weggeëbd. Integendeel, de aandacht verschoof naar een nieuwe ster aan het firmament, een profeet van eigen bodem dit keer, die volgelingen had weten te rekruteren uit alle lagen van de bevolking, tot in de hoogste kringen aan toe. En opnieuw was een evangelist van het Schots Seminarie de katalysator.

¹³⁵ ‘Enkhuizen 9 augustus 1869’: *NRC*, 13 augustus 1869 (zie ook: *PDAC* 14 augustus 1869, *Bred.C* 15 augustus 1869, *Bataviaasch handelsblad* 29 september 1869); ‘Hoom 25 augustus 1869’: *De Noord-Brabanter*, 27 augustus 1869 (zie ook *Tilburgsche Courant*, 28 augustus 1869); ‘Hoort! Hoort!! Hoort!!!’: *PDAC*, 24 augustus 1869; *UPSD*, 25 augustus 1869; *De Locomotief*: *Samarangsch handels- en advertentieblad (De Locomotief)*, 11 oktober 1869 (citaat); ‘Causerie van Multatuli (XI)’: *Ibidem*, 19 oktober 1869.

9.3 De Wederdopers van Breda en Wellington

Verkondigden in de jaren dertig liefst vier profeten hun heilsboodschap (Masereeuw, Van Ammers, De Blaauw en Siegers van de Würde) – in de jaren zestig was het aanzienlijker rustiger aan dat front. Wel werd in 1865 door *De Bazuin* gewaarschuwd tegen een zekere Renske Arjens Mulder, een vierenveertigjarige profetes die in de noordelijke provincies actief was. Deze dochter van een ongehuwde landarbeidster uit het Groningse Niebert had zich met haar echtgenoot, de kleermaker Elias Brik, bij de Christelijk-Afgescheiden gemeente te Haulerwijk aangesloten, waar ze in 1859 werd ‘afgesneden’, omdat ze de voorganger had uitgemaakt voor de Rode Draak uit de Apocalyps. Mogelijk was zij hierin beïnvloed door Marten Jans van Houten, een plaatselijke mysticus met aan de Nieuwlichters verwante ideeën. Begin jaren zestig had zij haar gezin verlaten en was een zwervend bestaan gaan leiden, zich aan den volke presenterend als de Vrouw bekleed met de Zon, een andere centrale figuur uit de Openbaring van Johannes. Noemenswaardige respons lijkt ze daarbij niet te hebben gekregen, en uiteindelijk is zij weer gewoon naar haar gezin teruggekeerd. In 1894 is zij in Friesland op hoge leeftijd overleden.¹³⁶

9.3.1 Wouter Anthonie Groenewoud

Anders dan Renske Mulder slaagde Wouter Anthonie Groenewoud (1838-1898) er wel in een profetische beweging van de grond te krijgen. In Enkhuizen geboren als zoon van een kleermaker die behoorde tot de vriendenkring van Witteveen, had hij al op jonge leeftijd het voornemen opgevat zendeling te worden. In 1858 solliciteerde hij bij het Nederlandsch Zendeling Genootschap, dat hem afwees op grond van zijn gebrekkige scholing, en meldde zich vervolgens bij het Schots Seminarie, waar hij in 1859 kon beginnen. Een jaar later, rond zijn afstuderen, hoorde hij in de Schotsche Zendingkerk een preek van William Robertson uit Zuid-Afrika, die evangelisten en zendingen opriep naar de Kaap te komen, waar zich een krachtige Opwekking had voorgedaan. De tweeëntwintigjarige Groenewoud besloot aan die oproep gehoor te geven. Op de valreep trad hij in het huwelijk met de zevenendertigjarige Grietje Brakel uit Rotterdam (een dochter van de bekende vrijdenker Samuel Martinus Brakel) en vertrok met haar naar Kaapstad.¹³⁷

Daar arriveerde hij in januari 1861. Van zijn wederwaardigheden deed hij verslag aan zendingsvrienden in Nederland, onder wie Witteveen, die fragmenten uit die brieven opnam in zijn *Ermelosch Zendingblad*. Daaruit blijkt dat Groenewoud, in afwachting van een definitieve bestemming, in het voorjaar van 1861 voorging bij de zwarte bevolking van Stellenbosch en daarnaast bidstonden organiseerde. Blijkens het slot van zijn brief verkeerde hij in een alarmistische stemming: “Nog een kleinen tijd en wij zullen Hem zien gelijk Hij is, Hem die is en die was en die komen zal”. In mei 1861 klonk het extatisch: “O, indien ik u zal schrijven van hetgeen wat ik gehoord en gezien heb, gij zult verbaasd uitroepen: het is in het laatste der dagen, de Heer vervult Zijne beloften, stort van Zijnen Geest uit over alle vleesch”.

¹³⁶ ‘Waarschuwing’: *De Bazuin*, 11 augustus 1865; Wesseling, *Afscheiding Friesland* III, 357-364; *Ibidem* II, 95-104; huwelijksakte Eelis Brik (kleermaker) en Renske Arjens Hendriks (31), arbeidster, dochter van Yde Hendriks (arbeidster), vader onbekend: GA, RBS Marum, 4 augustus 1842; overlijdensakte Rinskje Arjens Mulder (84) geboren te Niebert, wonende te Bakkeveen, weduwe van Elisa Brik: Tresoar, RBS Opsterland, 27 februari 1894.

¹³⁷ C. Armstrong, *God’s errant children* (New York 1993) 78-80; aanmelding zendingen 1858 (W.A. Groenewoud: UA, Archief NZG, inv.nr. 579; Groenewoud vestigt zich in 1859 als student in Amsterdam: SAA, bevolkingsregister 1851-ca.1860, Wijk BB 53 (Spiegelstraat); Isaäc Esser, ‘Eenige bijzonderheden’ (hs.), p. 225: UBvU, HDC, Familie Esser, inv.nr. 53; oproep ds. Robertson: *De Heraut*, 14 september 1860; huwelijksakte W.A. Groenewoud en G. Brakel: SAR, RBS Rotterdam, 18 oktober 1860.

Steeds sterker kreeg hij het gevoel dat het de Heilige Geest was die door hem sprak en dat God speciale bedoelingen met hem had. In augustus 1861 (een maand na de geboorte van zijn oudste dochter), schreef hij:

“Ik ben zeer blijde dat ik in Afrika ben, ik geloof de Heere verwaardigt mij hier veel zielen voor Hem te mogen winnen, hoewel ik niet eene bepaalde werkkring op het oogenblik heb, zoo weet ik toch, de Heer gebruikt mij in dezen tijd van herleving als een middel in Zijne hand om zielen te winnen voor Zijn koninkrijk”.

Zijn bidstonden voor blanken en zwarten werden steeds massaler bezocht – met name in Franschhoek was de respons groot. In deze periode kreeg hij ook zijn eerste visioenen.¹³⁸

In oktober 1861 ontving hij zijn officiële aanstelling als zendeling en werd hij uitgezonden naar de ‘Hottentotten’ te Elandskloof. Daar stichtte hij een landbouwgemeenschap, waar bekeerde zwarten in hun levensonderhoud konden voorzien, maar zijn uitbreidingplannen bij de blanke bevolking op weerstand stuitten. Ook van kerkelijke zijde kreeg Groenewoud weinig steun. Wel vond hij een geestverwant in zijn collega-zendeling Jan Willem van der Rijst (1828-1904) te Winburg. In januari 1863 nam Groenewoud een rigoureuus besluit: hij liet zijn gezin in de steek en trok in bij Van der Rijst – beiden dienden vervolgens hun ontslag als zendeling in. Vanuit Winburg brachten zij op 21 januari 1863 Witteveen op de hoogte van hun beweegredenen. De aanhef van de brief, gericht “Aan de geloovigen in Christus Jezus in Europa en elders!”, weerspiegelt een mondiaal roepingsbesef. Omdat God volledige overgave van hen verlangde, hadden zij hun betrekking en lidmaatschap van de kerk vaarwel gezegd, in de overtuiging dat de Heer verder voor hen zou zorgen. Ze zouden zich uitsluitend gaan richten op het redden van zielen, en vroegen daarbij de voorbede van alle kinderen Gods. Aldus gingen Groenewoud en Van der Rijst van start. In het najaar van 1863 waren zij actief in het district Piketberg, waar zij in Wellington verscheidene aanhangers wisten te werven, onder meer Jan Retief, voorlezer in de Nederlandsch-Gereformeerde Kerk aldaar. In 1864 sloot zich bovendien een tweede zendeling bij hen aan, Nicolaas Pos (1824-1902), samen met diens vrouw, een zuster van de bekende Réveilpredikant Gerrit Barger.¹³⁹

Groenewoud en zijn volgelingen noemden zich de Kinderen Gods, en voelden zich als vertegenwoordigers van het Nieuwe Jeruzalem geroepen de 144.000 uitverkorenen te verzamelen, die volgens de profetieën de Wederkomst zouden overleven. Particulier bezit werd afgeschafte en men leefde geheel naar de wil van God, Wiens opdrachten door de Heilige Geest werden doorgegeven. Daarnaast had Groenewoud de gelovigendoop verplicht gesteld, uitgevoerd middels onderdompeling. Maar in 1865 stagneerde de respons en raakten de leiders onderling verdeeld. Nadat Van der Rijst en Pos waren afgehaakt en Groenewouds ontredde echtgenote met hun twee dochters naar Nederland was teruggekeerd, besloot de profeet het over een andere boeg te gooien. Ook aan Europa moest de boodschap verkondigd worden dat het Nieuwe Jeruzalem in Zuid-Afrika zou worden opgericht, zodat nog zoveel mogelijk uitverkorenen verzameld konden worden die anders reddeloos ten onder zouden

¹³⁸ W.A. Groenewoud aan H.W. Witteveen, Stellenbosch 15 maart 1861: *EZ* 2 (1861) 133-134; Idem aan de heer Hooykaas (Rotterdam), Beaufort 17 mei 1861: *Ibidem*, 134-135; Idem aan H.W. Witteveen, Stellenbosch 20 augustus 1861: *Ibidem*, 188-190 (citaat: 189); Armstrong, *Errant children*, 82-84.

¹³⁹ ‘Verslag van de conferentie te Ladysmith 16 oktober 1861 (aanstelling zendelingen): *EZ* 3 (1862) 64-66; F. Lion Cachet aan H.W. Witteveen, Ladysmith 23 april 1862 (over Groenewoud): *Ibidem*, 135; Armstrong, *Errant children*, 84-91; bericht van W.A. Groenewoud en J.W. van der Rijst, Winburg 21 januari 1863: *EZ* 4 (1863) 62-63; W.A. Groenewoud aan H.W. Witteveen, Winburg 20 oktober 1863: *EZ* 5 (1864) 27-28; A. Pos-Barger aan C.A.A.L. de Geer-Asch van Wijck, ca. 1863: UA, Familiearchief De Geer van Jutphaas, inv.nr. 449; ‘Kaaop de Goede Hoop’ (bericht over de zendeling N. Pos, “zwager van ds. Barger te Utrecht”): *DZHG*, 23 mei 1866.

gaan. Het geld voor de reis werd bijeengebracht door de volgelingen te Wellington, met name door Jan Retief, die enkele boerderijen in het nabijgelegen Vierentwintig Riviere bezat, en een daarvan verkocht.¹⁴⁰

9.3.2 *Het Nieuwe Jeruzalem in Zuid-Afrika*

In oktober 1865 vertrok Groenewoud uit Kaapstad en bezocht in Nederland eerst Witteveen. Die wist niet goed wat hij ervan moest denken, maar trok zijn handen ook niet van hem af. Vervolgens begon Groenewoud aan een tournee langs diverse evangelisatielokalen, en leidde in de zomer van 1866, op het hoogtepunt van de cholera-epidemie, bidstonden in de Christelijk Afgescheiden kerk te Utrecht. Daarnaast ging hij in Utrecht voor in een plaatselijk evangelisatielokaal, waar hij in contact kwam met de alarmistische A.M.C. van Asch van Wijck. Die was zo van Groenewoud onder de indruk dat hij een brief van een van diens volgelingen uit Zuid-Afrika, de dertienjarige G.B. du Plessis, in *De Morgenster* opnam. Een curieuze brief, waarin de jongen verwees naar zendingsreizen die hij door de Kaapprovincie had gemaakt om het evangelie van Groenewoud te verbreiden, en het Huis Gods beschreef dat inmiddels in Vierentwintig Riviere was ingericht.¹⁴¹

In augustus 1866 deed Groenewoud Breda aan, waar hij vooring in het lokaal van de plaatselijke evangelisatievereniging Gods Koninkrijk Kome. Leidende figuur daar was C.F. (Ferdinand) Schoch (1837-1917), een jonge luitenant die op Groenewoud was geattendeerd door de Witteveen-evangelist P.J. Israel te Sint-Oedenrode. Schoch nodigde Groenewoud uit om bij hem te logeren, en zo leerde hij het gezin goed kennen. Hij sprak er over zijn openbaringen, onthulde onder invloed te staan van de Heilige Geest, waarop de geïntrigeerde Schoch informeerde hoe ook hij die genadestaat kon bereiken. Daarvoor moest hij eerst “begraven worden in Christus”, vertelde Groenewoud, wat inhield dat hij zich door de evangelist moest laten herdopen en ‘verzegelen’ door de Heilige Geest, waarna niets hem meer zou kunnen deren. In eerste instantie voelde Schoch daar weinig voor, maar gaandeweg raakte hij van de noodzaak van die stap overtuigd. Ook zijn vrouw Henriëtte Ravallet, haar vriendin Marie van Aylva Rengers, en Louise Rietmann (de Zwitserse kinderjuf van de Schochs) raakten diep van Groenewoud onder de indruk. Marie aarzelde nog, maar Schoch, zijn vrouw en de kinderjuf verlieten op 1 oktober 1866 ’s nachts de woning en lieten zich in de rivier de Mark door Groenewoud onderdompelen en herdopen.¹⁴²

Een paar dagen later reisde het gezelschap naar huize Boschdal in het nabijgelegen Princenhage, het landgoed van de familie Van Aylva Rengers, waar ook Marie zich liet herdopen. Enkele leden van de evangelisatievereniging Gods Koninkrijk Kome, allen officieren uit het regiment van Ferdinand, volgden kort daarop. De moeder van Marie, barones A.A.E (Anna) van Aylva Rengers-van Bylandt (1810-1887), keerde spoorslags terug van een uitstapje, maar was te laat om een en ander te voorkomen. Zij had kort daarvoor haar man en enige zoon verloren, en was met zes dochters op Boschdal achtergebleven. Wellicht daardoor extra kwetsbaar pakte de ontmoeting met Groenewoud anders uit dan zij had

¹⁴⁰ J.P. Pretorius, ‘Wederdoopers’ of ‘Doopgezinden’? ’n Kaaps-Hollandse perspektief op die Baptiste, 1820-1877 (Bloemfontein 2006) 107; Ds. H. Broekhuizen aan N. Beets, Ommen 23 februari 1868 (over Groenewoud): UBL, Collectie Beets, C7 (2); Armstrong, *Errant children*, 89-91.

¹⁴¹ Armstrong, *Errant children*, 91-93; lezing door W.A. Groenewoud in het lokaal van de Vrienden der Waarheid: *Dordr.C.*, 20 en 27 januari 1866; dagboek H.W. Witteveen, 15 mei, 11 en 20 augustus, 22 oktober 1866: UBA, RA, Verz. Witteveen (N); ‘Berichten uit Gods Koninkrijk (Zuid Afrika)’: *De Morgenster*, 13 augustus 1866.

¹⁴² ‘Gods Koninkrijk Kome’: *De Morgenster*, 20 juli 1866; Armstrong, *Errant children*, 65-70; ‘Beknopte levensgeschiedenis van Carl Ferdinand Schoch’ (hs. 1881): Familiearchief (FA) Schoch, map 10 (met dank aan ds. S.L. Schoch die zo vriendelijk was inzage te verlenen in het familiearchief); Ferdinand Schoch aan broer Gustav, Breda 5 september 1866: Familiearchief Schoch, map 55 (envelop 4).

verwacht – ook zij raakte geheel in zijn ban. Binnen enkele dagen lieten zij en de overige vijf dochters (Anna, Sara, Henriëtte, Adolphine en Ulbine) zich door Groenewoud herdopen. Van dat alles werd nauwkeurig verslag gedaan in het ‘dagverhaal’ van de geloofsgemeente.¹⁴³

Inmiddels had Ferdinand Schoch zijn familie van de nieuwe ontwikkelingen op de hoogte gebracht. Afkomstig uit een strenggelovig Zwitsers geslacht, dat van oudsher nauwe banden had met het Nederlandse leger, hadden ook Ferdinand en zijn broer Gustav voor een militaire loopbaan in Nederland gekozen. Zijn broers Arnold, August en Ernest waren na de dood van hun vader – kolonel Johann Ferdinand Schoch – met hun moeder naar Schaffhausen teruggekeerd, en hadden carrière gemaakt als bankier of koopman. Toen Célestine Schoch-Oboussier (1802-1880) van haar zoons bekering hoorde, reisde ze voor tekst en uitleg naar Breda, maar ook zij was binnen een week bekeerd, herdoopt en verzegeld door de Heilige Geest. Zoon Gustav wankelde en zou haar voorbeeld gevolgd zijn, als zijn schoonvader (generaal-majoor A.W.A. Gevers Deynoot) en diens echtgenote daar niet een stokje voor hadden gestoken. Zijn broer August Schoch (1834-1910), gealarmeerd door de plotselinge bekering van zijn moeder, arriveerde in november 1866 vanuit Zwitserland in Breda, maar slaagde er niet in haar op andere gedachten te brengen.¹⁴⁴

Rond deze tijd verschenen over deze “wederdoopers” de eerste berichten in de pers, waarbij de nachtelijke dooptaferelen in de Mark en de vijver op Boschdal breed werden uitgemeten. Er leek een raakvlak te zijn met de mormonen, maar wat de groep precies bewoog was niemand duidelijk. Ferdinand werd door zijn superieuren op het matje geroepen en gesommeerd ontslag te nemen (in afwachting daarvan kreeg hij met onmiddellijke ingang verlof); ook de evangelisatievereniging had zich inmiddels van hem gedistantieerd. Zonder eigen inkomsten was Schoch vanaf dat moment volledig aangewezen op het (aanzienlijke) fortuin van zijn echtgenote. In januari 1867 vertrok hij met Groenewoud op een zendingsreis door Nederland, om onder geestverwanten bekeerlingen te werven. Vanuit Breda werd door het lid Willem Burgers, een voormalige onderwijzer, het blaadje *De Morgenstond* verspreid, om ook op die manier de ideeën van Groenewoud een groter bereik te geven.¹⁴⁵

De brieven van Célestine Schoch aan haar zoon Gustav geven een globale indruk van het dagelijks leven in de Breda gemeenschap. Via Groenewoud stond men in direct contact met de Heilige Geest en kreeg men berichten door over naderend onheil als ziekten en oorlog, waardoor het alarmisme bij de groepsleden flink werd opgestookt. In april 1867 kreeg Célestine vanuit Schaffhausen bezoek van haar zoon Ernest Schoch (1838-1880), die in tegenstelling tot August wel gevoelig bleek voor de boodschap van Groenewoud – binnen een week had ook hij zich bij de gemeenschap aangesloten. Een maand later, in mei 1867, gaf Groenewoud het startschot tot een internationale zendingsmissie. Zelf zou de profeet met Willem Burgers afreizen naar zijn volgelingen in Zuid-Afrika, terwijl Célestine, Ernest en Ferdinand de boodschap zouden verkondigen in Zwitserland. In juni 1867 arriveerden ze bij August en zijn vrouw Ida Schiess in Herisau, en maakten daar kennis met Georg Eberhard (1833-1897), Schochs mededirecteur in de textielfabriek. De ontvangst was aanvankelijk koeltjes, maar de sfeer sloeg om toen plotseling Groenewoud verscheen, die uit geldgebrek zijn reis naar Kaapstad had opgeschort en de familie Schoch achterna was gereisd. In het huis van August hield hij zo’n vlammende preek dat niet alleen August en zijn echtgenote, maar

¹⁴³ Armstrong, *Errant children*, 71-77; ‘levensgeschiedenis’ Ferdinand Schoch: FA Schoch, map 10.

¹⁴⁴ Armstrong, *Errant children*, 1-37, 47-49, 103-113; brieven van A.W.A. Gevers Deynoot en echtgenote aan schoonzoon Gustav Schoch, november 1866: FA Schoch, map 59 (envelop 11).

¹⁴⁵ ‘Breda 10 november 1866’: *DZHG*, 13 november 1866; ‘Gemengde berichten’: *Ibidem*, 18 november 1866; Armstrong, *Errant children*, 104, 109, 173; Célestine Schoch aan zoon Gustav, Breda 7 januari 1867: FA Schoch, map 58 (envelop 9); Ferdinand Schoch aan broer Gustav, Enkhuizen 21 januari 1867; I. E[sser], ‘De Morgenstond’: *De Heraut*, 23 april 1867.

ook het echtpaar Eberhard zich bij hem aansloten, en in hun kielzog een aantal bevriende echtparen. Vervolgens vertrokken Groenewoud en Ferdinand naar Italië, waar ze in Napels Ferdinands broer Arnold Schoch (1831-1886) bezochten, een bankier die evenmin bestand bleek tegen Groenewouds charisma. Na terugkeer in Zwitserland werd besloten dat Ferdinand en Ernest in Herisau zouden achterblijven om August bij te staan bij de opbouw van de jonge geloofsgemeenschap aldaar, en dat Groenewoud en Célestine zouden terugkeren naar Breda.¹⁴⁶

Enkele dagen nadat hij op Boschdal was aangekomen, kreeg Groenewoud bezoek van zijn vroegere medestander in Zuid-Afrika, de zendeling Nicolaas Pos (inmiddels gestationeerd te Leuven), die nu wel bereid bleek zich te laten herdopen. Kort daarop kwam de financiering rond voor Groenewouds overtocht naar Zuid-Afrika: in juli 1867 vertrok hij naar Southampton, waar hij de boot nam naar Kaapstad. De supervisie over de commune te Breda werd overgedragen aan Ferdinand en Ernest, terwijl August in Herisau alleen aan het roer kwam te staan. In oktober 1867 werden de banden tussen de families nog hechter, door het huwelijk van Ernest Schoch met Sara van Aylva Rengers. Het zorgde voor een verstoring van bestaande familiebanden: van de familie Van Bylandt was slechts één oom aanwezig, van de Schochs was August overgekomen uit Herisau, maar had Gustav verstek laten gaan. Na het huwelijk vertrok het jonge paar met moeder Célestine naar Napels. Ferdinand stond er in Breda toen alleen voor, maar kreeg steun van evangelist Pos, die op Boschdal introk, na in Leuven vanwege zijn betrokkenheid bij Groenewoud te zijn ontslagen.¹⁴⁷

Inmiddels waren de ontwikkelingen in Zuid-Afrika in een stroomversnelling geraakt. Groenewoud had zich daar na een afwezigheid van twee jaar weer bij zijn volgelingen gevoegd, waar hem ten huize van Jan Retief in het najaar van 1867 werd geopenbaard dat Wellington de locatie zou worden van het Nieuwe Jeruzalem. Enkele maanden later was hij weer terug in Europa, waar hij zijn volgelingen opriep zich te prepareren voor vertrek. De wereld zou op korte termijn getroffen worden door de plagen van de eindtijd (oorlog, honger en ziekten) en dus moesten de uitverkorenen zich uit de voeten maken naar Wellington, waar de Stad Gods zou worden opgericht. In Herisau werd de oproep met geestdrift begroet, en ook Sara, Ernest en Célestine in Napels maakten zich op voor vertrek, maar broer Arnold had zich inmiddels van hen gedistantieerd, geschrokken van de geestverrukkingen waarvan hij getuige was geweest. Ferdinand in Breda was evenmin geneigd aan de oproep gehoor te geven – hij was onder invloed geraakt van Nicolaas Pos die zich tegen de nieuwe openbaring had verklaard. In het voorjaar van 1868 kwamen de exodus-gangers in Londen bijeen voor de gezamenlijke reis naar Wellington, bekostigd door Célestine, die daaraan het laatste restje van haar inmiddels sterk geslonken kapitaal spendeerde. Tot de reisgenoten behoorden Groenewoud en zijn zesjarige dochter Marie (onder valse voorwendsels weggehaald bij haar moeder), Célestine, haar zonen August en Ernest met hun gezinnen en personeel, en het echtpaar Eberhard. Ferdinand en de weduwe Rengers deden nog een laatste poging Sara over te halen niet te vertrekken, maar hun reis naar Londen was tevergeefs.¹⁴⁸

In april 1868 arriveerde het gezelschap in Kaapstad en reisde vandaar naar Wellington. Daar huurden ze een groot huis dat Bethel werd gedoopt, waar volgelingen uit Franschhoek en Vierentwintig Riviere (rijk en arm, blank en zwart) samenkwamen voor de godsdienstoefeningen. Een formele voorganger ontbrak daarbij – een ieder die zich vervuld voelde van de Heilige Geest mocht het woord voeren. Door de omwonenden werden ze

¹⁴⁶ Célestine Schoch aan zoon Gustav, Breda 1 en 24 april 1867: FA Schoch, map 58 (envelop 9); Armstrong, *Errant children*, 114-127; Ferdinand Schoch aan broer Gustav, Breda 8 mei 1867: FA Schoch, map 55 (envelop 4).

¹⁴⁷ Armstrong, *Errant children*, 128-131.

¹⁴⁸ *Ibidem*, 132-143, 173-177; 'levensgeschiedenis' Ferdinand Schoch: FA Schoch, map 10.

‘Wederdoopers’ genoemd, en met argwaan bejegend. In brieven aan Gustav ventileerde Célestine het alarmisme waaraan de groep nu onmiskenbaar ten prooi was gevallen. Opnieuw deed ze een dringend beroep op hem en Ferdinand om naar Wellington te komen. In september 1868 liet de groep in Wellington pamfletten verspreiden, met de aankondiging dat de wederkomst van Christus op 17 oktober zou plaatsvinden. Door vuur en hagel uit de hemel zou de oogst vernietigd worden – slechts de Gemeente Gods te Wellington zou de storm doorstaan. In afwachting daarvan verzamelden de aanhangers zich in Bethel. Toen 17 oktober voorbij ging zonder dat er iets gebeurde, hield een aantal volgelingen het voor gezien, maar de meerderheid bleef Groenewoud trouw. Wel werden de bijeenkomsten steeds extatischer, en vielen de overblijvers aan geestverrukkingen ten prooi, waarbij alle taboes over boord werden gezet. Om de zuiverheid van de groep te vergroten en aldus toegang te krijgen tot de Heilige Geest, ging men over tot naaktloperij – een opvallende parallel met het gedrag van de Nieuwlichters.¹⁴⁹

Ontheemd achtergebleven in Breda raakten Ferdinand en de weduwe Rengers gaandeweg het spoor bijster. Terwijl de barones op Boschdal steeds sterker onder invloed kwam van zendeling Pos, zocht Ferdinand troost in eindtijdliteratuur, en raakte bevangen door de vrees dat zijn moeder en broers het wellicht bij het juiste eind hadden gehad. In die stemming ontmoette hij begin januari 1869 zijn broer August en Georg Eberhard, die door Groenewoud naar Nederland waren gestuurd om wederom zijn alarmistische boodschap te verkondigen. Vanuit Zuid-Afrika hadden zij een eigenhandig opgesteld bericht meegenomen, geschreven in samenwerking met Ernest Schoch en ondertekend te Wellington op 1 november 1868, dat zij in Breda lieten drukken onder de titel *Rom. VIII: 9: zoo iemand den Geest van Christus niet heeft, die komt hem niet toe*. Krasse taal werd in de brochure gedebiteerd. De Joden hadden hun uitverkoren positie verspeeld en moeten afstaan aan nieuwe uitverkoren. Die behoorden niet tot de bestaande gecorrumpeerde christelijke gezindten, maar werden direct door de Heilige Geest geleid. Niet naar Jeruzalem zouden de uitverkorenen der aarde zich moeten spoeden om aan de vernietiging te ontkomen, maar naar Wellington, waar de Heilige Geest de Stad Gods had bepaald. Daar zou een ieder via handoplegging de geestesgaven deelachtig kunnen worden, om daarna samen te leven als broeders en zusters in Christus.¹⁵⁰

Een tweede brochure (door August Schoch en Georg Eberhard ondertekend te Breda op 8 januari 1869) verscheen onder de titel *Luk. XXI:11 en 36: en er zullen groote aardbevingen wezen in verscheidene plaatsen*. Dat gaf de alarmistische inhoud goed weer. Het kwaad had zich genesteld in de kerken, gesymboliseerd door het Beest uit de Zee, dat met behulp van het Tweede Beest (de bijbel) de gelovigen had weten te knechten. Daardoor waren de mensen verstoken gebleven van de gelovigendoop en de geestesgaven, zodat hen de kracht ontbrak zich te bevrijden. God had daar nu een einde aan gemaakt, door ervoor te zorgen dat de Vrouw bekleed met de Zon (de gemeente Gods) kon vluchten in de woestijn (Zuid-Afrika). Vandaar de oproep aan de gelovigen in Nederland hen daarheen te volgen.¹⁵¹

De brochures werden opgestuurd naar diverse geestverwanten, maar riepen vooral weerstand op. De baptisten, die in het verleden wel contact met Groenewoud hadden onderhouden (beide groeperingen praktiseerden immers de gelovigendoop), distantieerden

¹⁴⁹ Armstrong, *Errant children*, 143-154, 164.

¹⁵⁰ ‘Levensgeschiedenis’ Ferdinand Schoch: FA Schoch, map 10; Ferdinand Schoch aan broer Gustav, Breda 28 oktober 1868: FA Schoch, map 55 (envelop 4); W.A. Schoch, E. Schoch en G. Eberhard, *Rom. VIII: 9: zoo iemand den Geest van Christus niet heeft, die komt hem niet toe* (...), vertaald uit het Hoogduitsch (Breda 1869) 3-15.

¹⁵¹ W.A. Schoch en G. Eberhard, *Luk. XXI:11 en 36: en er zullen groote aardbevingen wezen in verscheidene plaatsen*(...) (Breda 1869) 3-25.

zich nu van hem, en hetzelfde deed Witteveen in het *Ermelosch Zendingsblad*. Ook in andere bladen verschenen waarschuwingen om zich niet met Georg Eberhard en August Schoch in te laten. Niettemin slaagden zij erin enkele bekeerlingen te maken bij de Vrije Evangelische Gemeente te Sint-Oedenrode: landbouwer Anthony Langelier (1839-1922) en zijn gezin, en de wagenmaker Willem Frederik Damen (1837-1918). Ook bij Ferdinand in Breda viel de boodschap in vruchtbare aarde. Er nu van overtuigd dat met de vlucht in de woestijn (Openb. 12:6) inderdaad gedoeld werd op Zuid-Afrika, verkocht hij in maart 1869 zijn bezittingen en zette met zijn gezin koers naar Wellington. In Southampton had Ferdinand nog een korte ontmoeting met zijn broer Ernest en Groenewoud, die naar Europa waren afgereisd om de zendingsmissie van Georg Eberhard en August te ondersteunen.¹⁵²

Na aankomst in Kaapstad nam Ferdinand de trein naar Wellington, waar hij in huize Bethel een stuurloze commune aantrof, die ternauwernood over voedsel bleek te beschikken. Het bestuur lag tijdelijk in handen van Ida Schoch (de vrouw van August) en Andries Retief (de broer van Jan Retief, aanhanger van het eerste uur). Aan zijn broer Gustav schreef Ferdinand dat Wellington zijn stoutste verwachtingen overtrof en dat op het stadje inderdaad alle beschrijvingen van Jeruzalem van toepassing waren. Wat er zich werkelijk afspeelde vertelde hij niet, maar dat werd in augustus 1869 duidelijk toen Arnold Schoch in Napels een aan Groenewoud gerichte brief opende en zich geschokt realiseerde dat Ida Schoch en Andries Retief samenleefden als man en vrouw. Célestine trachtte het naaktlopen en de vrije liefde te vergoelijken, maar Ferdinand Schoch had inmiddels een zelfmoordpoging gedaan die hij ternauwernood had overleefd. Later zou hij in zijn memoires verklaren dat hij in deze periode in een trancetoestand verkeerde waarin hij niet helder meer kon denken, maar ook momenten van diep geluk ervoer.¹⁵³

In juni 1869 keerden August Schoch en Georg Eberhard terug naar Wellington als begeleiders van een groep Zwitserse bekeerlingen; enkele weken later arriveerden Anthony Langelier en Willem Frederik Damen uit Sint-Oedenrode, en sergeant Johan Derwig uit Breda. Geschrokken van de verwarde toestand waarin Ferdinand verkeerde, en geconfronteerd met het grensoverschrijdende gedrag in Bethel, maakten de laatsten meteen rechtsomkeert. De getuigenissen die ze opstuurden naar kranten in Zuid-Afrika en Nederland zouden de reputatie van de groep Groenewoud onherstelbaar beschadigen. Volgens Damen, Langelier en Derwig functioneerde Ida Schoch in Wellington inmiddels als *fullblown* profetes, wier openbaringen en opdrachten door de groep kritiekloos werden aangenomen en uitgevoerd. Zo had zij bestaande huwelijken opgeheven en nieuwe relaties geformeerd, die vervolgens in het openbaar waren geconsumeerd. Zij noemde dat 'het kruizigen van het vleesch', een sacrale handeling, omdat zij als kinderen Gods boven de zonde stonden. Toen de vrouw van Derwig geweigerd had zich te ontkleden, was ze door de groep bont en blauw geslagen, klaarblijkelijk om de duivel uit te drijven. Weerspannige kinderen kregen stokslagen of werden dagenlang opgesloten. Het dochtertje van Groenewoud was zo mishandeld dat de politie uiteindelijk had ingegrepen, met als resultaat dat ze werd teruggestuurd naar haar moeder in Nederland. Omdat Bethel te klein was geworden, kocht Ferdinand Schoch het voormalige burgemeestershuis van Wellington, imposant gelegen aan het centrale plein. Het werd Eben

¹⁵² Wumkes, *Opkomst baptisme*, 165-166; 'Correspondentie' *EZ* 10 (1869) 76; 'Dwaalgeesten': *De Heraut*, 29 januari 1869; 'Groenewoud en consorten', *KW*, 12 maart 1869; 'Een teken des tijds': *Ibidem*; 'Varia': *Ibidem*, 26 maart 1869; 'Arme verdoolden': *De Heraut*, 19 maart 1869; Armstrong, *Errant children*, 155-163; bericht over Damen en Langelier: *Bred.C.*, 26 augustus 1869.

¹⁵³ Armstrong, *Errant children*, 164-169; Ferdinand Schoch aan broer Gustav, Wellington 27 juni 1869: FA Schoch, map 55 (envelop 4); 'levensgeschiedenis' Ferdinand Schoch: FA Schoch, map 10.

Haëzer gedoopt en ingericht als het nieuwe gemeenschapshuis. Daar wachtte men de Wederkomst af, die – naar men nu aannam – in 1870 zou plaatsvinden.¹⁵⁴

Groenewoud en Ernest Schoch verbleven intussen in Europa op zendingsreis en bezochten in de zomer van 1869 ook de weduwe Rengers, die na het vertrek van de Bredasche commune alleen was achtergebleven op Boschdal, waar de zendeling Pos inmiddels de regie had overgenomen. Van haar vijf overgebleven dochters waren alleen Henriëtte, Adolphine en Ulbine nog thuis – Anna was getrouwd en Marie volgde in Londen een opleiding tot zendelinge. Geplaagd door geldzorgen besloot de weduwe Rengers alsnog naar Wellington te emigreren, hoewel Adolphine zich daar heftig tegen verzette en de familie Van Bylandt in Den Haag alles in het werk stelde om haar op andere gedachten te brengen. Ze vertrok niettemin in augustus 1869, begeleid door Ernest, Henriëtte en Ulbine, terwijl Marie zich in Londen bij het reisgezelschap voegde (de achttienjarige Adolphine bleef achter bij het echtpaar Pos). In september 1869 keerde ook Groenewoud in Wellington terug, en pas toen kwam de weduwe Rengers erachter dat haar dochter Marie al een tijdje met Groenewoud had samengeleefd, een relatie die nu door Andries Retief als geestelijk huwelijk werd bekrachtigd.¹⁵⁵

Tijd voor wittebroodsweken was er niet, want nieuwe zendingsreizen stonden op het programma. August en Eberhard vertrokken in het najaar van 1869 als eersten, gevolgd door Ferdinand en zijn echtgenote die in Zwitserland nieuwe bekeerlingen wilden ophalen. Groenewoud en Marie reisden met hen mee, met het plan daarna door te reizen naar Noord-Amerika. Aangekomen in Parijs werd het viertal opgewacht door August en Eberhard, die bekendmaakten in navolging van Groenewoud een geestelijk huwelijk te willen sluiten – het feit dat zij al getrouwd waren zagen zij niet langer als een belemmering. August had Henriëtte van Aylva Rengers op het oog, Eberhard de kinderjuf van August. Ferdinand was verbijsterd, maar liet zich door Groenewoud overtuigen dat deze vorm van 'kruiziging van het vleesch' voor de kinderen Gods noodzakelijk was. Het hele gezelschap reisde vervolgens door naar Napels, waar het echtpaar Groenewoud hen verliet, en aan zendingsmissie begon die hen via de Rode Zee naar Singapore, Hong Kong, San Francisco, Salt Lake City, New York, Engeland, en tenslotte weer naar Zuid-Afrika zou voeren. In Napels verbleven August en Ferdinand bij hun broer Arnold, die schrok van de waanideeën die zij koesterden. Zo beweerden zij dat de communeleden in Wellington bovennatuurlijke krachten hadden verkregen, waardoor ze moeiteloos honderden jaren oud konden worden.¹⁵⁶

Terwijl Ferdinand en zijn vrouw naar Zwitserland reisden, keerde August terug naar Wellington, waar hij in januari 1870 een geestelijk huwelijk sloot met Henriëtte van Aylva Rengers. Wellicht omdat Groenewoud er niet was om dat besluit te bekrachtigen, stuitte dat in de gemeenschap op verzet, waarop August met zijn polygame familie naar Vierentwintig Riviere verhuisde en daar een boerderij betrok. In juli 1870 keerde het echtpaar Groenewoud terug van hun wereldreis, samen met Adolphine van Aylva Rengers die haar bedenkingen klaarblijkelijk had opgegeven. Dat Boschdal inmiddels was verkocht, gaf weer even wat financiële ruimte. In Wellington verkondigde Groenewoud dat alle getrouwde mannen er geestelijke vrouwen naast moesten nemen, en sommeerde Ferdinand een dergelijke verbond met Adolphine aan te gaan. Ferdinand durfde niet te weigeren, maar toen zijn wettige echtgenote kort daarop beviel van een misvormd kind (het gevolg van een erfelijke

¹⁵⁴ A. Linder, *The Swiss at the Cape of Good Hope, 1652-1971* (Basel 1997) 263; Armstrong 163, 170-173, 179-185; D.P.M. Huet, 'Het fanatisme te Wellington in Zuid-Afrika', *Bijblad bij de Vereeniging: Christelijke Stemmen* 9 (1869) 12-14; Pretorius, *Wederdoopers of Doopgezinden?*, 117; 'Kaapstad': *Bred. C.*, 26 augustus 1869.

¹⁵⁵ Armstrong, *Errant children*, 174-179.

¹⁵⁶ *Ibidem*, 187-188; 'levensgeschiedenis' Ferdinand Schoch: FA Schoch, map 10.

aandoening in haar familie) zag Ferdinand dat als een straf van God en gleed vervolgens weg in een diepe depressie. Toen Adolphine een jaar later eveneens beviel, weigerde Ferdinand zijn dochter een naam te geven (het meisje werd uiteindelijk, op aandringen van een Italiaans communelid, Sorella genoemd).¹⁵⁷

Inmiddels was het omineuze jaar 1870 voorbij gegaan zonder dat er iets was gebeurd. Met de uitbraak van de Frans-Duitse Oorlog was het alarmisme even hoog opgelaaid, maar lang had dat niet standgehouden. Omdat Groenewoud meestal op zendingsreis was, en de zomers placht door te brengen in Italië, kwam de feitelijke leiding over de gemeenschap in Wellington en Vierentwintig Riviere bij August Schoch te liggen. Toen Groenewoud in september 1871 weer zijn opwachting maakte, deed hij een vergeefse poging zijn gezag te herwinnen. Daarna was de geest uit de fles en viel de gemeenschap uiteen. August bleef in Wellington, waar in 1872 de meeste bezittingen werden geveild om aan de schuldeisers tegemoet te komen, behalve huize Eben Haëzer waarin hij zelf zijn intrek nam. Ferdinand besloot met zijn gezin terug te keren naar Europa, samen met zijn broer Ernest en diens gezin, en hun moeder Célestine (Adolphine bleef met Sorella bij August achter). In Nederland vestigde Ferdinand zich in Dordrecht, waar hij bij zijn schoonouders introk. Ook herstelde hij het contact met zijn broer Gustav. Hij vertelde hem niet meer te geloven in de openbaringen van Groenewoud, maar nog wel in de komst van het Godsrijk. Tien jaar later, verhuisd naar Amsterdam en lid geworden van de Evangelische Gemeente van Johannes Gesinus Smitt, zou hij samen met zijn vrouw en kinderen de Nederlandse tak van het Salvation Army – het Leger des Heils – tot bloei brengen.¹⁵⁸

Ferdinands moeder, broer Ernest en schoonzus Sara vestigden zich in Napels, waar ze door Arnold Schoch werden opgevangen. Hij bezorgde Ernest een baan, maar voor het overige bleven ze door hun connectie met Groenewoud sociale paria's. In 1872 voegde de weduwe Rengers zich bij hen. Een jaar later kregen ze het echtpaar Groenewoud op bezoek en toen kroop het bloed toch weer waar het niet gaan kon. Tot ontsteltenis van Arnold besloot Ernest met zijn gezin, moeder en schoonmoeder terug te keren naar Zuid-Afrika. Gelaten schreef Arnold dat er geen kruid gewassen leek tegen hun fanatisme – ze geloofden nog steeds dat de verlossing bij Groenewoud lag. Ook de Eberhards, die waren teruggekeerd naar Zwitserland maar daar niet meer hadden kunnen aarden, sloten zich opnieuw bij hen aan. Zo keerde Groenewoud en zijn aanhangers terug naar Zuid-Afrika, niet naar Wellington, waar August niets meer van hen wilde weten, maar naar het gehucht Vierentwintig Riviere. Kort daarop verliet ook August Wellington, moe van de vijandige bejegening door de plaatselijke bevolking. In de zomer van 1873 verkocht hij Eben Haëzer, en vertrok met zijn twee vrouwen en uitgebreide kinderschaar in ossenwagens dwars door de Karoo naar Transvaal. Adolphine en enkele getrouwen gingen met hen mee (zij zou in 1882, na de dood van Ida en Henriëtte zijn derde vrouw worden). In Rustenburg kocht August een boerderij die hij Boschdal noemde, naar het landhuis in Princenhage, waar het ooit allemaal was begonnen. Hij overleed in 1910, op zesenzeventigjarige leeftijd.¹⁵⁹

Met de gemeenschap in Vierentwintig Riviere waren tegen die tijd de banden weer enigszins hersteld. Hoewel het contact moeizaam bleef, bracht men elkaar nu en dan een bezoek, nostalgisch gestemd over wat hen ooit had verbonden. Maar ook in Vierentwintig

¹⁵⁷ Armstrong, *Errant children*, 189-195.

¹⁵⁸ *Ibidem*, 196-201, 204-206, 216-220, 225-227; Ferdinand Schoch aan broer Gustav, Dordrecht 26 december 1871: FA Schoch, map 60 (envelop 13); J.B.K. Ringelberg, 'Het Leger groeit De Pijp uit. De vestiging en eerste uitbreiding van het Leger des Heils in Nederland (1887-1892)', in: J.D. Snel e.a. eds., *En God bleef toch in Mokum: Amsterdamse kerkgeschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw* (Delft 2000) 126-140.

¹⁵⁹ Armstrong, *Errant children*, 202-204, 209-215; Arnold Schoch aan broer Gustav, 10 juli 1873: FA Schoch, map 57 (envelop 8).

Riviere was veel veranderd. In 1876 hielden de weduwe Rengers, Célestine, Ernest en Sara het alweer voor gezien en keerden terug naar Europa. Célestine vond onderdak bij Ferdinand in Dordrecht (ze overleed er in 1880), Ernest en Sara vestigden zich met de weduwe Rengers opnieuw in Napels. Maar in 1880, na de dood van Ernest, begon Zuid-Afrika toch weer te trekken en keerde zijn weduwe Sara met haar moeder terug naar Vierentwintig Riviere. Daar trok zij in bij haar zus Marie, inmiddels officieel getrouwd met Groenewoud en lijdend aan tuberculose. Na haar dood nam Sara de zorg op zich van haar neefje Ernest, die bij het overlijden van zijn moeder nog maar zeven maanden oud was. Een jaar later trad Sara in het huwelijk met Groenewoud.¹⁶⁰

De profeet overleed in 1898, zijn vrouw volgde in 1916, een jaar na oprichting van het Vierentwintig Riviere Genootschap, een samenwerkingverband van nazaten van de ‘Wederdoopers’, gericht op het bevorderen van godsdienstige en sociale doelen. Het Genootschap bestond nog in 1981, inmiddels geleid door de derde generatie. Voorzitter was toen Eberhard Schoch, zoon van Theophile Schoch, de kleinzoon van Ernest Schoch en Sara van Aylva Rengers.¹⁶¹

9.3.3 *Aanhang en verloop van de beweging*

In Groenewoud kwamen alle potentieel alarmistische elementen uit het decennium 1860-1870 samen: een evangelist uit de school van Da Costa en Witteveen, die – geïnspireerd door het opkomende charismatische gedachtegoed – werd meegezogen in de Zuid-Afrikaanse Opwekking, en zijn alarmistische boodschap in Nederland verspreide via evangelisatielokalen, die waren opgericht door welgestelde christenen uit de traditie van het Réveil. Op basis van brieven en andere egodocumenten uit het archief van de familie Schoch maakte een nazaat, Christa Armstrong, een boeiende reconstructie van wat zich in Breda, Wellington en Vierentwintig Riviere heeft afgespeeld, waarin zij veronderstelde dat Groenewoud aanvankelijk behoorde tot de Katholieke Apostolische Kerk. Inderdaad stond hij in 1866 in contact met Isaäk Capadose, zoals zovelen die tot het evangelisatie-netwerk behoorden, maar verder wijst alles erop dat Groenewoud de stichter is geweest van een zelfstandige beweging, los van welke ‘apostel’ dan ook. Inblazingen door de Heilige Geest stonden daarin centraal – de bijbel en de sacramenten waren terzijde geschoven, evenals de bestaande gezindten.¹⁶²

De groepering vertoonde wat dat betreft nog de meeste verwantschap met de mystiek van de Nieuwlichters, die net als Groenewoud streefden naar het uitwissen van de persoonlijkheid en het opgaan in God. Zoals Sara van Aylva Rengers het in september 1867 verwoordde: “Hoe zalig is het, niets te hebben, niets te weten, niets te kunnen: hoe minder wij hebben, hoe meer Jezus ons geeft, hoe minder wij weten, hoe meer Jezus ons leert“. Ook de Nieuwlichters hebben pogingen ondernomen via het ‘kruizigen van het vlees’ een hogere staat van bewustzijn te verkrijgen. Ook zij propageerden dat alle broeders en zusters gelijk waren, geen bezit mochten hebben, en elkaars eigendom waren. Wel was Groenewoud een exponent van een meer eigentijdse, charismatische variant van pantheïstische mystiek. Anders dan bij de Nieuwlichters die zich nog lieten inspireren door Jakob Brill, Pontiaan van Hattem en Jakob Böhme, werd een dergelijke inspiratiebron bij Groenewoud niet aangetroffen – als

¹⁶⁰ *Ibidem*, 219-222; August Schoch aan broer Ferdinand, Boschdal 31 oktober 1882 (contact met Groenewoud): FA Schoch, map 46.

¹⁶¹ Armstrong, *Errant children*, 227-229; volgens *Nederlands Adelsboek* 91 (2004-2005) s.v. ‘(Aylva) Rengers’ overleed Sara in 1898, op de grafsteen staat echter als overlijdensdatum 23 december 1916: G.A. Schoch (kleinzoon) aan Carel Schoch, 26 februari 1968: FA Schoch, map 46.

¹⁶² Christa Armstrong was een achterkleindochter van C.F. Schoch: Armstrong, *Errant children*, IX-XI; *Ibidem*, 108.

charismaticus *pur sang* liet hij zich uitsluitend door eigen openbaringen leiden. In zijn streven naar zondeloosheid, en in zijn opvatting van de doop als het sterven en begraven worden in Christus, was hij een voorloper van de heiligingsbeweging die in de jaren zeventig van de negentiende eeuw vanuit Noord-Amerika naar Europa zou overslaan.¹⁶³

Het contact tussen de familie Schoch en de Réveilkring in Nederland ging terug tot de jaren dertig van de negentiende eeuw, en na de dood van haar man voedde Célestine haar zonen in die geest op. Haar invloed op hen bleef groot door de intensieve correspondentie die ze met hen onderhield, brieven waarin alarmistische noties niet ontbraken. In het verlengde daarvan bezocht de jonge Ferdinand als militair kadet een bidstond voor Israël, geleid door Abraham Capadose, en om die zelfde reden zette hij zich te Breda in voor de herkerstening van de samenleving. Dat August Schoch zich in 1867 plotseling bekeerde en aansluiting zocht bij Groenewoud, kwam evenmin uit de lucht vallen – al in 1866 waren zijn brieven doorspekt van alarmistische interpretaties van eigentijdse ontwikkelingen, en hield hij nauwlettend de tekenen der tijden in het oog.¹⁶⁴

Bij de familie Van Aylva Rengers – een trapje hoger op de maatschappelijke ladder dan de Schochs – lag de zaak wat complexer. Hier was de betrokkenheid bij de bestuurlijke elite groter, en de familiecultuur minder homogeen. L.H.W. van Aylva Rengers, de man van Anna van Bylandt, bracht het tot generaal-majoor, zijn broer W.F.L. Rengers was gouverneur van de provincie Groningen. Als dochter van generaal Willem Frederik van Bylandt kwam Anna eveneens uit een vooraanstaand milieu; twee van haar broers zouden carrière maken als diplomaat (haar broer C.M.E.G van Bylandt was in de jaren zeventig Nederlands ambassadeur in Londen). Geen van hen was bijzonder vroom, maar Anna bouwde in Den Haag banden op met de Réveilkring aldaar (toen haar dochter Adolphine in 1869 alleen op Boschdal achterbleef, schoten mevrouw Groen van Prinsterer en haar vriendinnen meteen te hulp) en in Breda waren haar dochters betrokken bij de evangelisatievereniging Gods Koninkrijk Kome van Ferdinand Schoch, wat hun ontvankelijkheid voor eindtijdalarmisme zal hebben vergroot.¹⁶⁵

Die ontvankelijkheid bestond ook bij de Vrije Evangelische Gemeente te Sint-Oedenrode, gesubsidieerd door de gefortuneerde baron Pieter Jacob de Girard de Miolet van Coehoorn (1824-1871). Net als Ferdinand Schoch stamde hij uit een illustere soldatenfamilie (zijn vader was adjudant van Willem II geweest), maar daarnaast was hij gelieerd aan de onderling verwante Réveilfamilies Van Vollenhoven-Schwartz-Esser: zijn nicht Elisabeth Jacoba de Wildt trouwde in 1859 met de Amsterdamse patriciër Willem Cornelis van Vollenhoven en zij was het die Pieter Jacob tijdens een logeepartij attendeerde op Witteveen. Dat resulteerde in de oprichting van een Vrije Evangelische Gemeente te Sint-Oedenrode, met kasteel Henkeshage als plaats van samenkomst en (vanaf 1863) als vaste voorganger evangelist Pieter Johannes Israel (1833-1900). In 1867 werd te Sint-Oedenrode een eigen kerkje ingewijd, gelegen tegenover de oprijlaan van het kasteel. De verslagen die Betsy de Girard de Miolet van Coehoorn – de zuster van Pieter Jacob – naar het *Ermelosch Zendingsblad* van Witteveen opstuurde, weerspiegelen de alarmistische eindtijdverwachting

¹⁶³ Sara van Aylva Rengers aan Gustav Schoch, Boschdal 3 september 1867: FA Schoch, map 56 (envelop 6); Carwardine, *Trans-atlantic revivalism*, 186-189.

¹⁶⁴ C. Oliphant-Schoch, *Het beste voor het hoogste: levensherinneringen* (Utrecht 1933) 40-44;

‘levensgeschiedenis’ Ferdinand Schoch: FA Schoch, map 10; Armstrong, *Errant children*, 4-45, 61.

¹⁶⁵ NNBW III (Leiden 1914) s.v. ‘W.F. van Bylandt; J. Moes, *Onder aristocraten: over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland, 1848-1914* (Hilversum 2012) 165-166; Armstrong, *Errant children*, 95-102; Christina van den Berch van Heemstede aan Gustav Schoch, Huize Bosch en Duin (Den Haag) 17 augustus 1869: FA Schoch, map 56 (envelop 5); Ferdinand Schoch aan broer Gustav, augustus 1866: FA Schoch, map 55 (envelop 4).

die daar heerste. Zo sprak Betsy in april 1865 van “de toekomst des Heeren, welke genaakt”, en werd Pieter Jacob lid van de Elfuur Gebedsvereniging van Witteveen.¹⁶⁶

Toen Israel vervolgens Groenewoud op Henkeshage introduceerde, viel zijn boodschap in vruchtbare aard. Dat valt af te leiden uit het feit dat August Schoch en Georg Eberhard in januari 1868 nog welkom waren in Sint-Oedenrode, terwijl vrijwel iedereen in Nederland zich toen al van Groenewoud had gedistantieerd. Twee voormalige bedienden die deel uitmaakten van de entourage rond Henkeshage, Willem Frederik Damen en Anthony Langelier, waagden zoals gezegd zelfs de oversteek naar Zuid-Afrika. De kasteelheer overleed in 1871, Betsy bleef nauw bij de zendingsgemeente betrokken (in 1873 trad zij op vierenveertigjarige leeftijd in het huwelijk met evangelist Pieter Johannes Israel) maar dat kon niet voorkomen dat de gemeente verliep, en het echtpaar in 1876 naar Beekbergen verhuisde, waar Israel in dienst trad van een christelijk-gereformeerde gemeente.¹⁶⁷

De neergang van de Vrije Evangelische Gemeente te Sint-Oedenrode hing ongetwijfeld samen met de negatieve publiciteit die Groenewoud en zijn aanhangers hadden opgeroepen. Toch was dat niet het hele verhaal, want ook de Vrije Evangelische gemeenten in Middelburg en Leeuwarden raakten rond 1870 in een vrije val. Wat deze en andere alarmistische gezindten in het nauw bracht, was het feit dat het steeds moeilijker werd het uitblijven van de Wederkomst te verdedigen. De ‘grote teleurstelling’ diende zich aan, en dat vereiste een ingrijpende mentale omslag – de toekomst moest opnieuw worden ingevuld.¹⁶⁸

9.4 De dag die niet kwam – en daarna

9.4.1 Illusies en desillusies rond de Frans-Duitse Oorlog

In december 1867 berichtte de *Middelburgsche Courant* dat het jaar ten einde liep en de voorspelling van Cumming over de komst van het Duizendjarige Rijk niet was uitgekomen: hoe zouden zijn talloze “aanklevers” daarop reageren? Meesmuilend werd geconstateerd dat de eerste tekenen erop wezen dat zijn populariteit tanende was, en zijn diensten minder massaal werden bezocht. Dat weerhield Cumming er overigens niet van zijn eindtijdaankondiging voort te zetten, getuige een krantenbericht uit februari 1868.¹⁶⁹

Ook in Nederland bleven de verwachtingen aanvankelijk hooggespannen, al diende hier en daar wel een gevoel van teleurstelling te worden weggeslikt of gladgestreken. Zo werd

¹⁶⁶ De Groot, *Witteveen*, 123-124; Kuiper ‘Inleiding’, in: Van Beek e.a., *Dolerenden*, 43-45; W. Heesters en C.S.M. Rademaker, *Geschiedenis van Sint-Oedenrode* (Tilburg 1972) 275, 312; Dekker, *Gereformeerd en evangelisch*, 326; *EZ* 6 (1865) 86-88, 109 (citaat: 88).

¹⁶⁷ ‘Arme verdoolden’ (W.A. Schoch en G. Eberhard in Breda en Sint-Oedenrode): *De Heraut*, 19 maart 1869; zie voor de contacten tussen de familie De Girard de Miolet van Coehoorn en Damen en Langelier: W. de Vries, *150 jaar Welstand: de Maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden, 1822-1972* (Tilburg 1972) 269 (genoemde huisknecht Jan Damen was de broer van Willem Frederik Damen); W. Heesters, ‘Het goed Henkeshage en zijn belendingen’, *Heemschild* 9 (1975) nr. 4, 60-61; T. van Genugten-Habraken, ‘De Girard de Miolet van Coehoorn in Sint-Oedenrode III’, *Ibidem* 37 (2003) 61-62; P.J. de Girard de Miolet van Coehoorn aan Gustav Schoch, 15 oktober, 14 november 1869: F A Schoch, map 56 (envelop 5); huwelijksakte Pieter Johannes Israel (39) zending, en jonkvrouwe Elizabeth Jacoba Allegonda Victorine Girard de Miellet van Coehoorn (44): BHIC, RBS Sint-Oedenrode, 5 maart 1873; Dekker, *Gereformeerd en evangelisch*, 515.

¹⁶⁸ De Rijke, *Anti-togabeweging te Middelburg*, 168-179; in Leeuwarden liep na 1870 de aanwas van nieuwe leden sterk terug: Archief Vrije Evangelische Gemeente te Leeuwarden, lidmatenregister 1858-1929; in de historiografie verwijst de term ‘The Great Disappointment’ naar de ontgoochelde reacties op het uitblijven van de Wederkomst op 22 oktober 1844, de door de Millerieten aangekondigde datum: R.L. Numbers en J.M. Butler, *The Disappointed: Millerism and millenarianism in the nineteenth century* (Bloomington 1987) XV.

¹⁶⁹ *MC*, 8 december 1867; *Ibidem*, 9 februari 1868.

in mei 1868 in het *Ermelosch Zendingsblad* melding gemaakt van het gerucht dat Witteveen het Zendingsfeest van 1867 als laatste jaarfeest zou hebben aangemerkt, daarmee suggererend dat Christus vóór mei 1868 zou terugkeren. Dat was een misverstand, werd nu beweerd – Witteveen had slechts bedoeld dat het Zendingsfeest in andere vorm zou worden voortgezet. Ook bij de vereniging Tot Heil des Volks was blijkbaar iets te vroeg gejuicht. Daar werd in juni 1868 op de jaarvergadering te Haarlem de hoop uitgesproken, dat het volgende jaarfeest in Jeruzalem gevierd zou kunnen worden. Die hoop bleek voorbarig, moest de voorzitter op de jaarvergadering van 1869 concluderen: “wij zijn nog op aarde, blootgesteld aan velerlei verzoeken en teleurstellingen”. Twee jaar later, op de jaarvergadering van 1871, verzuchtte voorzitter Carl Richard Frowein, verwijzend naar het Joodse volk dat ongeduldig werd toen Mozes maar niet terugkeerde van de berg Sinaï: “zoo ook schijnt Jezus, de ware Godsmen, met zijne wederkomst te toeven, en de wereld doet als Israëel, en zoekt, met ongelovige terzijdestelling van alle Gods groote daden, voldoening in de werken des vleesch en de grootschheid des levens”. Hij riep zijn gehoor op standvastig te blijven, want vroeg of laat zou de Heer verschijnen. Maar dat geloof was tanende. Op de jaarvergadering van 1874 werd door de oud-evangelist Arie de Raadt geconstateerd: “Voor eenige jaren waren de geloovigen vervuld met de gedachte aan de wederkomst van Christus. Nu hangen de handen slap”. Met kracht riep hij hen op het vuur brandende te houden. Frowein, die na hem het woord kreeg, kon niet anders dan die groeiende matheid te bevestigen. Zwakgelovigen begonnen zich zelfs af te vragen of de Heer überhaupt nog wel zou komen. Men had duidelijk gedwaald door te menen het tijdstip te kunnen bepalen – de Heer zei niet voor niets: “Waakt, want gij weet niet wanneer de Zoon des Menschen komen zal.” Het enige wat overbleef was volharding en vertrouwen, hoe duister de tijden ook werden.¹⁷⁰

Het inzakken van de eschatologische hausse had zich begin jaren zeventig vrij abrupt voltrokken, nadat het alarmisme rond het uitbreken van de Frans-Duitse Oorlog (juli 1870) en de ondergang van de Pauselijke Staat (september 1870) nog even kort was opgeflikkerd. Dat was ook niet verwonderlijk, want deze oorlog lag direct in het verlengde van alles wat door Cumming en de zijnen was voorspeld – Gerdes had in zijn brochures uit 1866 zelfs expliciet naar een toekomstige oorlog tussen Frankrijk en Duitsland verwezen. Dat was in september 1870 aanleiding voor uitgever David Mijs om in *De Heraut* nogmaals de werkjes van Broeder Jonathan aan te prijzen: “Hoogst belangrijk in deze dagen”. Ook John Cumming kwam in 1870 na het uitbreken van de Frans-Duitse Oorlog en de ondergang van de Pauselijke Staat met een geactualiseerde uitgave, waarvan enkele maanden later al een Nederlandse vertaling verscheen, onder de titel *De zevende fiool of het begin der zware tijden, geopenbaard in: den grooten oorlog, de onttrooning van den Paus en andere daarmee gepaard gaande gebeurtenissen*.¹⁷¹

In het voorwoord haalde Cumming uit naar iedereen die hem voor fantast had uitgemaakt – nu leek het toch echt te gaan gebeuren. Hij verwachtte dat de Frans-Duitse Oorlog zou uitmonden in Armageddon, een wereldoorlog met ongekende vernietigingskracht, omdat gebruik zou worden gemaakt van de nieuwste uitvindingen op wapengebied.

¹⁷⁰ ‘Zendingsfeest’, EZ 9 (1868) 87; *Verslag van de veertiende algemeene openbare vergadering der Vereeniging tot Heil des Volks (Haarlem 29-30 mei 1869)*, 2: Archief THdV; *Verslag van de zestiende algemeene openbare vergadering der Vereeniging tot Heil des Volks (Zaltbommel 3-4 juni 1871)*, 10: Ibidem; *Verslag van de negentiende algemeene openbare vergadering der Vereeniging tot Heil des Volks (Amsterdam 30-31 mei 1874)*, 10-11: Ibidem.

¹⁷¹ Broeder Jonathan, *De tien koninkrijken*, 8-9; *De Heraut*, 2 september 1870; John Cumming, *De zevende fiool of het begin der zware tijden, geopenbaard in: den grooten oorlog, de onttrooning van den Paus en andere daarmee gepaard gaande gebeurtenissen*, Zaandam 1870; AH, 23 januari 1871.

Aangezien de zevende fiool werd uitgegoten in de lucht, zou dat gepaard met ontzaglijke natuurrampen:

“AARDBEVINGEN, die in snelle opeenvolging den aardbodem schokken; groote golven, die tot zestig voet hoogte stijgen, over de zeeoppervlakte voortsnelen, en groote vaartuigen en schoonschepen op de rotsen en het land werpen; tornado's, die de schoonste scheppingen op 't gebied van zeevaart verpletteren.”

Het alarmerende boek werd uitgegeven door Van Spanjen Koppenol, een kleine uitgeverij in Zaandam die ook werk uitgaf van de plaatselijke Vergadering van Gelovigen. De kring stond onder leiding van George Pieter Bronkhorst (1831-1911), van wie Van Spanjen Koppenol in 1869 *Vier voorlezingen tegen de Moderne Theologie* had gepubliceerd. In 1871 volgde het *Weekblad voor de Nederlandschen Jeugd*, onder redactie van Jacobus Jansen, de darbistische hoofdonderwijzer ter plaatse. Dat wekt de suggestie dat de vertaler van Cummings *Zevende fiool* eveneens tot dit circuit behoorde.¹⁷²

In liberale en vrijzinnig-godsdienstige kring werd op het uitbreken van de Frans-Duitse Oorlog beduidend minder alarmistisch gereageerd – daar lag de focus vooral op het verzachten van het oorlogsleed. Groot was het enthousiasme voor de sinds enkele jaren bestaande vereniging Het Nederlandsche Roode Kruis, gericht op de verzorging van gewonde soldaten. Door de plaatselijke afdelingen werd geld bijeengebracht voor de inrichting van veldhospitelen – ‘ambulances’ – bestaande uit artsen en verpleegsters die zich als vrijwilligers hadden aangemeld en vervolgens afreisden naar de slagvelden in Duitsland en Frankrijk. In orthodoxe kring was de reactie terughoudender, omdat het liberale humanitarisme daar als symtoom van moderne overmoed werd gezien. Exemplarisch is de reactie van dominee L.J. van Rhijn in *De Vereeniging: Christelijke Stemmen*, die de gedachte dat humanitaire actie een einde aan oorlog kon maken tot een ijdele droom bestempelde. Eerder al had dominee A.W. Bronsveld in zijn vaste rubriek *Kroniek in Stemmen voor Waarheid en Vrede* geërgerd uitgehaald naar idealistische burgers die zich druk maakten over verre oorlogsslachtoffers, maar kwetsbare landgenoten lieten verkommeren: “Al onze armbesturen en liefdadigheids-genootschappen, al onze christelijke vereenigingen voorzien met de grootste inspanning in hun behoeften; maar daarvoor blijft men koud”.¹⁷³

In Réveilkring leek men aanvankelijk in dubio te verkeren over de heilshistorische betekenis van de Frans-Duitse Oorlog. Slechts een enkeling plaatste een en ander expliciet in een eschatologische context. Zo noemde professor J.J. van Oosterzee de uitgebroken oorlog in een van zijn befaamde tijdpreken het Rode Paard uit de Apocalyps en de voorbode van grotere rampen die in het verschiet lagen. Snerend haalde hij uit naar de zogenaamde wereldverbeteraars: “En dan stoft men nog op vooruitgang; dan hoopt men nog alles van beschaving buiten Christus; dan droomt men nog van een gouden eeuw der humaniteit”. Nee, alleen God zou een einde aan de ellende kunnen maken. Aarzelender klonk het in de *Kroniek* van Bronsveld, kort na het uitbreken van de oorlog: “Waarlijk de toestand van de wereld is donker. Overal rolt de donder en zwoegt de bodem. Zijn het de eerste der allerlaatste dagen? Wij weten het niet”. Dat crisisbesef maakte al snel plaats voor euforie over de Pruisische

¹⁷² Cumming, *Zevende fiool*, III-IX, 17-34, 70-73, 299-300 (citaat: 299); advertentie voor *Weekblad voor de Nederlandschen Jeugd* o.r.v. hoofdonderwijzer J. Jansen: *NvdB*, 21 april 1871; Ouweneel, *Gij zijt allen broeders*, 129-131.

¹⁷³ G.M. Verspyck, *Het Nederlandsche Roode Kruis (1867-1967)* (Nijkerk 1967) 67-69, 81-84; A. Doedens, *Nederland en de Frans-Duitse Oorlog: enige aspecten van de buitenlandse politiek en de binnenlandse verhoudingen van ons land omstreeks het jaar 1870* (Zeist 1973) 114; L.J. van Rhijn, ‘Lessen van het oorlogstooneel’, *VCS* 25 (1871) 206-213; A.W. Bronsveld, ‘Kroniek’, *SWV* 7 (1870) 1153-1163 (citaat: 1162).

bliksemoverwinning op het goddeloze Frankrijk: “De Goddelijke gerechtigheid roept Frankrijk ter verantwoording voor hare lasteringen en gruwelen, niet alleen van dezen tijd, maar ook van eeuwen vroeger”, was het oordeel van Abraham Capadose. De godsoordeel-gedachte was ook de rode draad in *De oorlog van 1870: de aanvang van het Godsgerigt* door dominee Johannes Hendrik Sonstral van Den Helder, en in de tijdzang *Aan Parijs* van de dominee-dichter J.J.L. ten Kate. Vergelijkbare noties werden in Afscheiden kring geventileerd, zoals in de brochure van de kruisgezinde voorganger Cornelis van den Oever, *Brief aan Z.M. den Koning van Pruissen, opgezonden 4 dagen vóór het uitbreken van den oorlog* (juli 1870), waarin de Duitse vorst werd toegeroepen: “Gij zijt die Kores, die dien goddeloozen en ongebonden Babyloniër zal uitroeien en zijn rijk en heerschappij te niet zal maken”.¹⁷⁴

Toen de kruitdampen van de oorlog weer waren opgetrokken, bleek het effect op het in Réveilkring gangbare eindtijdscenariobetrekkelijk gering. Weliswaar was Baxters voorspelling dat Napoleon III zich als Antichrist zou ontpoppen door de gebeurtenissen geloochenstraft, maar dat de Mens der Zonde in aantocht was, werd door de meesten niet betwijfeld. Réveilpredikant en chiliast Lambert Tinholt (1825-1886) sloot eind 1870 in *Stemmen voor Waarheid en Vrede* zelfs niet uit dat het toch om een Fransman zou gaan, die zich door de nieuwe machthebbers in Italië tot Paus en wereldheerser, ofwel de Antichrist zou laten uitroepen. Daarmee zouden alsnog de dichtregels van Da Costa in vervulling gaan; “O, de man, / Die in het middelpunt zich eenmaal wringen kan / Van 't weefsel zonder gâ, dat onze leeftijd baarde, / Is meester van Euroop, is meester van heel de aarde!” Ook Abraham Capadose liet er in zijn voorwoord bij een geschrift van de chiliast Frédéric de Rougemont (november 1871) geen twijfel over bestaan: “Weldra zal die persoonlijke Antichrist, waarvan de tegenwoordige eeuw zwanger gaat, zich openbaren”. Onvermoeibaar bleef ook Isaác Esser in zijn nieuwe eindtijdperiodiek *Maranatha* de nabije komst van de antichristelijke Rode Republiek verkondigen.¹⁷⁵

Maar buiten de kring van notoire alarmisten kalfde de belangstelling voor eindtijdliteratuur na de Frans-Duitse Oorlog snel af. Exemplarisch was de receptie van Cummings laatste werkje, *De Zevende fiool*, uitgekomen in januari 1871. Voor de eerste paar afleveringen (van de beoogde twaalf) werd door Van Spanjen Koppenol in diverse bladen geadverteerd, waarbij “de groote vraag” breed werd uitgemeten – met name vanuit de provincie zouden “de grootste bestellingen” zijn gedaan. Daarna werd het opvallend stil, wat suggereert dat de publieke belangstelling abrupt was weggeëbd. In 1872 deed uitgever Johannes van Rossum in Bodegraven nog een laatste poging het sluimerende alarmisme te activeren, door de publicatie van *1872-1873: de wereld vergaat! of het laatste bedrijf van het groote werelddrama*, een vertaling van een Duits werkje uit 1871. Daarin werd een sterk aan Cumming verwant eindtijdscenariointvouwd, waarbij de val van de Franse keizer in verband

¹⁷⁴ J.J. van Oosterzee, *De oorlogsbode: tijdprek in Augustus 1870* (Den Haag 1870) 5-10, 22-23 (citaat: 22); A.W. Bronsveld, ‘Kroniek’, SWV 7 (1870) 1043-1044; F.G.K.E. Fabri, *Dr. Fabri's beschouwing van den tegenwoordigen krijg*, uit het Hoogduitsch vertaald en met een voorrede voorzien door dr. A. Capadose (Den Haag 1871) 5-8 (citaat: 6); J.H. Sonstral, *De oorlog van 1870: de aanvang van het Godsgerigt* (Nieuwediep 1870) 7-24; J.J.L. ten Kate, *Aan Parijs. Zang des Tijds*, Amsterdam 1871; C. van den Oever, ‘Brief aan Z.M. den Koning van Pruissen, opgezonden 4 dagen vóór het uitbreken van den oorlog’, in: Idem, *Zeven predikaties V* (Ermelo 2002) 352.

¹⁷⁵ [L. Tinholt], ‘Brieven van een Brahmin XXXI’, SWV 7 (1870) 1272-1284 (citaat: 1274); F. de Rougemont, *De val van een afgodsbeeld: eene bladzijde uit de geschiedenis onzer dagen*, uit het Fransch, met een voorwoord van Dr. A. Capadose (Amsterdam 1872) VII-XIV (citaat: VIII); verwijzingen naar de inhoud van *Maranatha* (1868-1878: niet bewaard gebleven) in: I. Esser, *De Openbaring van Johannes in verband met de tijdsomstandigheden* (Den Haag 1875) 558, 742, 761; zie ook: ‘Arbeidersmarseillaise’: *De Tijd*, 20 augustus 1872.

werd gebracht met het uitgieten van de zesde fiool over de Eufraat – een verwijzing naar Frankrijk als het eigentijdse Babel. Inmiddels was Europa aanbeland in de fase van de zevende fiool, uitgegoten in de lucht, wat merkbaar was in de besmettelijke ziekten die sinds de Frans-Duitse Oorlog op grote schaal waren uitgebroken. De conclusie was duidelijk:

“Wij staan alzoo aan het einde der wereldgeschiedenis. Van 1872 af is het laatste tafereel van het groote werelddrama te verwachten. En wat zal alsdan volgen! De openbaring zegt het ons: het duizendjarig rijk van den Heere Jezus Christus”.

De eerste druk kwam uit in januari en was al binnen een maand uitverkocht. Voor de tweede druk werd nog een half jaar met schreeuwende koppen geadverteerd, maar een derde druk is er niet gekomen. Recensies in kranten en tijdschriften werden evenmin aangetroffen. Tekenend tenslotte voor de afnemende publieke belangstelling voor eindtijdliteratuur was het feit dat De Hoogh begin 1873 zijn hele voorraad Cumming-uitgaven in de ramsj deed.¹⁷⁶

Voor dat abrupte uitdoven van de alarmistische hype van de jaren zestig zijn meerdere redenen aan te voeren, maar van doorslaggevende aard lijkt toch te zijn geweest dat van het hele eindtijdsce­nario maar bitter weinig was uitgekomen. De oorlogen die tussen de Europese grootmachten waren uitgebroken, waren niet alleen relatief snel weer beëindigd – de beoogde Antichrist Napoleon III was verslagen en had zelfs afstand moeten doen van de troon. En aan de wereldlijke macht van de Paus was weliswaar een einde gekomen, maar aan zijn geestelijke macht was niet getornd. Ook het schrikbewind van de Parijse Commune – een bijzonder overtuigende kandidaat voor de ‘Roode Republiek’ van Esser – bleek van voorbijgaande aard. Het *Kerkelijk Weekblad* concludeerde dan ook eind juli 1871: “Nimmer wellicht hebben de uitleggingen van de Profetieën zulk eenen slag gekregen als met den jongsten Duitsch-Franschen oorlog”.¹⁷⁷

9.4.2 Jenny Merkus, de Hollandse Jeanne d’Arc

Toch was het juist tegen de achtergrond van de chaos en ontred­dering van de Frans-Duitse Oorlog dat zich een opmerkelijke eindtijdalarmiste zou manifesteren: Jeanne (Jenny) Merkus (1839-1897), die naar Jeruzalem trok en daar een huis liet bouwen, als eerste steen­legging van het Duizendjarige Rijk. Jenny Merkus werd in 1839 te Batavia geboren als dochter van de gefortuneerde gouverneur-generaal Pieter Merkus. Na de dood van haar vader (1844) keerde het kinderrijke gezin terug naar Nederland, waar in 1848 ook de moeder overleed. Jenny kwam onder de hoede van een oom, de Waalse predikant en kerkbestuurder Charles Guillaume Merkus, die zich na zijn emeritaat (1851) in Arnhem vestigde. Dat zij in dit milieu haar chiliastische noties heeft opgedaan is niet waarschijnlijk, aangezien haar oom en de Waalse gemeente te Arnhem als vrijzinnig bekendstonden, en geen van haar familieleden ook maar in de verste verte gelieerd was aan de gedachtenwereld van het Réveil. Haar broer Carel Ricus stond op de kandidatenlijst van een liberale kiesvereniging, haar oudste broer J.C.W. Merkus was in de Frans-Duitse Oorlog actief voor het Nederlandsche Roode Kruis. Een familiearchief is niet bewaard gebleven, maar in het archief van de aangetrouwde familie Calkoen werden brieven aangetroffen die licht werpen op de in haar milieu gangbare noties. Het zijn oppervlakkige, veelal Franstalige kattenbelletjes waarin religieuze overpeinzingen ontbreken, maar wel veelvuldig melding wordt gemaakt van

¹⁷⁶ AH, 23 januari 1871; NvdB, 14 februari 1871, 4 april 1871; Heinrich am Stern, *1872-1873: de wereld vergaat! of het laatste bedrijf van het groote werelddrama*, naar het Hoogduitsch (Bodegraven 1872) 3-32 (citaat: 23); NvdB, 16, 19 en 26 januari 1872; *Ibidem*, 9 februari 1872 (tweede druk); *Ibidem*, 16 februari; *De Standaard*, 3 april, 25 juni 1872; NvdD, 17 april 1872; *De Standaard*, 5 augustus 1873 (H. de Hoogh).

¹⁷⁷ ‘Uit het Koninkrijk Gods’: KW, 28 juli 1871.

vakanties in Parijs en aan de Côte d'Azur, en van het plaatselijke societyleven. Ook Jenny zou, toen ze eenmaal volwassen was en de beschikking had gekregen over haar aanzienlijke erfdeel, regelmatig afreizen naar Parijs en Zuid-Frankrijk. In die zin lijkt ze zich niet van haar milieu te hebben onderscheiden.¹⁷⁸

Wel opvallend voor een jong meisje van stand was haar besluit om, zodra zij meerderjarig werd, het huis van haar oom te verlaten en in Renkum een zelfstandige huishouding te voeren. Of die behoefte was ingegeven door haar kennismaking met de acht jaar oudere componiste en feministe Catharina Felicia (Cato) van Rees (1831-1915) is onduidelijk. Mogelijk woonden zij in Renkum al samen, mogelijk hebben zij elkaar daar ontmoet, maar in ieder geval verhuisden beide vrouwen in 1863 vanuit Renkum naar Brummen onder Zutphen, waar Jenny het landhuis Spaensweerd had aangekocht. In tegenstelling tot de ledigheid die gangbaar was voor vrouwen uit de elite, werd hier hard gewerkt. Naast haar composities (vooral liederen, soms aan Jenny opgedragen) schreef Cato artikelen voor het vrijzinnige tijdschrift *De Tijdspiegel*, waarin zij grotere ontplooiingskansen voor de vrouw bepleitte; daarnaast begon zij naam te maken als romanschrijfster. Dat Jenny die progressieve ideeën onderschreef, wordt duidelijk door de vrijgevochten levensstijl die beide vrouwen cultiveerden: het roken van sigaren en paardrijden in mannenkleding. Of hun relatie zuiver platonisch was is niet bekend, wel dat ze een diepe afkeer koesterden van het huwelijk.¹⁷⁹

Lang zijn ze niet in Brummen gebleven. In 1867 werd Spaensweerd verkocht en verhuisden Jenny en Cato naar Klein Warnsborn in Arnhem. In 1869 werd de gezamenlijke huishouding opgeheven: Cato vertrok naar Bonn, waar zij ging samenwonen met Mina Necker (een pact dat zou standhouden tot Cato's overlijden in 1915). Naar verluidt vertrok Jenny in 1869 naar Parijs, waar ze in de nasleep van de Frans-Duitse Oorlog maandenlang van de buitenwereld was afgesloten tijdens het Pruisische beleg, en met ziekte en gebrek te maken kreeg. Waarschijnlijk heeft zich hier, op eenendertigjarige leeftijd, haar bekering tot het chiliasme voltrokken. Er is wel gesuggereerd dat die bekering al eind jaren zestig had plaatsgevonden en dat dat de breuk met Cato had veroorzaakt, maar bronnen die dat kunnen onderbouwen ontbreken – het bronnenmateriaal met betrekking tot haar jeugd is sowieso schimmig. Aannemelijker is dat zij pas onder invloed van dergelijk ideeën is gekomen tijdens de Parijse crisis.¹⁸⁰

¹⁷⁸ R. Grémaux en W. van den Bosch, *Mystica met kromzwaard: het opzienbarende leven van Jenny Merkus (1839-1897)* (Delft 2014) 21-43, 95-97; M.C. Sigal jr., 'Uit de geschiedenis der Waalsche gemeente te Arnhem', *Bijdragen en Mededeelingen van Gelre* 22 (1919) 120; oprichting te Utrecht van de kiesvereniging het Constitutioneel Gezelschap, 'de vrije geest van onze staatsinrichting waarderende': *MC*, 7 januari 1869; ledenlijst van het Constitutioneel Gezelschap te Utrecht (o.a. C.R. Merkus): *UPSD*, 7 mei 1869; huwelijksakte Carel Ricus Merkus (26) en jonkvrouwe Agnes Maria Gerardina Calkoen (31), dochter van A. baron Calkoen en M.C.W. Snouckaert van Schauberg : UA, RBS Utrecht, 28 januari 1861; huwelijksakte Carel Ricus Merkus (35) weduwnaar, en jonkvrouwe Caroline Constance Calkoen (26), dochter van A. baron Calkoen en M.C.W. Snouckaert van Schauberg: *Ibidem*, 11 november 1869; brieven van M.C.W. Calkoen-Snouckaert van Schauberg aan haar dochters Johanna Cornelia en Wilhelmina Cornelia Caroline: NA, Archief van de familie Calkoen (1623-1970), inv.nrs. 1305 en 1315; brieven van familie aan C.R. Merkus en A.M.G. Merkus-Calkoen (1861-1867): *Ibidem*, inv.nrs. 1323-1325.

¹⁷⁹ R. Grémaux, 'Van Amazone aan de Veluwezoom tot Servische Maagd van Orleans: het bewogen leven van Jeanne Merkus', *Arnhem de genoeglijkste* 27 (2007) 184-186; *Biografisch Woordenboek Gelderland V* (Hilversum 2006) s.v. 'Catharina van Rees'; <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/merkus>.

¹⁸⁰ Grémaux, 'Amazone aan de Veluwezoom', 186-192; 'Ter beoordeling ontvangen: Reisebilder. Sonate für pianoforte (Fraülein Jenny Merkus gewidmet) von C.F. van Rees', *Caecilia; algemeen muzikaal tijdschrift van Nederland* 21 (1864) 15; Friederice Wilhelmina Georgine Julie Necker (Bonn 1832-Nijmegen 1918); Grémaux en Van den Bosch, *Mystica met kromzwaard*, 43-69.

Aanwijzingen daarvoor zijn te vinden in de twee werkjes die Jenny heeft gepubliceerd: *Openbaringen van J. Merkus, naar aanleiding van een onvoltooid gebouw te Jeruzalem* (1887) en *Aux Chrétiens* (1893). In haar *Openbaringen* verklaart zij in 1871 van Parijs naar Rome te zijn gereisd – dan net bevrijd van het Pauselijk bewind – en in de algehele euforie het plan te hebben opgevat een huis te laten bouwen ter ere van God. Op dat moment verkeerde ze dus al in een staat van religieuze vervoering. Vervolgens werd haar van hogerhand ingegeven: “niet hier maar in Jeruzalem”. Daarop ging ze de Openbaring van Johannes bestuderen, met name de hoofdstukken 13 en 17, waarin ze de val van Parijs en de onttroning van de Paus voorspeld zag. Onder goddelijke inspiratie herlas ze de Schrift met nieuwe ogen en stuitte toen op Jesaja 54:1-3:

“Zing vrolijk, gij onvruchtbare, die niet gebaard hebt! maak geschal met vrolijk gezang, en juich, die geen barensood gehad hebt! want de kinderen der eenzame zijn meer, dan de kinderen der getrouwde, zegt de Heere.
Maak de plaats uwer tenten wijd, en dat men de gordijnen uwer woningen uitbreide, verhinder het niet; maak uw koorden lang, en steek uw pinnen vast in.
Want gij zult uitbreken ter rechter- en ter linkerhand; en uw zaad zal de heidenen erven, en zij zullen de verwoeste steden doen bewonen”.¹⁸¹

In de ongehuwde vrouw, verheven boven haar getrouwde zusters en daardoor uitverkoren voor een heilshistorische opdracht, herkende Jenny zichzelf. Wat die opdracht was, vond zij in Jesaja 60: de wederopbouw en kerstening van Jeruzalem door niet-Joden, christenen dus, die in de eindtijd in groten getale naar de Heilige Stad zouden trekken en wier werk Jenny zou moeten faciliteren. Aldus arriveerde zij in 1873 in Jeruzalem, kocht daar via een tussenpersoon een stuk grond en gaf een Franse architect opdracht voor de bouw van een huis, dat onderdak moest bieden aan zo’n driehonderd gelovigen. Hoe lang Jenny in Jeruzalem bleef is niet duidelijk, maar in de zomer van 1874 bevond ze zich weer in Parijs, waar ze bezoek kreeg van Cato en Mina. Onthutst beschreef Cato aan Jan Pieter de Keyser, hoofdredacteur bij *De Tijdspiegel* en zelf ook bevriend met Jenny, het religieuze fanatisme dat haar vroegere huisgenoot in zijn greep had gekregen:

“Zij heeft voor de Franschen een afgodische vereering opgevat en waant dat dit de door God bevoorrechtte natie is, die de Paus van zijn troon moet werpen en Jeruzalem zal overmeesteren nadat geheel Europa door hun is onderworpen. De Duitschers schijnen bij God niet veel te beduiden. In één woord, er is niet meer met haar te spreken als zij op dit ongelukkige thema komt. Ik kan niet zeggen hoe akelig en bezorgd mij dit maakt”.

Deze passage is om meerdere redenen interessant. Ten eerste dat dergelijke ideeën nieuw voor Cato waren, en zeker niet iets waar ze al enige jaren mee vertrouwd was. Ten tweede dat Jenny een verlossersrol voor Frankrijk in gedachten had, een notie die ze vrijwel zeker niet in Nederland (waar het katholieke Frankrijk in de eindtijd literatuur veelal figureerde als handlanger van de Antichrist) maar heel goed in Frankrijk kan hebben opgedaan. Sterker nog, er woonde sinds 1869 in Parijs een internationaal vermaarde figuur die deze gedachte sinds 1859 had gepropageerd: Henri Dunant (1828-1910), de oprichter van het Rode Kruis.¹⁸²

¹⁸¹ J. Merkus, *Openbaringen van J. Merkus, naar aanleiding van een onvoltooid gebouw te Jeruzalem* (Parijs 1887) 3-9.

¹⁸² J. Merkus, *Aux Chrétiens* (Parijs 1893) 1-7; Grémaux en Van den Bosch, *Mystica met kromzwaard*, 121-136; C.F. van Rees aan J.P. de Keyser, Bonn 24 maart, 5 oktober 1874: Letterkundig Museum, Collectie C.F. van

Dat Dunant een chiliast was komt in de historiografie van het Rode Kruis zelden naar voren. Hij was opgegroeid in Genève, in een familie die behoorde tot de *Société Évangélique*, het kerkgenootschap waarvan predikant Louis Gaussen een der drijvende krachten was. Diens eindtijdalarmisme, waarin het herstel van de Joodse staat een belangrijke rol speelde, zou Dunant diepgaand beïnvloeden – als jongeman werd hij actief voor het genootschap dat door de *Société Évangélique* was opgericht ter bekering van Joden. Daarnaast zou Dunant al op jonge leeftijd gefascineerd raken door Charles Louis Napoleon Bonaparte (1808-1873), de neef van Napoleon die in Zwitserland opgroeide en zich na de dood van Napoleons enige zoon als diens opvolger zou profileren. In 1849 won hij de presidentsverkiezingen, in 1852 herstelde hij het keizerrijk en nam de titel Napoleon III aan. Dunant bezag deze pijlsnelle opkomst in heilshistorisch licht. In 1859 schreef hij *L'Empire de Charlemagne rétabli ou le Saint-Empire Romain reconstitué par sa Majesté l'Empereur Napoleon III*, waarin hij een heilsscenario ontvouwde dat grotendeels aan Gaussen was ontleend, maar waaraan Dunant bonapartistische elementen had toegevoegd. Niet alleen zou Napoleon III de door Gaussen aangekondigde terugkeer van de Joden naar Palestina bewerkstelligen, hij zou ook als opvolger van Karel de Grote de inaugurator worden van een wereldrijk dat de revolutiegeest zou bezweren, en welvaart en vrede brengen.¹⁸³

Zijn opzet de brochure persoonlijk aan de keizer te overhandigen werd echter doorkruist door de uitgebroken oorlog tussen Frankrijk en Oostenrijk, waarvoor Napoleon III naar Noord-Italië was afgereisd. Dunant besloot niettemin een poging te wagen tot de keizer door te dringen en verzeilde in juni 1859 onbedoeld in Solferino, waar daags daarvoor een veldslag had plaatsgevonden. Onthutst over het menselijk leed waarmee hij werd geconfronteerd – gewonden lagen er te creperen zonder noemenswaardige zorg – voelde hij zich geroepen hulp te bieden, boorde daartoe zijn christelijk-filantropische netwerk aan, wat in 1864 zou leiden tot de oprichting van het internationale Rode Kruis. In de Nederlandse militairen J.H.C. Basting en C.W.M. van de Velde vond Dunant enthousiaste medewerkers, al stuitte zijn alarmisme daar wel op enige verbazing. Dunant leek zichzelf als een instrument van de Voorzienigheid te beschouwen, getuige de wijze waarop hij in augustus 1863 zijn doelstelling tegenover Van de Velde omschreef: “Mijn werk is over de geheele beschaafde wereld comittés te vormen in voorbereiding tot den grooten algemeenen wereld-oorlog waarvan de profetiën spreken en die veel nader bij is, dan men bevroedt”.¹⁸⁴

In economisch opzicht ging het Dunant echter minder voor de wind, en na zijn faillissement (1867) trok het hoofdbestuur van het Rode Kruis de handen van hem af. Dunant verhuisde naar Parijs, om zich te concentreren op de *Société Internationale pour la Rénovation de l'Orient*, die hij daar in 1866 met enkele geestverwanten had opgericht. Deze organisatie was geënt op zijn oorspronkelijke streven de Joden te stimuleren tot wederopbouw van Palestina, onder protectie van Napoleon III die als een nieuwe Cyrus het uitverkoren volk zou verlossen. Ondersteund door enkele trouwe vrienden hield hij kantoor in een Parijse arbeiderswijk, en wist aldus in 1869 de aandacht te trekken van de Duitse *Tempelgesellschaft*, een eveneens op wederopbouw van de Joodse staat gerichte groepering, die daarmee de laatste obstakels wil wegnemen voor de wederkomst van Christus. Tot een

Rees, R 02761 B 1; W. van der Zwaag, *Jean Louis Bernhardt (1811-1873): een leketheoloog uit de school van Kohlbrugge en Bilderdijk* (Houten 1987) 278-282.

¹⁸³ Libby, *Henry Dunant*, 14-45, 79; A. François, *Aspects d'Henri Dunant: le bonapartiste, l'affairiste, le sioniste* (Genève 1948) 40-41; G.S. van Krieken, ‘De onbekende Henri Dunant’, *Spiegel Historiael* 20 (1985) 391-392.

¹⁸⁴ Libby, *Henry Dunant*, 79-81, 98-102, 109-115, 121-49; C. Moorehead, *Dunant's dream: war, Switzerland and the history of the Red Cross* (Londen 1998) 5-6, 18, 43-46; L. van Bergen, *De zwaargewonden eerst? Het Nederlandsche Rode Kruis en het vraagstuk van oorlog en vrede 1867-1945* (Rotterdam 1994) 41, 108-113 (citaat: 113).

samenwerkingsverband kwam het echter niet. Wel wist Dunant tijdens de Frans-Duitse Oorlog een nauwe samenwerking op te bouwen met het Parijse comité van het Rode Kruis, dat hem in tegenstelling tot het hoofdbestuur niet had laten vallen. Daarnaast richtte hij een eigen hulporganisatie op, waarin hij zich behalve voor zieken en gewonden ook inzette voor armlastigen, die aan voedselgebrek ten onder dreigden te gaan. Vrouwen speelden daarbij een belangrijke rol, want Dunant geloofde dat juist vrouwen over de voor dit werk noodzakelijke onbaatzuchtigheid beschikten.¹⁸⁵

De vraag is nu: is hij in het kader van deze activiteiten in contact gekomen met Jenny Merkus? Van haar is namelijk bekend dat ze zich tijdens het beleg van Parijs heeft ingezet voor de slachtoffers van de oorlog. Dat ze dat deed in opdracht van het Nederlandsche Roode Kruis is niet waarschijnlijk, aangezien deze organisatie tijdens het beleg niet in Parijs zelf actief was. Wel kan ze bij de verzorging van gewonden betrokken zijn geraakt via Siegwardina Christina Merkus-Kelder, de in Parijs woonachtige weduwe van Jenny's neef Charles Guillaume Merkus jr., die zich actief inzette voor de 'ambulances' van de vrijzinnig-protestantse predikant Athanase Coquerel (haar dochter Cornelia Merkus was getrouwd met dominee Charles Benjamin Grawitz, de naaste medewerker van Coquerel). Complicerende factor is dan wel dat Jenny's ontlukende chiliesme moeilijk te verenigen valt met de uiterst vrijzinnige noties die in dit gezelschap courant waren.¹⁸⁶

Aannemelijker is daarom dat zij is gerekruteerd voor een van de 'ambulances' van het Parijse comité van het Rode Kruis, een organisatie waarmee zij via haar oudere broer J.C.W. Merkus bekend zal zijn geweest. Een van de drijvende krachten hierachter was de predikant Edmond de Pressensé (1824-1891), hoofd van de protestants-evangelische gemeenschap te Parijs, en nauw gelieerd aan het Zwitserse Réveil. Via zijn echtgenote, de romanschrijfster Elise de Pressensé, wist hij met name vrouwelijke kerkgangers te mobiliseren voor het ambulancewerk. In zijn tijdschrift *Revue chrétienne* besteedde hij aandacht aan diverse evangelisatieprojecten in Parijs, maar ook aan de 'Mission évangélique' die in 1871 in Rome was opgericht. Dat Jenny tijdens het beleg steun heeft gezocht bij deze kring (De Pressensé stond in hoog aanzien bij de Nederlands-Waalse gemeenschap), betrokken is geraakt bij de daar ontplooid filantropische initiatieven en aldus het plan heeft opgevat in Rome een huis Gods te bouwen, is zeer wel denkbaar. In het verlengde daarvan zou ze dan in aanraking kunnen zijn gekomen met Henri Dunant en met diens op Palestina gerichte heilsverwachting.¹⁸⁷

Bij gebrek aan bronnen blijft het vooralsnog speculeren. De overeenkomst tussen beider streven in Jeruzalem de grondslag te leggen voor het Duizendjarige Rijk, waarbij het Franse volk een belangrijke rol zou spelen, is niettemin opvallend. Anderzijds moet gezegd worden dat Cato de enige bron is voor Jenny's geloof aan een toekomstig Frans wereldrijk –

¹⁸⁵ François, *Aspects d'Henri Dunant*, 36-42, 111-112, 120-121; Van Krieken, 'Onbekende Henri Dunant', 393-398; Libby, *Henry Dunant* 190-191, 200-201, 211; J.-H. Dunant, *Les débuts de la Croix-Rouge en France avec divers détails inédits. Extraits des mémoires de Jean-Henri Dunant* (Zürich-Parijs 1918) 52-55; B. Gagnebin, 'Le rôle d'Henry Dunant pendant la guerre de 1870 et le siège de Paris', *Revue internationale de la Croix Rouge* 35 (1953) 266-270; N. Sybesma-Knol, *Henry Dunant: grondlegger van het Rode Kruis en van het moderne humanitair oorlogsrecht* (Antwerpen-Apeldoorn 2011) 70-75; Van Bergen, *Zwaargewonden eerst?*, 65-66.

¹⁸⁶ Grémaux en Van den Bosch, *Mystica met kromzwaard*, 66-67, 91-95, 99-112; E. Stroehlin, *Athanase Coquerel fils: étude biographique* (Parijs 1886) 447-448; H. Cordey, *Edmond de Pressensé et son temps (1824-1891)* (Lausanne 1916) 315-326, 336, 377, 394.

¹⁸⁷ E. de Pressensé e.a., *Une Église séparée de l'État. Notice historique sur l'Église Taitbout à Paris (...)* (Parijs 1890) 24; 121-128; E. de Pressensé, 'La Mission évangélique à Rome', *Revue chrétienne* 19 (1872) 122-126; M. Cohen Stuart, *Gedenkboek van de zesde Algemeene vergadering der Evangelische Alliantie in Amerika, gehouden te New York in October 1873* (Amsterdam 1874) 377-378 (de *Mission Populaire* van Mme de Pressensé).

in haar eigen geschriften is dat niet terug te vinden. Wel beweerde ze in *Openbaringen* een Franse bouwmeester te hebben gekozen, in de overtuiging “dat het vooral Franschen zijn zullen die Zijne heerlijkheid over Christus’ land en volk naar het vleesch zullen doen opgaan”. Maar die verering strekte zich niet uit naar het Franse bestuur. In *Aux Chrétiens* sprak ze zelfs het vermoeden uit dat Franse christenen de tocht naar Palestina zouden ondernemen om te kunnen ontsnappen aan hun antichristelijke overheid, daarmee gehoor gevend aan het bevel: ‘Ga uit van Babylon’. Dat was wel heel ver verwijderd van wat Dunant ooit voor ogen stond. Mocht hij in 1871 haar inspiratiebron zijn geweest, dan was hij dat twintig jaar later in ieder geval niet meer.¹⁸⁸

Ook in Parijs zou Jenny niet blijven. In 1875 werd haar aandacht getrokken door de Servische vrijheidsstrijd tegen Turkse overheersing. Ervan overtuigd dat dit de opmaat vormde tot de val van het Turkse Rijk en de daaropvolgende restauratie van Joods Palestina, besloot ze de opstandelingen niet alleen financieel maar ook fysiek te ondersteunen. Haar arrestatie door een Oostenrijkse patrouille bij de grens met Herzegovina haalde in het voorjaar van 1876 zelfs de krant, waarbij met enige verbazing over deze “Hollandsche Jeanne ‘d’ Arc” werd geschreven – een vrouw van stand die zich in mannenkleding hulde en niet terugschrok voor de gewapende strijd. Na haar vrijlating reisde ze naar Belgrado waar ze zich andermaal bij de Servische vrijheidsstrijders aansloot, en *en passant* een Servische afdeling van het Rode Kruis hielp oprichten (opnieuw een indicatie voor een connectie met Dunant). Maar ze werd ook het mikpunt van verdachtmakingen en werd uiteindelijk als vermeend spionne het land uitgezet. Daarna verbleef ze enige tijd in Marseille, om in 1878 terug te keren naar Jeruzalem, waar ze tot haar schrik bemerkte dat haar Balkan-avontuur de Turkse overheid zo tegen haar in het harnas had gejaagd, dat de bouw van haar huis grote vertraging had opgelopen. Hervatting van de bouwactiviteiten kwam slechts moeizaam van de grond, mede doordat de financiële steun aan de vrijheidsstrijders een groot gat in haar kapitaal had geslagen. In de jaren tachtig maakte ze daarom diverse reizen naar Nederland om van familie en vrienden geld te lenen voor de voltooiing van haar project, waarbij ze steeds vaker bot ving. Vandaar haar publicatie uit 1887, gericht aan “Hollanders die bezitten” en geschreven “naar aanleiding van een onvoltooid gebouw te Jeruzalem”.¹⁸⁹

De laatste jaren van haar leven woonde ze afwisselend in Parijs, Marseille en Jeruzalem, in steeds armlastiger omstandigheden, al kon ze in Jeruzalem terugvallen op de gastvrijheid van de Amerikaanse kolonie. Die was in 1881 ontstaan rond het echtpaar Spafford, chiliasten als zichzelf. Hun dochter Bertha kon zich Jenny later nog goed herinneren – een martiale verschijning, gekleed in jurk en wijde broek, de voeten gestoken in mannenlaarzen. In 1895 haalde haar broer Carel Ricus haar vanuit Parijs terug naar Utrecht, waar ze in februari 1897, op zevenenvijftigjarige leeftijd, na een kort ziekbed in het Diakonessenhuis overleed. Haar broer en zijn nazaten stelden nog pogingen in het werk erkend te worden als nieuwe eigenaren van Jenny’s huis in Jeruzalem, maar liepen daarbij vast op een weinig coöperatieve Turkse overheid. Rond 1970 werd het gebouw gesloopt om plaats te maken voor een hotel.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Merkus, *Openbaringen*, 15; Idem, *Aux Chrétiens*, 3.

¹⁸⁹ Grémaux en Van den Bosch, *Mystica met kromzwaard*, 145-444.

¹⁹⁰ *Ibidem*, 450-531; B. S. Vester, *Our Jerusalem: an American family in the Holy City, 1881-1949* (New York 1950) 58-90; Y. Ariel en R. Kark, ‘Messianism, Holiness, Charisma, and Community: the American-Swedish Colony in Jerusalem, 1881-1933’, *Church History* 65 (1996) 644-649; Jeanne Merkus ingekomen op 28 december 1896, overleden 1 februari 1897: UA, Archief van het Diakonessenhuis te Utrecht (1844-1970), alfabetisch index patiënten 1887-1910, inv.nr.408.

9.4.3 Evangelisten en arbeiders

Terug naar de jaren zeventig van de negentiende eeuw. Hoe verging het de alarmisten, nadat duidelijk was geworden dat de Wederkomst zich inderdaad niet op korte termijn zou materialiseren? Een aantal van hen ging op de ingeslagen weg voort alsof er niets gebeurd was. Dat gold met name voor de leden van de Vergadering der Gelovigen, die zich over een concreet tijdstip van de omwenteling niet had uitgelaten. Abraham Capadose moest het door zijn gevorderde leeftijd rustiger aandoen (hij overleed op 16 december 1874), maar Esser publiceerde in 1875 nog een uitwerking van zijn alarmistische artikelen onder de titel *De Openbaring van Johannes in verband met de tijdsomstandigheden*. Wel toonde zich hij zich daarin betrekkelijk gematigd: in een zichtbare Wederkomst zag hij nu weinig – na de vernietiging van de Antichrist zou Christus het Duizendjarige Rijk vanuit de hemel besturen, terwijl de heilsorde zich geleidelijk zou ontplooiën en zijn volle bloei bereiken onder leiding van de (gekerstende) Joodse natie. Teleurgesteld over het geringe debiet moest hij enkele maanden laten constateren: “De zin voor profetie ontbreekt”. Toch bleef hij zijn eindtijdalarmisme uitdragen op lezingen en in zijn tweewekelijkse blaadje *Maranatha*, tot hij in 1878 de redactie overdroeg aan een opvolger. Lastiger was het voor de evangelisten van De Liefde en Witteveen, die, veelal in hun eentje opererend, de steun moesten ontberen van de kapitaalkrachtiger orthodoxe evangelisatieverenigingen, en steeds meer moeite kregen de eindjes aan elkaar te knopen.¹⁹¹

Van de Witteveen-evangelisten wist een aantal zich staande te houden als voorganger in een Vrije Evangelische gemeente: de gebroeders Mooij (Arend, Albertus, Adrianus en Marinus), Pieter van Paassen, Wijnand Vlietstra en Jacob van Houte. Jan Hendrik van Paddenburg werd reizend evangelist, en Christiaan Willem Jacobs vond net als Pieter Johannes Israel onderdak bij de Christelijk Gereformeerde Kerk.¹⁹² De evangelisten van De Liefde volgden een grilliger pad. Kors Holleman, de voorganger van de Vrije Evangelische Gemeente te Leeuwarden, vertrok in 1874 als evangelist naar Zwolle, waar hij in 1880 overleed. In Leeuwarden was hij als voorganger opgevolgd door Anne Coolsma, die in 1884 eveneens vertrok, in zijn geval naar Amsterdam, waar hij met een neef een loodgietersbedrijf begon. Eduard Gerdes zou zich na zijn alarmistische fase tot het schrijven van christelijke lectuur beperken, en in die hoedanigheid een grote faam verwerven. In 1878 vestigde hij zich in Doetinchem, waar hij bij voorkeur kerkte bij de chiliastische predikant Jan van Dijk (een van zijn dochters huwde een zoon van Van Dijk). Hij overleed er in 1898. Heden ten dage wordt Gerdes niet zozeer als chiliast herinnerd, maar als auteur van het populaire geestelijke lied *Er ruischt langs de wolken een lieflijke Naam*. Toch bleef de Wederkomstverwachting een belangrijke preoccupatie, getuige de laatste strofe van zijn gedicht ‘Trouw wachten’ (1889): “Ook ons geldt ’t woord des Heeren: / ‘Wacht op mijn wederkeeren, / Want Ik, Uw Heiland, kom gewis’”.¹⁹³

¹⁹¹ H.C. Voorhoeve jr., *De Toekomst onzes Heeren Jezus Christus en de daarmee in verband staande gebeurtenissen*, Rotterdam 1872; Idem, *De brieven aan de zeven gemeenten in Klein Azië*, Den Haag 1876; Kalmijn, Capadose, 282-284; I. Esser, *De Openbaring van Johannes in verband met de tijdsomstandigheden* (Den Haag 1875) 652, 681-687; I. Esser aan dochter Mechteld, 21 maart 1874, september 1875: UBvU, HDC, Familie Esser, inv.nr. 68; volksvoordracht door I. Esser over de ‘aanstaande roode republiek’: *De Standaard*, 12 februari 1878; terugtreden I. Esser: *Maranatha* 11 (1878) 291-292.

¹⁹² Dekker, *Gereformeerd en evangelisch*, 345, 356, 489-494, 503, 306, 513, 515-517.

¹⁹³ E. Gerdes, ‘Kors Holleman’: *De Standaard*, 6 april 1880; vestiging en vertrek Anne Coolsma: Historisch Centrum Leeuwarden, bevolkingsregister Leeuwarden 1876-1904, p. 231; Oprichting vennootschap door loodgieters Frans Frederik Maijwald en Anne Coolsma; *AH*, 15 februari 1888 (Anne Coolsma was gehuwd met A.L.Maijwald); huwelijksakte F.F. Maijwald (25) loodgieter, en Alida Schaap (getuige Anne Coolsma, 52 jaar, loodgieter): SAA, RBS Amsterdam, 12 juni 1890; *BLGNP* I (Kampen 1978) s.v. ‘Eduard Gerdes’; huwelijksakte Dirk Jacob van Dijk (28) zoon van Jan Melles Van Dijk, (directeur der vereniging ter bevordering van inwendige zending) en Cornelia Dirks, en Wilhelmina Cornelia Gerdes (29) dochter van Eduard Gerdes

Zijn collega's Albertus Hardenberg en Jacob Witmond, die aanvankelijk net als Gerdes een loopbaan als christelijk volksschrijver hadden beproefd, zouden na 1870 actief worden bij de christelijke arbeidersbeweging. Eerst als journalisten bij het blad *De Werkmansvriend; weekblad voor het volk*; Witmond later ook als bestuurslid van de christelijke werkliedenvereniging Patrimonium, een organisatie die er zoals gezegd vooral op gericht was de arbeiders af te schermen voor het goddeloze socialisme. Kan daaruit de conclusie getrokken worden dat ze afstand hadden genomen van hun alarmistische heilsverwachting en hun hoop op een revolutie 'van boven' hadden omgezet in pragmatisch hervormingsbeleid? Slechts ten dele, want ook in *De Werkmansvriend* en Patrimonium ontbraken heilshistorische en alarmistische noties niet.

Jacob Witmond behoorde tot de actiefste alarmisten uit de school van De Liefde. Hij was de man die in 1860 in het *Volksmagazijn voor Burger en Boer* had geopperd dat Napoleon III – wiens voornamen de getalswaarde 666 opleverden – wel eens de Antichrist zou kunnen zijn, en die in 1863 in *Berea* een uiterst zwart beeld van de naderende Verdrukking had geschetst, waaraan de ware gelovigen slechts door de Opname konden ontkomen. In juni 1866 organiseerde hij in Haarlem als evangelist van Tot Heil des Volks een bidstond onder het motto 'het is de laatste ure'; twee jaar later, op de jaarvergadering van Tot Heil des Volks (de laatste die de dan al zieke Jan de Liefde zou bijwonen) sprak hij over "de tijden waarin wij leven en welke wij nog wachtende zijn". Nadat in december 1869 Jan de Liefde was overleden, werd de Haarlemse afdeling van Tot Heil des Volks opgeheven en moest Witmond iets anders verzinnen om zijn gezin te onderhouden – de inkomsten uit zijn werk als christelijk volksschrijver waren te gering. Daarom solliciteerde hij in december 1870 als evangelist bij de Confessioneele Vereeniging, een orthodoxe evangelisatievereniging die over meer financiële armslag beschikte dan Tot Heil des Volks. Een wanhoopsdaad vermoedelijk, want als volgeling van de antikerkelijke De Liefde stond hij bij dergelijke verenigingen in een kwade reuk. Hij werd afgewezen.¹⁹⁴

In 1872 verhuisde Witmond naar Amsterdam, waar hij ging werken voor *De Standaard* en de pas opgerichte *Werkmansvriend*. Voor dat laatste tijdschrift was hij waarschijnlijk aangezocht door hoofdredacteur Julien Wolbers, die bij Tot Heil des Volks betrokken was geweest vóór hij redacteur werd van het alarmistische blad *De Morgenster*. Een toekomstverwachting die Wolbers onderschreef, getuige zijn uitspraak in genoemd blad dat hij van de politiek weinig heil verwachtte, maar zijn hoop gevestigd had op "eene toekomstige theocratie of liever christocratie", onder leiding van "Christus als haar eeuwigen Koning". In *De Werkmansvriend* stonden weliswaar de praktische belangen van de arbeider centraal (loonsverhoging en vermindering van werkuren, liefst in goed overleg met de werkgever) maar was daarnaast aandacht voor de christelijke heilsverwachting. Zo werd in het nummer van 4 augustus 1871 stelling genomen tegen de oproep tot afschaffing van staande legers – oorlog zou niet vanzelf verdwijnen onder invloed van de vooruitgang, maar pas door de vestiging van het Rijk des Vredes. Onbekommerd werd ook geadverteerd voor het chiliastische werkje van Frédéric de Rougemont, *De val van een afgodsbeeld*. Indicatief voor de nauwe banden die er in 1872 tussen de Amsterdamse afdeling van Tot Heil des Volks en *De Werkmansvriend* bestonden, was het voorstel van een aantal leden om het blad onder

(letterkundige) en Lucie Sophia Brepohl: Gelders Archief, RBS Doetinchem, 8 januari 1891; E. Gerdes, 'Trouw wachten' (januari 1889), in: Nieland, Eduard Gerdes (hs.) 63-64.

¹⁹⁴ VBB, Nieuwe serie 4 (1859-1860) 512; J. Witmond Czn, 'De veiligheid der geloovigen', *Berea* 3 (1863) 316-317; *De Morgenster*, 6 juli 1866; *Verslag van de dertiende algemeene openbare vergadering der Vereeniging tot Heil des Volks, Haarlem 13 juni 1868*, 13: Archief THdV; *Verslag van de zestiende algemeene openbare vergadering der Vereeniging tot Heil des Volks (Zaltbommel 3-4 juni 1871)*, 5: Ibidem; sollicitatiebrief van J. Witmond, Haarlem 15 december 1870: UA: Archief van de Confessioneele Vereniging (1864-1986), inv.nr. 209; Mink, *Tweede plan*, 260.

werklieden te verspreiden, hen aldus munitie verschaffend in de strijd tegen de goddeloze Internationale.¹⁹⁵

Aanvankelijk trok *De Werkmansvriend* gelijk op met het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond, dat zich eveneens van de Internationale had gedistantieerd. Maar toen het Verbond steeds vrijzinniger werd, en zich uitsprak voor neutraal staatsonderwijs, besloot de groep rond Wolbers in 1876 tot oprichting van het christelijk werkliedenverbond Patrimonium. Tot de oprichters behoorde – naast de metselaar Klaas Kater en de timmerlieden Bart Poesiat en Willem Christiaan Beeremans – ook Witmond, die tot secretaris werd aangesteld. Nadrukkelijk wilden zij vasthouden aan het Schriftgezag en de christelijke heilsverwachting, en gingen daarbij de polemiek met *De Werkmansbode* van het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond niet uit de weg. Zo attaqueerde Beeremans in juni 1877 in *De Werkmansvriend* de “tempel der toekomst”, die de lezers van *De Werkmansbode* in het vooruitzicht was gesteld. In plaats daarvan verkondigde hij de verschijning van de Mens der Zonde, als opmaat naar de wederkomst van Christus: “Hem is alle macht gegeven in hemel en op aarde. Hem behoort de wereldheerschappij. Straks, als Hij al Zijne vijanden onder Zijne voeten zal gezet hebben, zal Hij die heerschappij aanvaarden, en wij zullen mededeelgenoten zijn van Zijne heerlijkheid”. *De Werkmansbode* meende daarom in april 1878 te moeten waarschuwen tegen de “Bijbelsche en phantastische wonderverhalen” die in de kring rond *De Werkmansvriend* circuleerden, op grond waarvan beweerd werd dat de arbeidersarbeidersklasse een betere toekomst niet op eigen kracht zou kunnen bewerkstelligen, maar uitsluitend “door tusschenkomst der Godheid”.¹⁹⁶

Behalve via de kolommen van *De Werkmansvriend* droeg Patrimonium die heilsverwachting ook uit op volksvoordrachten. Zo betoogde Klaas Kater in januari 1877 – in een lezing voor de leden van Patrimonium – dat de sociale kwestie alleen door Christus kon worden opgelost, en dat men daarom acht diende te slaan op het Profetisch Woord. In februari 1878 bracht Isaïc Esser zijn alarmistische arsenaal in stelling in een lezing over “de aanstaande roode republiek”. Volgens het verslag in *De Standaard* betoogde de spreker “de gewisheid en het ontzettende van zoodanig Rijk, waarin de aanbidding van satan en den anti-christ algemeen verplicht en alle ordening Gods buiten werking zou gesteld zijn”. Om werklieden daar zoveel mogelijk tegen te beschermen, was bevordering van christelijk onderwijs nodig, evenals onderzoek van het Profetisch Woord in de bijbel. Dat was geen geïsoleerd geluid, want een maand later droeg Bart Poesiat een vers voor, getiteld: “Patrimonium en de Roode Republiek der Toekomst”, een oproep aan Christus Zijn volk te redden uit de Verdrukking.¹⁹⁷

¹⁹⁵ A. Kuyper aan G. Groen van Prinsterer, 12 maart 1872: A. Goslinga ed., *Briefwisseling van Mr. G. Groen van Prinsterer met Dr. A. Kuyper (1864-1876)* (Kampen 1937) 178; R. Hagoort, *Patrimonium: gedenkboek bij het gouden jubileum* (Kampen 1927) 110; J. Wolbers, ‘De Morgenster bemoeit zich niet met politiek’: *De Morgenster*, 12 januari 1866; J. Wolbers aanwezig namens de afdeling Utrecht: *Verslag van de derde algemeene openbare vergadering der Vereeniging tot Heil des Volks (Amsterdam 15-16 augustus 1857)*, 3: Archief THdV; J. Wolbers benoemd tot erelid van Tot Heil des Volks: *Verslag van de zestiende Algemeene openbare vergadering der Vereeniging tot Heil des Volks (Zaltbommel 3-4 juni 1871)*, 9: Ibidem; *De Werkmansvriend*, 5 januari 1872; *Verslag van de zeventiende algemeene openbare vergadering der Vereeniging tot Heil des Volks (Gouda 15-16 juni 1872)*, 4-8: Ibidem.

¹⁹⁶ Verberne, *De Nederlandse arbeidersbeweging*, 78-82, 93-97; Hagoort, *Patrimonium*, 149-174; J.A. Wormser, *Een man uit en voor het volk: het leven van Klaas Kater* (Nijkerk 1908) 35-53; W.C. Beeremans, ‘De tempel der toekomst’, *De Werkmansvriend*, 22 juni 1877; ‘De Werkmansvriend’, *De Werkmansbode*, 14 april 1877; ingezonden brief van H. Rommerts: Ibidem, 28 april 1877.

¹⁹⁷ Volksvoordracht Patrimonium door Klaas Kater: *De Werkmansvriend*, 19 januari 1877; optreden tweede voorzitter van Patrimonium [Bart Poesiat]: Ibidem, 5 april 1878; Hagoort, *Patrimonium*, 190-192; Volksvoordracht Patrimonium door I. Esser: *De Standaard*, 12 februari 1878 (citaat).

Maar al was *De Werkmansvriend* rond 1880 uitgegroeid tot spreekbuis van Patrimonium en de daar heersende alarmistische heilsverwachting – in het daaropvolgende decennium verloor die thematiek in rap tempo aan zeggingskracht. In 1895, toen Patrimonium door de Verzuiling was uitgegroeid tot de grootste werkliedenorganisatie in Nederland, had *De Werkmansvriend* plaatsgemaakt voor het eigen verbondsorgaan *Patrimonium*, waarin weliswaar regelmatig stichtelijke commentaren verschenen, maar eindtijdverwachting als thema had afgedaan. Dat gold ook voor de bijdragen van Witmond, die in de jaren negentig nog steeds actief was als Patrimoniumbestuurder en als redacteur van het verbondsblad. Toch is Witmond waarschijnlijk tot het eind van zijn leven overtuigd chiliast gebleven, want ook als vakbondsbestuurder bleef hij actief betrokken bij de Vrije Evangelische Gemeente. Toen de meerderheid zich begin jaren tachtig aansloot bij de baptisten, ging Witmond niet mee, maar koos met oude getrouwen als Carl Richard Frowein en Willem de Liefde voor samenwerking met de Vrije Gemeente van dominee Johannes Gesinus Smitt, een uitgesproken chiliast en alarmist. Dat Smitt in 1896 de feestrede mocht houden op de jaarvergadering van Patrimonium was vermoedelijk aan Witmond te danken, en het was ook Smitt die op de eerste dag van de twintigste eeuw, bij Witmonds begrafenis, zijn “vriend en broeder in Christus” herdacht.¹⁹⁸

Ook evangelist Albertus Hardenberg werd begin jaren zeventig als journalist actief voor *De Werkmansvriend*, naast zijn werk als bestuurslid bij het Anti-Zondagsarbeidverbond. In 1873 verhuisde hij naar Nijmegen, waar hij corrector werd bij de christelijke uitgeverij Milborn, en medewerker aan het aldaar verschijnende blad *Te Huis*. Zijn bijdragen bestonden uit stichtelijke commentaren, waarin de alarmistische heilsverwachting sterk op de voorgrond trad. Zo sprak hij in zijn bijdrage van 1 april 1875 van de naderende wederkomst van Christus en de oprichting van het Duizendjarige Rijk – “wie weet hoe spoedig”. Hij overleed relatief jong in 1880, op zevenenveertigjarige leeftijd. Hoezeer het chaliasme zijn toekomstverwachting tot het eind domineerde, bleek enkele maanden later bij de verschijning van *Bloemlezing uit de geschriften van wijlen de Heer A. Hardenberg*, die Milborn publiceerde “ten voordeele van de weduwe en hare vijf nog onverzorgde kinderen.” Daartoe behoorden ook verzen voor de jeugd, waarin reikhalzend werd uitgekeken naar een Godsrijk, gekenmerkt door vrede en sociale gerechtigheid. Een fragment uit het gedicht ‘Vrede’:

“Wereldgrooten, ijdel schuim,
Al uw luister zal verdwijnen,
Uw paleizen, hecht en ruim,
Storten in, hoe sterk zij schijnen,
Legt uw luister, scepter, kroon,
Neêr voor Davids grooten Zoon”.¹⁹⁹

¹⁹⁸ B. Kruithof, ‘Trouw aan het beginsel. De christelijk-sociale beweging in Nederland van 1875 tot 1909’, TvSG 7 (1981) 347-355; R. Hagoort, *Het beginsel behouden: gedenkboek van het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium over de jaren 1891-1927* (Amsterdam 1934) 36-51, 261-262; Christiaan [J. Witmond], ‘Een gewichtig onderscheid (een christelijke anecdote over I. Newton)’, *Patrimonium; orgaan van het verbond (Patrimonium)*, 2 januari 1897; Hagoort, *Patrimonium*, 201-202, 220-222; Dekker, *Gereformeerd en evangelisch*, 511; Feestrede Patrimonium door ds. J.G. Smitt: *Patrimonium*, 18 april 1896; verslag begrafenis Jacob Witmond: *De Grondwet*, 23 januari 1900.

¹⁹⁹ Hagoort, *Patrimonium*, 110, 136-137; J. van ‘t Lindenhout, *Lichtstralen aan mijn levensavond* (Neerbosch 1914) 169-172; A. Hardenberg, ‘Laat ons wederkeeren’: *Te Huis; tijdschrift voor het volk (Te Huis)* 1 (1875) 17-19; Idem, ‘De levende Heer’: *Ibidem*, 1 april 1875; overlijdensakte Albert Hardenberg (47): Gelders Archief, RBS Nijmegen, 5 april 1880; A. Hardenberg, *Bloemlezing uit de geschriften van wijlen den heer A. Hardenberg*, ten voordeele der weduwe en hare vijf nog onverzorgde kinderen (Nijmegen 1880²) 43.

9.4.4 De Brightonbeweging

Of de overige voorgangers van vrije evangelische gemeenten even hardnekkig vasthielden aan het chiliasme is niet altijd duidelijk, maar opvallend is wel dat zij zich enkele jaren later *en masse* lieten meeslepen door de *Brighton movement*, een nieuwe opwekkingsgolf met een alarmistische component, die uitmondde in de beweging tot Opwekking van het Geestelijke Leven. Waar deze opwekking in de Hervormde Kerk al snel uitdoofde, zeker nadat Abraham Kuiper begin 1876 wegens overspannenheid had afgehaakt, werkte hij nog jaren door bij de vrije evangelische gemeenten, die aan de opwekking bovendien een veel alarmistischer interpretatie gaven dan de oorspronkelijke propagandisten – vooraanstaande hervormde predikanten – voor ogen had gestaan. Het afhaken van deze voorgangers, waardoor de Brightonbeweging in Nederland zijn momentum verloor en naar de marge verdween, is door Hans Krabbendam geïnterpreteerd als bewijs dat men in Nederland relatief ongevoelig zou zijn geweest voor apocalyptiek en eindtijddenken (er werd in de Inleiding al naar verwezen).²⁰⁰ Dat lijkt echter moeilijk te rijmen met de alarmistische hausse die nog maar enkele jaren daarvoor haar piek had bereikt. De vraag is dus: ging het bij de *Brighton movement* om een “apocalyptische” beweging, of was er wellicht iets anders aan de hand?

De Brightonbeweging ontstond in de nasleep van een grote *revival*-meeting die van 29 mei tot 7 juni 1875 te Brighton plaatsvond en die werd bezocht door zo’n achtduizend christenen, afkomstig uit de Verenigde Staten, Engeland en van het Europese vasteland. Hoofdgasten waren Robert Pearsall Smith (1827-1899) en zijn echtgenote Hannah Whitall Smith (1832-1911), kopstukken uit de Amerikaanse heiligingsbeweging, die door de Opwekking van 1857 een nieuwe impuls had gekregen. Het heilig vuur was sindsdien enigszins getemperd, maar laaide in 1874 weer op in Engeland, ditmaal door toedoen van de Amerikaanse evangelisten Dwight Lyman Moody (1837-1899) en Ira Sankey (1840-1908). De opwekkingsgolf die daarvan het gevolg was, vond zijn culminatie in de grote Brighton-conferentie. Een bijeenkomst overigens waarop Moody en Sankey ontbraken, formeel omdat ze het te druk hadden met hun eigen massameetings in Londen, maar vermoedelijk toch ook omdat hun boodschap enigszins afweek van wat het echtpaar Smith propageerde.²⁰¹

Wat stond het viertal Amerikaanse evangelisten nu voor ogen? D.L. Moody – een succesvolle schoenenverkoper die eind jaren vijftig net als het echtpaar Smith door de Opwekking werd gegrepen – had in Chicago een invloedrijke organisatie op christelijk-filantropisch gebied weten op te bouwen. Nadat zijn levenswerk in 1871 bij de Grote Brand van Chicago was verwoest, onderging hij een tweede bekering, die resulteerde in het geloof dat elke christen gered kon worden als hij zich maar onvoorwaardelijk aan God overgaf. In de overtuiging dat de wederkomst van Christus en het Duizendjarige Rijk ophanden waren, werd hij reizend evangelist om zijn boodschap zo’n groot mogelijk bereik te kunnen geven. Daarbij werd hij begeleid door de zingende evangelist Ira Sankey, die het publiek met opzweepende liederen in vervoering wist te brengen. Eind 1873 werd de oversteek naar Schotland gemaakt, waar het tweetal zo’n respons kreeg dat ook de rest van het Verenigd Koninkrijk in het programma werd opgenomen. De bijeenkomsten groeiden uit tot massameetings, waarbij

²⁰⁰ Krabbendam, ‘Zielenverbrijzelaars’, 40.

²⁰¹ Dieter, *Holiness Revival*, 61, 162, 175-183; Krabbendam, ‘Zielenverbrijzelaars’, 41, 46-47; *Record of the Convention for the promotion of Scriptural Holiness, Brighton, May 29th-June 7th, 1875* (Brighton 1875) 47, 294; J.C. Pollock, *The Keswick story: the authorized history of the Keswick Convention* (Londen 1964) 18; J.F. Findlay jr., *Dwight L. Moody: American evangelist, 1837-1899* (Chicago-Londen 1969) 409.

duizenden toehoorders tot bekering kwamen, en afstand namen van hun wereldse levensstijl.²⁰²

Moody was een chiliast en bijbelliteralist en stond daarom enigszins huiverig tegenover de heiligingsbeweging, die in Amerika al enkele decennia in opmars was voordat Moody aan het firmament verscheen, maar die tegelijk met zijn campagne naar Europa oversloeg. De heiligingsbeweging wortelde in het Wesleyaanse methodisme, dat leerde dat de ultieme heiligmaking – zondeloosheid – in principe voor christenen op aarde bereikbaar was, mits men de geestesdoop onderging die de eerste christenen hadden ervaren bij de uitstorting van de Heilige Geest tijdens het pinksterfeest. Bij die geestesdoop voltrok zich de *second blessing*, die de gelovige in een toestand bracht van *entire consecration*, ook wel *perfect love* genoemd. Een intensieve speurtocht naar methoden waarmee men zich de geestesdoop kon toeëigenen was het gevolg – speciale tijdschriften werden aan het onderwerp gewijd, en boekenkasten volgeschreven. Vooraanstaande publicisten op dat terrein waren in de jaren veertig van de negentiende eeuw Asa Mahan (1799-1889) en de al genoemde C.G. Finney. Na 1860 waren dat vooral William Edwin Boardman (1810-1886), bekend door zijn boek *The Higher Christian Life* (1858), en het echtpaar Smith. Van het effect van de geestesdoop hadden zij overigens een gematigder opvatting dan de katholieke-apostolischen, die meenden dat zij door de geestesdoop bovennatuurlijke krachten verwierven. Het ging de aanhangers van de heiligingsbeweging primair om de gave des geloofs, om het vermogen zich volledig aan God over te geven, waardoor de eigen persoonlijkheid grotendeels werd uitgewist, en de zonde geen vrij spel meer zou hebben. In de hoop dat de collectieve beleving de laatste obstakels uit de weg zouden ruimen, werden de bijeenkomsten van de heiligingsbeweging massaal bezocht.²⁰³

Anders dan Moody waren de propagandisten van de zondeloosheid geen chiliasten maar millennialisten. In een latere editie van haar uit 1873 stammende bestseller *The Christian's secret of a happy life* beweerde Hannah Smith zelfs dat het Duizendjarige Rijk niets anders was dan de geestesdoop die individuele gelovigen ondergingen, waardoor zij een hogere dimensie betraden die alleen voor hen toegankelijk was. Voor alarmisme en een gerichtheid op de tekenen der tijden was bij deze heilsverwachting geen plaats – het Godsrijk lag in feite binnen ieders handbereik, mits men maar de juiste attitude wist aan te nemen. Met die hoopvolle boodschap vond zij gehoor bij het Britse echtpaar William en Georgina Cowper-Temple, gefortuneerde *Evangelicals* die in juli 1874 hun landgoed Broadlands beschikbaar stelden voor een heiligingsconferentie, waar ze het echtpaar Smith introduceerden bij kopstukken uit het evangelische circuit. Dat was zo'n succes dat een maand later een soortgelijke conferentie werd georganiseerd in Oxford, ditmaal ook bezocht door geestverwanten van het Europese vasteland. Zo was uit Nederland de Haagse Réveilman Pieter Jacob Elout van Soeterwoude overgekomen. Niet alleen hij maar ook de andere deelnemers voelden zich bijzonder aangesproken door de belofte van de *second blessing*, die, naar men hoopte, het herkersteningsoffensief het elan zou kunnen geven dat nodig was om de strijd tegen het ongeloof te winnen. Naast enthousiasme riep het echtpaar Smith echter ook weerstand op, met name bij uitgesproken chiliasten als Anthony Ashley-Cooper (Lord Shaftesbury), Horatius Bonar en John Charles Ryle. Zij waarschuwden tegen het

²⁰² Findlay jr., *D.L. Moody*, 129-149, 248-255, 287; J. Ohlemacher, 'Evangelikalismus und Heiligungsbewegung im 19. Jahrhundert', in: U. Gäbler ed., *Geschichte der Pietismus III. Der Pietismus im neunzehnten und zwanzigsten Jahrhundert* (Göttingen 2000) 375-377.

²⁰³ Findlay jr., *D.L. Moody*, 123-127; R.G. Kyle, *Evangelicalism: an Americanized Christianity* (New Brunswick 2006) 69; C.E. Jones, *Perfectionist persuasion: the holiness movement and American Methodism, 1867-1936* (Metuchen 1974) 2-5; Dieter, *Holiness Revival*, 81-82, 165, 182, 218-220, 383.

optimistische mensbeeld van de heiligingsbeweging, en stelden daar de bijbelgetrouwe Moody en Sankey tegenover.²⁰⁴

Ook in Nederland werd de roep van de Angelsaksische opwekkingsbeweging gehoord. Begin 1874 verschenen de eerste krantenberichten over de *revival meetings* van Moody en Sankey, die door de meeste journalisten als ordinair en typisch Amerikaans werden afgedaan: “Tooneelen van de verschrikkelijkste opwinding hebben telkens plaats”, schreef het *Algemeen Handelsblad* in mei 1874. De confessionele pers nam een afwachtende houding aan, maar dat beeld kantelde enigszins nadat vooraanstaande Engelse predikanten en theologen zich positief over de Amerikaanse evangelisten hadden uitgelaten. Op uitnodiging van Elout van Soeterwoude kwam Robert Pearsall Smith in mei 1875 naar Nederland om er (in het kader van zijn Europese tournee) enkele lezingen te houden, die door diverse aan het Réveil gelieerde predikanten werden bezocht. De respons van het publiek was echter mager, vergeleken met de massameetings die in Zwitserland en Duitsland werden gehouden.²⁰⁵

Toch was inmiddels een belangrijke opiniemaker gerekruteerd: Abraham Kuyper (1837-1920), de orthodoxe predikant van Amsterdam die in 1874 namens de antirevolutionairen in de Tweede Kamer was gekomen. Daar lag hij vanwege zijn militante opstelling in de schoolstrijd geregeld onder vuur, zoals hij eerder weerstand had opgeroepen bij het ethische-irenische establishment in de hervormde kerk. In zijn dagblad *De Standaard* wijdde Kuyper lovende artikelen aan de Amerikaanse evangelisten en in april 1875 reisde hij zelfs met Philippus Jacobus Hoedemaker – een van de weinige predikanten die zijn militante koers steunden – naar Londen, om daar een meeting van Moody bij te wonen. Teruggekeerd in Nederland stak Kuyper in de Tweede Kamer zijn enthousiasme niet onder stoelen of banken.²⁰⁶

Tijdens zijn Europese tournee had R.P. Smith zijn publiek uitgenodigd voor de heiligingsconferentie in Brighton, die op 29 mei van start zou gaan en een kleine twee weken zou duren. Daar werd met groot enthousiasme gehoor aan gegeven; ook vanuit Nederland vertrok eind mei een delegatie naar de Zuid-Engelse badplaats. Kuyper en Hoedemaker behoorden daartoe, evenals Elout van Soeterwoude, die zelfs geld had vrijgemaakt om de reiskosten te betalen voor minderbedeelde geïnteresseerden. De overigen – orthodoxe predikanten en welgestelde leken – behoorden tot het netwerk rond Elout van Soeterwoude, Kuyper en Hoedemaker, het trio dat als drijvende kracht voor de Brightonbeweging kan worden aangemerkt.²⁰⁷

Vanuit Amsterdam vertrok de gefortuneerde bierbrouwer Willem Hovy, financier van *De Standaard* en lid van talloze christelijk-filantropische organisaties. Met hem mee gingen

²⁰⁴ H. Whitall Smith, ‘The Christian’s secret of a happy life (1885)’, in: *The devotional writings of Robert Pearsall Smith and Hannah Whitall Smith* (New York-Londen 1984) 237-247, 258-268; Dieter, *Holiness Revival*, 162-167; P.J. Elout van Soeterwoude, ‘Aan de redactie van het zondagsblad van De Standaard (Den Haag 13 maart 1876)’, *De Weg ter Godzaligheid (WtG)* 1 (1876-1877) 93; Ohlemacher, ‘Evangelikalismus und Heiligungsbewegung’, 377; Pollock, *Keswick story*, 19-33; *The Brighton Convention and its doctrinal teaching: testimony of evangelical leaders, including the letters of Dean McNeile, Dean Close, Canon Ryle, Canon Bell, G.T. Fox, and Horatius Bonar* (Londen 1875²) 3-13, 28; G.B.A.M. Finlayson, *The seventh Earl of Shaftesbury, 1801-1885* (Londen 1981) 103-104, 320.

²⁰⁵ Krabbendam, ‘Zielenverbrijzelaars’, 40-44; ‘Godsdienstige opwinding’: *AH*, 3 mei 1874; ‘Godsdienstige opwinding in Londen’: *Ibidem*, 16 en 28 maart 1875; A.W. Bronsveld, ‘Kroniek’, *SWV* 12 (1875) 297-300; Dieter, *Holiness Revival*, 169-172; A.W. Bronsveld, ‘Kroniek’, *SWV* 12 (1875) 586-588.

²⁰⁶ J. Koch, *Abraham Kuyper; een biografie* (Amsterdam 2006) 93-104, 111-121, 144-153, 157-158; P.J. Hoedemaker, ‘Bij den aanvang des jaars’ (Rotterdam 1 januari 1874), *VCS* 28 (1874) 432; Idem, ‘Een woord tot den lezer (Rotterdam 28 juni 1874)’, *Ibidem* 29 (1874-1875) 9-15; A.W. Bronsveld, ‘Kroniek’, *SWV* 12 (1875) 586 (Kuyper en Hoedemaker in Engeland); ‘Revival en revivalisten’ (rede Kuyper in Tweede Kamer op 14 mei 1875); *NvdD*, 24 mei 1875.

²⁰⁷ Krabbendam, ‘Zielenverbrijzelaars’, 46-48.

Charles Roosmale Nepveu (zwager van Elout van Soeterwoude) en dominee C.S. Adama van Scheltema, actief betrokken bij diverse projecten op het terrein van de Inwendige Zending. Zo had hij in 1866 de Nederlandsche Zondagschool Vereeniging opgericht samen met Hoedemaker, met wie hij ook het verenigingsblad *De Christelijke Familiekring* redigeerde. Het derde redactielid, T.M. Looman (voorzitter van de vereniging ter Verbreiding der Waarheid), maakte eveneens de reis naar Brighton. Uit Den Haag vertrokken twee kopstukken uit de directe kring rond Elout van Soeterwoude: baron Willem Frederik van Doorn van Westcapelle (kamerheer van Willem III maar ook praktiserend evangelist), en dominee Johannes Abraham Gerth van Wijk. Vanuit Veenendaal arriveerde dominee Johannes Brummelkamp, gehuwd met een nicht van Elout van Soeterwoude en daarnaast een bekende van Hoedemaker, die vóór hij naar Rotterdam vertrok te Veenendaal had gestaan.²⁰⁸

Ook een andere ex-collega uit Veenendaal, dominee D.P.M. (Pierre) Huet (1827-1895) besloot de reis naar Brighton te maken. Huet op zijn beurt boorde zijn Zuid-Afrikaanse netwerk aan: predikanten als Hendrik Emanuel Faure en Frans Lion Cachet, die net als hij in de Kaapkolonie hadden gewerkt en in Nederland het contact weer hadden opgepikt. Het was Faure die Huet in Veenendaal had bevestigd, en toen Lion Cachet in 1873 terugkeerde vanuit Zuid-Afrika was Huet de eerste die hij bezocht. Van de overige personen is niet helemaal duidelijk door wie ze waren gerekruteerd. Mogelijk was dominee Petrus Johannes Moeton benaderd door Hoedemaker, die hem kort daarvoor bevestigd had te Ophemert. Puur persoonlijke interesse speelde vermoedelijk een rol bij dominee L.H.A. Bähler uit Oosterwolde (een neef van de chiliast Pierre Bähler), dominee A.H.L. de Bel uit Hattem, Niklas Howard (diaken bij de Evangelische Broedergemeente te Zeist) en Ferdinand Schoch, die klaarblijkelijk na zijn terugkeer uit Zuid-Afrika door zijn vroegere evangelische netwerk weer in genade was aangenomen. De predikanten Arend Mooij en Nicolaas de Jonge maakten de groep Nederlanders in Brighton compleet. Werkzaam bij de Belgische zendingskerk waren zij in de ban geraakt van R.P. Smith, toen deze tijdens zijn Europese tournee Brussel had aangedaan.²⁰⁹

Toch was het met gemengde gevoelens dat het gezelschap eind mei 1875 in Brighton neerstreek. Kuyper, Elout van Soeterwoude en Hoedemaker mochten dan hoge verwachtingen hebben, Lion Cachet en Huet hadden grote twijfels moeten overwinnen alvorens de reis te aanvaarden, bevreesd voor de heterodoxe tendensen in de heiligingsbeweging. Een en ander valt te lezen in de brochure *Tien dagen te Brighton*, die Frans Lion Cachet kort na terugkeer publiceerde, en in de uitvoerige biografie over Huet die zijn geestverwant J.G. Smitt na diens dood uitgaf. Lion Cachet had op uitnodiging van Elout van Soeterwoude in Den Haag twee voordrachten van R.P. Smith bijgewoond, die weinig indruk op hem hadden gemaakt. Het toegestuurde ticket, en de mogelijkheid om *en passant* Londen te bezoeken, deden hem uiteindelijk besluiten toch te gaan. In Brighton kwam hij in het pension terecht waar ook de Zeister Broeder Howard en de collega-predikanten Gerth van Wijk, De Bel, Moeton en Bähler onderdak hadden gevonden, terwijl in het aangrenzende huis het echtpaar Huet en de heren

²⁰⁸ R.E. van der Woude, *Geloof in de brouwerij. Opkomst, bloei en ondergang van bierbrouwerij De Gekroonde Valk* (Amsterdam 2009) 66-77; A. Kuyper aan G. Groen van Prinsterer, 22 mei 1875: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap VII. Briefwisseling VI (1869-1876)*, ed. J.L. van Essen (Den Haag 1992) 622 (noot 4); *BLGNP IV* (Kampen 1998) s.v. 'P.J. Hoedemaker'; Krabbendam, 'Zielenverbrijzelaars', 49; Lion Cachet, *Twee jaren in Holland*, 139; Te Velde, *Anthony Brummelkamp*, 329-332; G.P. Scheers, *Philippus Jacobus Hoedemaker* (Leiden 1989²) 30-32.

²⁰⁹ B. Metselaar, 'Hendrik Emanuel Faure', *De Hoeksteen* 9 (1980) 95; J.G. Smitt e.a., *Pierre Dammes Marie Huet: een levensschets*, door de redactie van *Woorden des Eeuwigen Levens* (Amsterdam-Kaapstad 1897) 194; Lion Cachet, *Twee jaren in Holland*, 12; P.J. Moeton te Ophemert bevestigd door ds Hoedemaker van Rotterdam: *De Standaard*, 22 juli 1874; Niklas Howard (diaken der Broedergemeente te Zeist), 'Verzoek aan de vrienden der Zending': *De Standaard*, 25 juni 1873; Dekker, *Gereformeerd en evangelisch*, 470.

Looman, Hovy en Schoch logeerden. Besloten werd zoveel mogelijk samen op te trekken. Op de conferentie ontmoette men ook Kuyper en Hoedemaker – die kennelijk elders logeerden – en het was op initiatief van de laatste dat aparte gebedsbijeenkomsten werden georganiseerd voor alle Nederlandse bezoekers. Dat kwam de intensiteit van het onderlinge contact zeer ten goede. (Van Elout van Soeterwoude en baron Doorn van Westcapelle werd overigens geen melding gemaakt – zij logeerden vermoedelijk bij een van hun welgestelde geestverwanten).²¹⁰

Over wat hij zoal op de heiligingsconferentie te horen kreeg, was Lion Cachet aanvankelijk niet te spreken – vooral het mystieke beeld dat in de gezangen van Jezus werd geschetst, stuitte hem tegen de borst. Niettemin, tijdens een avonddienst van de Franse predikant Théodore Monod, raakte ook Lion Cachet in de greep van de Opwekking. Hij beleefde een tweede bekering en onderging de laatste dagen van de conferentie in een extatische stemming. Iets soortgelijks maakte Huet mee. Ook hij voelde aanvankelijk veel weerstand, zelfs zodanig dat hij Kuyper vertwijfeld vroeg of dit soort ideeën niet tegen de belijdenisgeschriften ingingen. Volgens Kuyper was dat niet het geval. Vervolgens werd ook Huet door de *revival*-sfeer meegesleept, in zijn geval tijdens een toespraak van Granville Waldegrave (Lord Radstock), die zijn gehoor opriep voortaan niet de eigen persoonlijkheid, maar uitsluitend Christus centraal te stellen. Huet raakte zo euforisch dat hij tijdens een volgende samenkomst getuigde: “My cup runneth over!” Nog vol van Brighton bezocht hij in Londen een meeting van Moody en Sankey, en dat maakte zo’n diepe indruk dat ook Huet een tweede bekering onderging.²¹¹

Dat de heiligingsconferentie ook de overige Nederlandse bezoekers niet onberoerd had gelaten, bleek twee weken later toen een aantal van hen daarvan verslag deed op het Zuiderzendingsest, het eerste van de drie grote zendingsfeesten die traditioneel in de zomermaanden gehouden werden. Kuyper hield op 23 juni te ’s Heer Arendskerke de openingsrede, een vlammend betoog over de herleving van het geloof die voor de deur stond, wanneer de Opwekking vanuit Engeland zou overslaan naar Nederland. Hij stak niet alleen de loftrumpet over Brighton, maar verwees ook naar de massale bijeenkomsten van Moody en Sankey. Dat laatste deed ook de in Amsterdam werkzame zendeling onder de Joden, Meyer Salomon Bromet (1839-1905), die vóór hij naar Nederland kwam in Engeland als predikant werkzaam was geweest, waar hij in contact had gestaan met Carl Schwartz. Hij had al meerdere meetings van Moody en Sankey bijgewoond en was vastbesloten hun boodschap, inclusief de gezangen, in Nederland te introduceren. Tot verbazing van een journalist van het *Algemeen Handelsblad* bracht Bromet op het Zuiderzendingsest vol vuur diverse Sankeyliedertjes ten gehore, en dat niet alleen, hij vroeg het publiek, in navolging van Moody, te gaan staan wanneer men zich door Christus geroepen voelde. Waar echter in Engeland tijdens dergelijke bijeenkomsten massaal aan zo’n oproep gehoor werd gegeven, viel op het Zuiderzendingsest een ongemakkelijke stilte, waarna uiteindelijk slechts een handvol toehoorders de moed vond op te staan.²¹²

Twee weken later, op 7 juli 1875, stond het zendingsfeest op Boekenrode (bij Haarlem) op het programma. Behalve Bromet, die hier weer enkele Sankeyliedertjes ten gehore bracht, was opnieuw Abraham Kuyper van de partij, en ook nu sprak hij over Brighton. Daarbij maakte hij een onderscheid tussen de boodschap van Moody en Smith. Waar de eerste zich op de onbekeerden richtte, wilde Smith vooral geloofsverdieping bij de al bekeerde

²¹⁰ F. Lion Cachet (predikant te Nieuw-Loosdrecht), *Tien dagen te Brighton: brieven aan een vriend* (Utrecht 1875) 1-9, 21.

²¹¹ *Ibidem*, 17, 112-114; Smitt, *Levensschets Huet*, 209-214 (citaat: 212).

²¹² Korff en Van Os, *Gods grote daden aan Israël*, 184-185; ‘The First anniversary of the Jews Home’, *TSN* 2 (1867) 19-22; ‘Zeeuwsche brieven XII’: *AH*, 30 juni 1875; ‘Allerlei’: *Ibidem*, 5 juli 1875.

christenen bewerkstelligen. Samen konden zij echter de strijd tegen het ongelooft een enorme impuls geven. Dat leidde bij de vrijzinnige pers tot besmukt commentaar. “Volgens den heer Kuyper zijn de lauwe tijden uit en stormt het in het Godsrijk”, aldus het *Algemeen Handelsblad*. Afgaand op *De West-Indiër* had hij zelfs beweerd “dat sinds de hervorming geen evenement heeft plaats gevonden van zooveel gewicht”.²¹³

Lovender waren de commentaren in de christelijke pers. Kuyper had vooroordelen tegen de Opwekking weggenomen door te wijzen op de leidende rol die predikanten in de beweging speelden, meldde *De Zaaier*. Hij ontkende geenszins dat heiligmaking een moeizaam proces was, maar met steun van de Heilige Geest achtte Kuyper veel mogelijk. Ook Hoedemaker besteedde in zijn toespraak aandacht aan de bijeenkomst in Brighton, die hij opvatte als een voorafschaduw van een grote uitstorting van de Heilige Geest waarin ook Nederland zou delen. Kuyper zou zijn boodschap nogmaals verkondigen op het laatste zendingsfeest van die zomer, het Noordelijk Zendingsfeest, dat op 14 juli plaatsvond in Winschoten. Hij sprak daar over de Opwekking als een derde manifestatie van de Heilige Geest, volgend op de geboorte van het christendom en de Reformatie van de zestiende eeuw. Daarmee gewapend zou men in staat zijn het bolwerk van de zonde te slechten. Volgens *Het Nieuws van de Dag* was die boodschap lauw ontvangen.²¹⁴

De Brightongangers zetten hun offensief niettemin onverminderd voort. Eind juli nam Hoedemaker afscheid als hoofdredacteur van *De Vereeniging: Christelijke Stemmen*, dat met zijn vertrek na twintig jaar ophield te bestaan. Ooit de spreekbuis van de Christelijke Vrienden, had het blad volgens Hoedemaker geen functie meer – de nieuwe tijd vroeg om iets anders. Het gereformeerde volk voelde zich niet langer thuis bij het Réveil, waarvan de leden elkaar bij voorkeur ontmoetten in de huiskamers van de beschaafde burgerklasse, die zich aan de kerk verder weinig gelegen liet liggen. Het volk eiste nu zijn kerk op, en dat niet alleen, ook eigen christelijke scholen – zelfs een eigen universiteit. En dat had zeker kans van slagen, want de Opwekking wees op een krachtige herleving van de godsdienst in heel Europa, al diende er wat dat betreft in Nederland nog wel wat werk te worden verricht.²¹⁵

Begin augustus kwamen de Brightongangers bij Kuyper in Amsterdam bijeen om een strategie te ontwikkelen. Ten aanzien van de heiligmaking werd een genuanceerd standpunt ingenomen door het uitsluitend als een werk Gods te betitelen – de wesleyaanse volmaakbaarheidsleer werd verworpen. Daarnaast werd besloten tot de uitgave van een liedbundel en een tijdschrift – *De Weg ter Godzaligheid* – en tot het organiseren van regionale opwekkingsbijeenkomsten verspreid over het land. De eerste driedaagse conferentie stond al gepland voor 18 augustus in Neerbosch bij Nijmegen, binnen de muren van het wezeninstituut van de voormalige evangelist Johannes van ‘t Lindenhout. De organisatie lag behalve bij Van ‘t Lindenhout in handen van Faure, Huet, Johannes Brummelkamp, Nicolaas de Jonge, en de Nijmeegse predikant Johan Anthony Stoop.²¹⁶

De keuze van die locatie was niet verrassend. Neerbosch was niet alleen een bekende christelijk-filantropische instelling, het was ook de thuisbasis van de christelijke uitgever Pieter Johannes Milborn en diens medewerker Albert Hardenberg. Als redacteur van het door Milborn uitgegeven blad *Te Huis* had Hardenberg vanaf het begin enthousiast verslag gedaan van de opwekkingsbijeenkomsten in Engeland, en extracten afgedrukt uit toespraken van Moody. Van ‘t Lindenhout had de uitnodiging zo ruim mogelijk willen houden en daarom

²¹³ ‘Op Boekenrode’: *Ibidem*, 9 juli 1875; ‘Brieven uit het Moederland CIV (13 juli 1875)’: *De West-Indiër*, 8 augustus 1875.

²¹⁴ ‘Nog een dag op Boekenrode’, *De Zaaier* 3 (1874-1875) 240-244; ‘Ingezonden’: *NvdD*, 19 juli 1875.

²¹⁵ P.J. Hoedemaker (Rotterdam 28 juli 1875), ‘Ten besluite’, *VCS* 29 (1875) 972-979.

²¹⁶ Krabbendam, ‘Zielenverbrijzelaars’, 50; J. B[rummelkamp] te V[eenendaal], ‘Drie dagen te Neerbosch’, *WtG* 1 (1876-1877) 13-14.

gericht “aan allen die medearbeiden in het werk des Heeren”. Aan dogmatische scherpslijperij had hij een broertje dood – hij verklaarde “te gelooven in eene ALGEMEENE CHRISTELIJKE KERK, verspreid in de verschillende kerken en vereenigen, en te gelooven in de vergeving der zonden”. Wie zich aangesproken voelde door de gebeurtenissen in Londen en Brighton, en verlangde naar “een meer krachtig en verfrist geestelijk leven”, werd gevraagd zich voor de conferentie te Neerbosch op te geven. Daar kon men zich gezamenlijk aan Schriftstudie wijden en bidden om een uitstorting van de Heilige Geest, zodat de evangelisatie met nieuwe bezieling ter hand kon worden genomen.²¹⁷

Het “gelders Brighton in miniatuur” werd door zo’n tweehonderd belangstellenden bezocht, onder wie sceptische predikanten als A.W. Bronsveld, die er in zijn Kroniek uitvoerig aandacht aan besteedde. Benadrukte Johannes Brummelkamp in zijn verslag voor *De Weg ter Godzaligheid* dat men zich verre had weten te houden van de opwinding die de Engelse samenkomsten kenmerkte – Bronsveld dacht daar toch anders over. Hij had Bromet horen zingen, de verhalen aangehoord van Brightongangers als Faure, Huet, Gerth van Wijk, Bähler en De Jonge, daarnaast redevoeringen van hervormde predikanten als J.H. Gunning jr. en J.A. Stoop, en van christelijk-gereformeerde predikanten als Jan van Andel en professor Anthony Brummelkamp. Maar het had hem gefraspeerd dat zij getalsmatig in het niet vielen tussen alle evangelisten en leken die op Neerbosch waren afgekomen. Gestoord had hij zich ook aan de opgeklopte manier (“Drie dagen met Jezus!”) waarop de bijeenkomsten werden aangekondigd, aan de omfloerste stemmen en naargeestige keelgeluiden van een aantal sprekers – een spreektrant die men van de *revivalists* leek te hebben overgenomen. Hij had er verhalen gehoord, “zoo vreemd aan alles, wat ik ooit in ernstige vergaderingen heb vernomen, dat ik eigenlijk nog niet van mijn verbazing en ergernis bekomen ben”. Maar zijn grootste bezwaar gold het feit dat men te Neerbosch werd toegesproken “als mensen, die leefden buiten eenige kerkelijke gemeenschap”, alsof van gevestigde predikanten geen heil meer te verwachten viel. Van een invloedrijk opiniemaker als Bronsveld was het een vernietigend commentaar. De opwekkingsbijeenkomsten die aansluitend op Neerbosch werden georganiseerd, in respectievelijk Leiden (september), Brussel (oktober) en Groningen en Meppel (november) waren dan ook beperkter van omvang, en trokken beduidend minder publiek.²¹⁸

Positiever gestemd ten aanzien van de Opwekking waren de deelnemers aan het jaarlijkse Zendingsfeest te Ermelo, dat plaatsvond in september 1875. Howard, de diaken van de Evangelische Broedergemeente te Zeist, vertelde er enthousiast over zijn wederwaardigheden te Brighton en Londen (ook hij bleek een meeting van Moody te hebben bijgewoond), en de Witteveen-evangelist Jacob van Houte uit Nijverdal verklaarde sinds de samenkomst te Neerbosch van een nieuwe geest vervuld te zijn. Rond de jaarwisseling 1875-1876 leek het er even op dat de *revival*-sfeer ook in Nederland voet aan de grond kreeg, toen zich in Nijverdal rond Van Houte, en vervolgens onder jeugdige leden van de Ermelose Zendingkerk een golf van bekeringen voordeed. Begin 1876 sloeg de opwinding ook over naar Winterswijk en omstreken, door toedoen van Jacobus Marius Stroes, een evangelist die

²¹⁷ J. Rosendaal, *Johannes van 't Lindenhout, vader van 20.000 kinderen* (Nijmegen 2013) 15-17; *Te Huis* 1 (1875) 144-151, 191-192, 210; J. van 't Lindenhout (Neerbosch 29 juli 1875), ‘Uitnoodiging aan allen die medearbeiden in het werk des Heeren’: *Ibidem*, 240 (citaat).

²¹⁸ J.A. Singendonck aan G. Groen van Prinsterer, 20 augustus 1875: NA, Collectie Groen van Prinsterer (2.21.006.43), inv.nr. 124A33 (‘gelders Brighton’); B[rummelkamp] te V[eenendaal], *Drie dagen te Neerbosch*, 14; Krabbendam, ‘Zielenverbrijzelaars’, 50; ‘Berichten’: *Te Huis* 1 (1875) 271-272; W.A. Bronsveld, ‘Kroniek’, SWV 12 (1875) 963-968 (citaten: 966-967); ‘Samenkomsten te Leiden’, WtG 1 (1876-1877) 15-16; P.J. Hoedemaker (Rotterdam 26 oktober 1875), ‘Conferentie te Brussel’, *Ibidem*, 29-32; AH, 25 en 28 november 1875 (samenkomsten in Groningen en Meppel); J.J.P. Valetton jr., *N. de Jonge in zijn leven en werken* (Brussel 1899) 232.

aan de Neerbosch-conferentie had deelgenomen. Geen van deze *revivals* was echter een lang leven beschoren.²¹⁹

Begin 1876 onttrok Kuyper zich aan de Brightonbeweging. Het enthousiasme waarmee hij op de zomerse zendingsfeesten campagne had gevoerd, leek al in augustus te wankelen, want op de grote Neerbosch-bijeenkomst schitterde hij door afwezigheid. Was hij beïnvloed door het oordeel van Groen van Prinsterer, die hem had gewezen op de negatieve reacties op de heilingsbeweging door vooraanstaande *Evangelicals*? Had het hem geraakt dat zijn jubelstemming over een nieuwe Reformatie mannen als Martinus Cohen Stuart in het verkeerde keelgat was geschoten? Vreesde hij dat de associatie met de Opwekking zijn werk als lid van de Tweede Kamer in de weg zou staan? Van de aanvankelijke euforie was in ieder geval weinig over. Terwijl de Neerbosch-conferentie nog in volle gang was, schreef hij Groen van Prinsterer op 20 augustus een zwartgallige felicitatiebrief ter gelegenheid van diens vierenzeventigste verjaardag:

“De tijden worden donker, maar kon den profeet van den naderenden afval anders verwachten, dan dat zijn oude dag gedurig door de ruwe kreeten van een godloochenend naturalisme gestoord zou worden? Wel u indien te midden dier donkerheid en dier toenemende duisternis, de glans van Hem, die zelf het Licht is, uw ziel maar doorschijnen en uw huis met vrede omringen mag. Wie weet of mijn oude dag, indien de Heer mij zoo lang spaart, niet nog erger dingen zien zal. Gij kunt nog worden weggenomen, eer de groote dingen komen. Mijn kans daarop, althans voor mijn kinderen, is geringer. Toch het hoofd omhoog! De stad die fundamenten heeft en onbeweeglijk is, beidt ons. Al het ijdele valt eens weg. Dan blijft eeuwig niets dan de liefde van Christus”.²²⁰

Op de volgende opwekkingsbijeenkomst, drie weken later te Leiden, behoorde Kuyper weliswaar tot de sprekers, maar daarna zou hij zich nog slechts zijdelings voor de Brightonbeweging inzetten. De grote weerstand die de beweging bij de gevestigde kerken opriep, zeker nadat geruchten over een zedelijke misstap van R.P. Smith begonnen rond te zingen, bleek een onoverkomelijke barrière. De neerslachtigheid waar Kuyper vanaf augustus mee worstelde, mondde uit in een zenuwinzinking, waarvoor hij in februari 1876 op doktersadvies naar Zuid-Frankrijk vertrok, om pas anderhalf jaar later weer in Nederland terug te keren. Hij ontbrak dan ook op de laatste grote bijeenkomst die de Brightonbeweging wist te organiseren, in juni 1876 in het Paleis van Volksvlijt te Amsterdam.²²¹

Ging het bij deze Opwekking nu om een “apocalyptische” beweging? Werden de initiatiefnemers gedreven door eschatologische motieven? Een aantal van hen had voor het genre inderdaad een grote belangstelling getoond. Zo was Pieter Jacob Elout van Soeterwoude (1805-1893), nauw bevriend met Abraham Capadose en als bestuurslid betrokken bij de

²¹⁹ ‘Zendings feestweek’, *EZ* 16 (1875) 169-171, 178-180; Krabbendam, ‘Zielenverbrijzelaars’, 51; Lion Cachet, *Twee jaren in Holland*, 140; *EZ* 17 (1876) 35 (opwekking Ermelo); ‘Zegenrijke geestes-uitstortingen op ’s Heilands gemeente te Nijverdal’, *Ibidem*, 56-62; Dekker, *Gereformeerd en evangelisch*, 492.

²²⁰ G. Groen van Prinsterer aan A. Kuyper, 5 augustus 1875; *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap VII. Briefwisseling VI*, 641-642; M. Cohen Stuart, ‘Overzicht van de maand’ (1 juli 1875), *De Zaaier* 3 (1874-1875) 225-226; A. Kuyper aan G. Groen van Prinsterer, 20 augustus 1875; *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap VII. Briefwisseling VI*, 643-644.

²²¹ ‘Uit Nederland’: *De Locomotief*, 25 oktober 1875 (Kuyper op samenkomst Leiden); Dieter, *Holiness Revival*, 184-185; A. Kuyper aan G. Groen van Prinsterer, 4 december 1875: Goslinga, *Briefwisseling van Mr. G. Groen van Prinsterer met Dr. A. Kuyper*, 349-350; T. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren ‘50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965) 435; Koch, *Abraham Kuyper*, 161-164.

Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging, een uitgesproken chiliast. Hij bestudeerde het werk van Frédéric de Rougemont en vatte grote bewondering op voor de chiliast Granville Waldegrave (Lord Radstock), die hij in 1867 tijdens de Evangelische Alliantie-bijeenkomst te Amsterdam had ontmoet en met wie hij nadien in contact zou blijven. Tijdens de Frans-Duitse Oorlog verklaarde hij aan Groen van Prinsterer op korte termijn de Antichrist te verwachten, waarna hij zich in de profetieën van Daniël verdiept had, in afwachting van “het Rijk waar Jezus inderdaad heerschen zal”. Bij Philippus Johnnes Hoedemaker (1839-1910) staken soortgelijke noties de kop op. In het blad *De Vereeniging: Christelijke Stemmen* – hij had in 1871 de hoofdredactie overgenomen van Heldring – schreef Hoedemaker bij het aanbreken van het jaar 1872 dat de christen zich getroost wist door de naderende komst van Christus. “Dat wij aan de vooravond van groote gebeurtenissen staan, lang verwacht en voorzeggd, maar zoo lang te vergeefs, zouden wij bijna durven voorspellen”, verklaarde hij in 1873. Een jaar later bleek hij in de verwachting te leven van “de zichtbare en heerlijke openbaring van het koninkrijk Gods”.²²²

Bij Abraham Kuyper lag het iets genuanceerder. Als voorvechter van de leer der vaderen had hij weinig op met het chiliasme, maar enig alarmisme was hem zeker niet vreemd. Zo hield hij op 31 december 1871 een preek onder de titel *Bekeert U, want het Koninkrijk Gods is nabij*, waarin hij zijn publiek verzekerde dat de Wederkomst nog niet voor de deur stond, maar dat wel de tijden van verdrukking waren aangebroken “die voorafgaan aan het Gericht”. Hij signaleerde een groeiend spanningsveld tussen het Rijk van de Antichrist en het Rijk van Christus, waarbij het zaak was het juiste kamp te kiezen. In september 1874, aan de vooravond van de Opwekking, schreef hij Groen van Prinsterer: “De positie van het Christenvolk wordt steeds benarder. De crematie als nieuwe krachtige poging om de maatschappij uit haar Christelijke scharnieren te lichten, grijpt mij sterk aan. De lezing der talloze geschriften hierover toont hoe sterk de antichristelijke macht zich reeds voelt”.²²³

Behalve Elout van Soeterwoude bleken ook andere Brightongangers ontvankelijk voor de lokroep van chiliastisch alarmisme. Dat gold voor de Witteveen-evangelisten Arend Mooij en Frans Lion Cachet, maar ook voor de bierbrouwer Willem Hovy (1841-1915), bestuurslid van Nederlandsch Gereformeerde Zendingsvereniging, die was opgericht door zijn oom Carl Schwartz. In 1867 besloot Hovy de presentatie van het jaarverslag over 1867 met de oproep de handen ineen te slaan, en blijmoedig voort te gaan “tot *Hij* komt, die te komen staat en die weêrkomt op de wolken. Dan zal ons Java, dan zal ons Nederland, ja dan zal Israël en de volken Hem prijzen *Die geslacht werd als een Lam / Maar als Leeuw uit Juda's stam / Koningskronen tot zich nam / En die heerschen zal op aarde*”. Ook dominee Pierre Huet toonde zich een onvervalste chiliast, toen hij in 1869 de ontspoorde beweging rond Groenewoud een belangrijke aanwijzing noemde voor de nabije wederkomst van Christus. In

²²² A. Trotter, *Lord Radstock: an interpretation and a record* (Londen-New York-Toronto 1900²) 174-176; autobiografische aantekeningen P.J. Elout van Soeterwoude: UBA, RA, Verz. Elout van Soeterwoude (E), inv.nr. 1; P.J. Elout van Soeterwoude aan G. Groen van Prinsterer, 16 juni 1874: NA, Collectie Groen van Prinsterer (2.21.006.43), inv.nr. 124A32; Idem aan G. Groen van Prinsterer, 30 oktober 1870: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap VII. Briefwisseling VI*, 192-193; Idem aan G. Groen van Prinsterer, 4 juni 1873: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap V. Briefwisseling IV*, 642 (citaat); P.J. Hoedemaker, ‘Het goddelijk ontwerp voor het jaar 1872 (Veenendaal 27 december 1871)’, VCS 26 (1872) 468-475; Idem, ‘Het boek der toekomst. Een woord bij den aanvang van het jaar 1873’, *Ibidem* 27 (1872-1873) 465-470 (citaat: 466); Idem, ‘Een woord tot den lezer (Rotterdam 28 juni 1874), *Ibidem*, 29 (1874-1875) 9-10.

²²³ ‘Bekeert U want het Koninkrijk Gods is nabij’; leerrede op den laatsten dag van 1871 gehouden door A. Kuyper (Amsterdam 1872) 11-17 (citaat: 11); A. Kuyper aan G. Groen van Prinsterer, 6 september 1874: *Groen van Prinsterer; schriftelijke nalatenschap VII. Briefwisseling VI*, 564.

1874 schreef hij bovendien een lovend voorwoord bij Isaïc Essers *De Openbaring van Johannes in verband met de tijdsomstandigheden*.²²⁴

Niettemin, als de Brightongangers al door eschatologische motieven gedreven werden, dan kwamen zij van een koude kermis thuis, want dergelijke noties waren op de conferentie ver te zoeken. Blijkens de uitnodiging voor de bijeenkomst, afgedrukt in *Record of the Convention for the promotion of Scriptural Holiness*, ging het primair om de vraag hoe men dichter bij God kon komen en aldus een toestand van zondeloosheid kon bereiken.

Eschatologische aspecten traden daarbij niet op de voorgrond, sterker nog, de uitdrukking ‘Uw Koninkrijk kome’, werd door een van de sprekers nadrukkelijk opgevat als een metafoor voor de (inwendige) hogere wereld die voor iedere gelovige binnen handbereik lag, en niet als een verwijzing naar een toekomstig Godsrijk. Van gelijke strekking was de voordracht die Théodore Monod aan de Openbaring van Johannes wijdde – geen boek waarin een temporeel heilscenario wordt ontvouwd, maar een oproep zich op de geestelijke wereld te richten.²²⁵

Aandacht voor het traditionale heilsperspectief was er daarentegen wel op de meetings van Moody en Sankey, waar Moody in december 1874 op een bijeenkomst te Manchester werd geïntroduceerd met de woorden: “ja, de Heer is thans waarlijk opgestaan. De steen is van het graf gewenteld. Het godsrijk is aanstaande!” Evenzo besloot Moody zijn Engelse tournee in juni 1875 met de mededeling dat men aan de vooravond stond van een grote gebeurtenis, wellicht zelfs van de wederkomst van Christus. Een gegeven dat de Brightongangers niet zal zijn ontgaan, want niet alleen Huet en Howard, maar ook Lion Cachet en Hoedemaker maakten van de gelegenheid gebruik een meeting van Moody en Sankey in Londen bij te wonen. Na terugkeer in Nederland namen zij van hem het lied als evangelisatiemiddel over, maar veelzeggend genoeg niet zijn heilsboodschap – het was de heiligingsleer van Brighton die in hun verkondiging centraal zou staan.²²⁶

Het ging Kuyper dus niet om het Duizendjarige Rijk, maar om een katalysator die een religieuze herleving kon bewerkstelligen, een krachtbron die hem van pas zou kunnen komen in zijn kruistocht tegen het modernisme. Dat lijkt ook de voornaamste motivatie van Hoedemaker te zijn geweest, afgaande op zijn toespraak op het zendingsfeest te Boekenrode. Veelzeggend is ook dat uitgesproken chiliasten als J.H. Gunning jr. en J.J. van Oosterzee van het begin af aan weinig van de Brightonbeweging moesten hebben, en dat Elout van Soeterwoude al in de zomer van 1875 kanttekeningen plaatste bij de zucht naar heiligmaking, in de stellige overtuiging dat zondeloosheid vóór de Wederkomst niet haalbaar was. Zijn chiliastische eindtijdverwachting bleef daarentegen ongebroken, ook bij zijn vrouw en dochters, die in februari 1878 naar Engeland afreisden om daar een congres over “the Lord’s second coming” bij te wonen.²²⁷

Niettemin – er waren ook Brightongangers die in het geheel geen spanningsveld bespeurden tussen de heiligingsbeweging en het door hen aangehangen chiliasme. Zo publiceerde M.S. Bromet, de zendeling onder de Joden te Amsterdam die de Sankey liederen in Nederland had geïntroduceerd, in augustus 1875 bij Hermanus de Hoogh *De wederkomst*

²²⁴ ‘Zevende jaarfeest’ (NGZV), *De Heidenbode*, oktober-november 1867; Huet, ‘Fanatisme’, 6-7; Idem, ‘Voorwoord’, in: I. Esser, *De Openbaring van Johannes in verband met de tijdsomstandigheden* (Den Haag 1875) III.

²²⁵ *Record of the Convention*, 5, 97, 347.

²²⁶ ‘Moody en Sankey te Manchester’: AH, 25 december 1874 (citaat); A. Hardenberg, ‘De arbeid van Moody en Sankey te Londen’, *Te Huis* 1 (1875) 192; Lion Cachet, *Tien dagen te Brighton*, 5; P.J. Hoedemaker (Rotterdam 26 oktober 1875), ‘Conferentie te Brussel’, WtG 1 (1876-1877) 30.

²²⁷ Koch, *Abraham Kuyper*, 59; Gunning JHzn, *J.H. Gunning II*, 589-595, 686; ‘Overzicht van de maand’, *De Zaaier* 3 (1874-1875) 289-291 (Van Oosterzee); Elout van Soeterwoude, ‘Aan de redactie van het zondagsblad van De Standaard (Den Haag 13 maart 1876)’, WtG 1 (1876-1877) 93-94; autobiografische aantekeningen P.J. Elout van Soeterwoude: UBA, RA, Verz. Elout van Soeterwoude (E), inv.nr. 1 (citaat).

en de regeering van den Heere Jesus Christus, anders genoemd het vrederijk of duizendjarig rijk. Het was een betoog voor een letterlijke verklaring van de profetieën, inclusief de Joodse terugkeer naar het Beloofde Land, de Opname van de Bruidsgemeente, de Verdrukking door de Antichrist en de wederkomst van Christus bij het begin van het Duizendjarige Rijk. Hij riep zijn lezers op die duistere tijd te verkorten door de Heer te bidden Zijn komst te verhaasten, en eindigde met de oproep: “Broeders en Zusters in de Heere Jezus! het is nu hoog tijd om te ontwaken. DE WEDERKOMST DES HEEREN IS NABIJ”.²²⁸

Ook Pierre Huet voelde zich sinds Brighton in zijn chiliastische overtuigingen gesterkt. Door zijn enthousiasme voor de Opwekking in opspraak geraakt in het orthodoxe Dirksland, had hij in 1875 een beroep naar Nunspeet aangenomen, niet ver van Oosterwolde, de standplaats van dominee Bähler die samen met hem Brighton had bezocht. In beide gemeenten werd de Opwekking met verve uitgedragen, maar ook in de Brightonbeweging zelf was Huet inmiddels nadrukkelijk aanwezig. Hij was het die op de grote conferentie die van 29 mei tot 4 juni 1876 in het paleis van Volksvliet en de Schotsche Zendingserk te Amsterdam werd gehouden, de openingstoespraak mocht houden, met daarin de onverholen alarmistische boodschap: “De liefdevolle Heiland vangt aan Zijne Bruid hare bruidssieraden terug te geven en haar toe te bereiden voor Zijne toekomst. Dit is de betekenis van de heerlijke geestelijke beweging onzer dagen”.²²⁹

In nog geen jaar tijd was het groepje Brightongangers dat in augustus 1875 in het huis van Kuyper te Amsterdam was samengekomen, uitgegroeid tot wat inmiddels bekend stond als de beweging tot Opwekking van het Geestelijk Leven. Kuyper zelf was weggefallen, maar Huet, Hoedemaker, Faure, Johannes Brummelkamp, Gerth van Wijk, Bähler, Arend Mooij, Nicolaas de Jonge, Looman, Hovy en baron Doorn van Westcapelle waren gebleven. De groep was bovendien aangevuld door ‘nieuwkomers’ als de gebroeders Willem Gerrit en Johannes Gesinus Smitt (christelijk-gereformeerde predikanten in respectievelijk Den Haag en Amsterdam), dominee Nicolaas Hendrik de Graaf, Anthony Brummelkamp jr. (journalist bij *De Standaard*) en uitgever Henricus Höveker. Frans Lion Cachet ontbrak – hij was in september 1875 teruggekeerd naar Zuid-Afrika. Volgens een verslaggever van het *Algemeen Handelsblad* werden de samenkomsten bijgewoond door enige honderden belangstellenden, naar het uiterlijk vooral behorend “tot den kleinen burgerstand”.²³⁰

Zo uitgesproken alarmistisch als Huet in zijn openingstoespraak lieten zijn collega-predikanten zich op de conferentie echter niet uit – als er al een heilsverwachting werd verkondigd, was die geheel in lijn met de innerlijke Godsrijkverwachting van de heiligingsbeweging. Hoedemaker bijvoorbeeld betoogde dat het Koninkrijk Gods niet in woorden bestond maar in kracht, en dominee Nicolaas de Jonge verklaarde dat het licht van de nieuwe schepping – aangekondigd in de Openbaring van Johannes – door Gods genade inmiddels onder hen was opgegaan. Ook Arend Mooij, voorganger bij de Vrije Evangelische Gemeente te Winschoten, maar tien jaar eerder als chiliast betrokken bij de alarmistische *revival* in Middelburg, bleek zich deze spirituele heilsverwachting inmiddels eigen te hebben gemaakt. In zijn rede verwees hij naar de alarmistische verwachting die enkele jaren tevoren in de vrije gemeenten had geheerst en op een desillusie was uitgelopen. De daarbij betrokken

²²⁸ M.S. Bromet, *De wederkomst en de regeering van den Heere Jesus Christus* (Amsterdam 1876²) 3-5, 30-80 (citaat: 76).

²²⁹ F.A. van Lieburg, *De engelenwacht: geschiedenis van een wonderverhaal* (Kampen 2000) 41-43; *BLGNP II* (Kampen 1983) s.v. ‘D.P.M. Huet’; ‘De samenkomsten te Amsterdam’ (30-31 mei en 1 juni 1876), *WtG 1* (1876-1877) 113-115.

²³⁰ ‘Samenkomsten tot opwekking van het geestelijk leven te Amsterdam’: *De Standaard*, 16 mei 1876; ‘Samenkomsten Amsterdam’, *WtG 1* (1876-1877) 113-146; samenkomsten te Amsterdam: *De Standaard*, 31 mei, 1-3 juni 1876; Te Velde, *Anthony Brummelkamp*, 423; Lion Cachet, *Twee jaren in Holland*, 155; ‘In het Paleis voor Volksvliet’: *AH*, 2 juni 1876.

‘geliefde Broeders en Zusters’ bood hij nu een alternatief: “Gaaf het u als mij, dan zit gij hier niet, wachtende dat de Heer nog komen zal”. De Heer was inmiddels gekomen, in een ieder die zich daarvoor openstelde, en dat inzicht te verbreiden was het doel van de samenkomst. Probeerde Mooij op die manier alarmisten als hijzelf, die worstelden met het inzakken van de eschatologische piek van de jaren zestig, te troosten met de gedachte dat ze de Wederkomst wel degelijk konden ervaren, maar dan in verinnerlijkte vorm? En is dat de verklaring voor het feit dat de Brightonbeweging op termijn vooral gedragen zou worden door wat er nog restte van de ooit zo militante alarmistische voorhoede uit de jaren zestig: evangelisten, en vrije evangelische gemeenten?²³¹

De bijeenkomst in het Paleis van Volksvlijt was de laatste massa-bijeenkomst ‘tot opwekking van het geestelijk leven’ die in Nederland zou worden georganiseerd. Het enthousiasme ebde weg, de uitgave van *De Weg ter Godzaligheid* werd gestaakt, en de ene na de andere predikant trok zich terug. Tot de *diehards* die de bijeenkomsten bleven organiseren behoorden in mei 1877 nog Hoedemaker, Huet, Faure, Bähler, J.G. Smitt, de gebroeders Arend en Marinus Mooij, Ferdinand Schoch en M.S. Bromet. In juni 1877 maakte Huet echter een fatale inschattingfout. In publicaties nam hij afstand van de calvinistische predestinatieleer, die hij een liefdeloze dwaling en een instrument van Satan noemde, daarmee munitie verschaffend aan rechtzinnigen die de Brightonbeweging van het begin af aan hadden gewantrouwd. Sympathisanten als Hoedemaker en professor Brummelkamp hadden nu geen andere optie dan zich van de beweging te distantiëren. Toen dominee J.G. Smitt dat weigerde te doen, werd hij door de christelijk-gereformeerde kerk ter verantwoording geroepen, waarop hij uittrad en in Amsterdam een Vrije Gemeente stichtte. Ook Kuyper voelde zich gedrongen in *De Heraut* rekenschap van gevoelens te geven, opdat niemand hem nog van sympathie voor de Brightonbeweging zou kunnen verdenken. Ooit was hij erdoor meegesleept, en korte tijd had hij gedacht “dat met dit ritselen van den wind des daags het suisen des Geestes zou komen”. Dat dat niet was gebeurd, maar integendeel de deur had opengezet naar grove dwalingen, was een grote deceptie geweest, die mede had bijgedragen aan zijn overspannenheid.²³²

De beweging tot Opwekking van het Geestelijk Leven werd in uitgedunde vorm voortgezet door Huet, Faure, Bähler, J.G. Smitt, de gebroeders Mooij, Nicolaas de Jonge, Ferdinand Schoch en M.S. Bromet, die er vervolgens een expliciet eschatologische invulling aan gaven. Daarmee namen zij afstand van de verinnerlijkte heilsverwachting van de heiligingsbeweging, zoals het onderstaande fragment uit de uitnodiging voor een van hun samenkomsten illustreert:

“Broeders en Zusters, de tijden zijn ernstig.
De teekenen der tijden vermenigvuldigen zich.
De toekomst des Heeren genaakt.
De Heer is bezig Zijne gemeente te bezoeken.
Zien wij toe, dat wij ons aan het werk Gods niet vergrijpen, noch ons daaraan onttrekken, maar dat wij behooren tot die gemeente, van welke daar staat:
De bruiloft des Lams is gekomen en zijne vrouw heeft zichzelf bereid (...).”²³³

²³¹ ‘Samenkomsten te Amsterdam’, *WtG* 1 (1876-1877) 122, 133-135.

²³² Dekker, *Gereformeerd en evangelisch*, 474-476; Samenkomst in Amsterdam: *De Standaard*, 2 en 3 mei 1877; samenkomst te Utrecht: *Ibidem*, 17 mei 1877; Karelse, *Takken over de muur*, 77-78; Bazuin, 13 en 27 juli, 14 september 1877 (over ds. Huet); Smitt, *Levensschets Huet*, 220-222; Te Velde, *Anthony Brummelkamp*, 381-383; ‘Uit de Pers’: *De Heraut*, 20 januari 1878 (Hoedemaker); citaat Kuyper: A.W. Bronsveld, ‘Kroniek’, *SWV* 15 (1878) 433; Krabbendam, ‘Zielenverbrijzelaars’, 53-55.

²³³ Dekker, *Gereformeerd en evangelisch*, 476-479; evangelische samenkomsten te Rotterdam (sprekers: P. Huet en M.S. Bromet): *RC*, 13 augustus 1878: ‘Evangelieverkondiging en opwekking van geestelijk leven’ (sprekers:

Voor die boodschap vonden zij vooral gehoor onder de vrije evangelische gemeenten die ooit door de evangelisten van De Liefde, Witteveen en Budding waren opgericht. Ook de voormalige Buddinggemeente te Goes werd eind jaren zeventig in de Opwekking meegezogen, waardoor ook hier de laatste restjes weerstand tegen het chiliasme verdwenen. Het gedeelde alarmistische raakvlak wekte een groeiende behoefte aan samenwerking, aan bundeling van krachten in een bond. Witteveen (inmiddels geheel afhankelijk van geldschietters uit hervormde hoek) trok zich echter op het laatste moment terug, en zo begon de Bond van Vrije Christenen in Nederland, die in 1881 werd opgericht, met slechts vijf gemeenten, waaronder Franeker (Marinus Mooij), Winschoten (Arend Mooij) en Amsterdam (J.G. Smitt) – drie prominenten uit de beweging tot Opwekking van het Geestelijk Leven. Tot de beginselen die men diende te onderschrijven behoorde ook het chiliastische heilsperspectief: “Levende in de verwachting van de komende Christus, – die komen zal om alle dingen weder te brengen, die gesproken zijn door de profeten van alle eeuwen – (...) achten we ons genoopt, ons aangezicht naar Jeruzalem te keren, waar God Zijn volk Israël weer vergaderen zal en waar onze Heer, die daar geleden heeft, ook verheerlijkt zal worden”. In 1883 trad de Witteveen-evangelist Wijnand Vlietstra uit Raalte toe, en in 1886 de gemeente te Goes. In 1888 kwam Hoorn erbij, nadat Arend Mooij daar een Vrije Evangelische Gemeente had gesticht. Hij werd in dat jaar tevens reizend prediker voor de Bond. In 1896 wist hij ook de zendingsgemeente Ermelo tot aansluiting bij de Bond te bewegen.²³⁴

Van het reilen en zeilen in de opwekkingsbeweging werd verslag gedaan in het tijdschrift *Het Eeuwige Leven*, dat onder redactie stond van Huet. Begin jaren tachtig raakten de baptisten bij de opwekking betrokken. Dat was niet toevallig, want een aantal van die gemeenten werd geleid door oud-evangelisten uit de school van De Liefde, die zich nog maar kort daarvoor, rond 1880, bij de baptisten hadden aangesloten: Johannes Horn (Sneek), Jacob de Hart (Hengelo) en Nicolaas van Beek (Groningen). In 1881 hadden de baptisten de krachten gebundeld in een Unie, met een beginselverklaring waarin een prominente plaats was ingeruimd voor hun eschatologie, omschreven als de verwachting dat Christus “eens naar zijn belofte wederkomen zal, om al de zijnen persoonlijk tot zich te verzamelen in zijne heerlijkheid, en om als rechtvaardig wereldheerser op te treden”. Door diezelfde geest gedreven organiseerde Johannes Horn in februari 1881 te Sneek een meerdaagse samenkomst voor de beweging tot Opwekking van het Geestelijk Leven, met onder meer Marinus Mooij als spreker. Dat was het startschot voor een *revival*, die vanuit Sneek door Johannes Horn en de evangelist Berend Roeles werd overgebracht naar Weerdingenmond, en in 1882 naar de gemeente van Nicolaas van Beek in Groningen, waar honderden belangstellenden de samenkomsten bijwoonden. De baptistengemeente aldaar maakte binnen korte tijd een sterke groei door. In *Het Eeuwige Leven* (september 1883) vatte H.E. Faure de heilsverwachting van de beweging nog eens bondig samen in het artikel ‘De toekomst van Christus’, waarin hij bezwoer dat alleen in heiligmaking geoefende gelovigen door de Opname aan de verdrukking zouden ontkomen.²³⁵

J.G. Smitt en H.E. Faure: *De Standaard*, 1 november 1878; Ferdinand Schoch aan broer Gustav, 8 november 1878 (bijeenkomst tot opwekking van het geestelijk leven te Dordrecht met de predikanten Faure, Smitt, Bähler en Huet); Familiearchief Schoch, map 60 (envelop 13); samenkomst tot opwekking van geestelijk leven in Leeuwarden (spreker M. Mooij): *LC*, 28 november 1879; Smitt, *Levensschets Huet*, 224-226, 237-238 (citaat: 224).

²³⁴ C. Dekker, *Overzicht van het ontstaan van de Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland* (z.p. [1981]) 11-12 (citaat); Idem, *Gereformeerd en evangelisch*, 479, 492-513; J.G. Smitt en M. Mooij, *Beginnelsen en statuten van den Bond van Vrije Christelijke Gemeenten in Nederland* (Franeker [1885]) 9 (citaat).

²³⁵ De Vries, *Gelovig gedoopt*, 114-115, 142-143; Wumkes, *Opkomst baptisme*, 203-209, 215, 221-242; N. van Beek, *Het Baptisme in Nederland* (Baarn 1908) 13 (citaat); ‘Krachtige opwekking in het Noorden’, *Het Eeuwige*

Midden jaren tachtig was ook deze opwekkingsgolf over zijn hoogtepunt heen. De overgang van Pierre Huet naar het Christelijk spiritisme (1885) was een klap die de beweging ternauwernood overleefde. De leiding kwam te liggen bij dominee J.G. Smitt van de Vrije Evangelische Gemeente (Weteringkerk) te Amsterdam. Hij werd in 1886 ook hoofdredacteur van het nieuwe tijdschrift *Woorden des Eeuwigen Levens*, dat manmoedig probeerde de fakkel brandende te houden. “Wij gelooven in de zeer aanstaande verschijning van onzen Heer Jezus Christus”, verklaarde Smitt in het eerste nummer, “en zoeken voor ons zelve en voor onze geloovige Broederschap om van Hem niet beschaamd gemaakt te worden in zijne toekomst”. Dat laat onverlet dat Smitt ook een andere belangrijke medestander moest laten gaan – Ferdinand Schoch, die de overstap maakte naar het Salvation Army van William Booth en, samen met zijn vrouw en dochters, het Leger des Heils in Nederland introduceerde. Booth was een millennialist, die de komst van het Godsrijk niet lijdzaam wilde afwachten, maar er met zijn ‘leger’ de wegbereider van wilde zijn. Die boodschap had op de oud-militair Schoch een onweerstaanbare aantrekkingskracht uitgeoefend.²³⁶

Terug nu naar het uitgangspunt, de vraag namelijk of de geringe weerklink van de Brightonbeweging in Nederland veroorzaakt werd door een beperkt draagvlak voor eindtijdverwachting hier te lande. Die vraag moet ontkennend beantwoord te worden. Het ging bij de Brightonbeweging niet om een chiliastische of apocalyptische beweging, gericht op de wederkomst van Christus (een verwachting die kenmerkend was geweest voor de jaren zestig van de negentiende eeuw) maar om een Opwekking met millennialistische trekken, waarin de uitstorting van de Heilige Geest centraal stond. Dat de respons in Nederland beperkter was dan in de omringende landen kwam vooral door het methodistische aspect van de heiligingsbeweging, dat zich slecht verhiel met het Nederlandse calvinisme, een sluimerend spanningsveld dat manifest werd toen Huet de predestinatieleer in de ban deed. Na het afhaken van orthodoxen als Kuiper en de zijnen werd de beweging als het ware gekaapt door vrij-evangelischen en heterodoxe predikanten en evangelisten, die aanvankelijk in de verinnerlijkte Godsrijkverwachting van de heiligingsbeweging een antwoord meenden te vinden op hun gefnuikte Wederkomstverwachting, maar er als snel weer hun eigen chiliastische stempel op wisten te drukken. Kortom: de Brighton-beweging was aanvankelijk geen expliciet-eschatologische beweging, maar werd dat in tweede instantie wel. Een beweging inderdaad met een geringe reikwijdte, gezien het snel slinkende draagvlak voor dergelijke verwachtingen in Nederland in het laatste kwart van de negentiende eeuw.

Hoewel Smitt en de gebroeders Mooij hun eindtijdalarmisme de twintigste eeuw in wisten te loodsen, verdwenen zij door de voortschrijdende secularisatie steeds verder in de marge, mentale enclaves vormend in een snel veranderende wereld. In die zin markeerde de overstap van Ferdinand Schoch toch het einde van een tijdperk. Hij had het allemaal meegemaakt: de alaristische hausse van de jaren zestig, waarin men in afwachting van de Wederkomst weinig anders kon doen dan de gebeurtenissen gelaten te ondergaan, of uit te wijken naar een ander continent. Na het uitblijven van een doorbraak had Schoch zijn hoop

Leven, tijdschrift gewijd aan de bevordering van de heiligmaking volgens de Schrift en aan de opwekking dezer dagen 2 (1881-1882) nr. 5, 89; ‘Heerlijke Opwekking te Hengelo (Overijssel)’, *Ibidem*, nr.8, 133-135; H.E. Faure, De toekomst van Christus’, *Ibidem* 4 (1883-1884) nr. 4, 49-52 (citaat: 51).

²³⁶ J.G. Smitt, ‘Aan onze Broederschap in Nederland’, *Woorden des Eeuwigen Levens* 1 (1886) 1 (citaat); L.H.A. Bähler, ‘Iets over den naam van dit nieuwe Tijdschrift’, *Ibidem*, 10-14; J.G. Smitt ‘De Toekomst van Christus’, *Ibidem*, 133-137; J.B.K. Ringelberg, *Met de vlag in top: de geschiedenis van het Leger des Heils in Nederland (1886-1946)* (Amsterdam 2005) 86-97; Ohlemacher, ‘Evangelikalismus und Heiligungsbewegung’, 382; D. Pallant, *Keeping faith in faith-based organizations: a practical theology of Salvation Army health ministry* (Eugene 2012) 106-108.

gevestigd op een spirituele Wederkomst in de vorm van een Uitstorting van de Heilige Geest, waaraan het individu – door levensheiliging – ditmaal wel actief kon bijdragen. Tenslotte bleek ook dat niet toereikend en werd door oprichting van het Leger des Heils het heft in eigen hand genomen. Moderne tijden vroegen om een andere aanpak, en tastend zocht men zich daarbij een weg. Maar zoveel was duidelijk – de tijd van lijdzaam wachten en bidden was voorbij.